

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

М.М.МИРТОЖИЕВ

ГАП БЎЛАКЛАРИДА СЕМАНТИК-
СИНТАКТИК НОМУТАНОСИБЛИК

Тошкент
«Университет»
2008

Қўлингиздаги монография синтактик семантикага бағишланган. Унда гап бўлақларининг семантикаси билан синтактик вазифаси деярли мос келавермаслиги, номутаносиб бўлишига эътибор қаратилган. Гапнинг мантикий предикати одатда кесим вазифасида келиши кераклиги холда, бошқа ҳар қандай бўлақ вазифасида ҳам келиши мумкинлиги ва шунга боғли холда гапнинг барча бўлақларида ҳам семантик – синтактик номутаносибликлар ўта олиши юзасидан гап боради. Бу ўринда гапнинг актуал бўлақланиши ва мантик урғусига ҳам муносабат билдирилади.

Китоб тилшунос жамоатчиликка, тилчи магистрантларга, аспирантларга мўлжалланади.

Масъул муҳаррир ЎЗР да хизмат
кўрсатган, филология фанлари
доктори, академик А. П. Ҳожиев

Тақризчилар: филология фанлари доктори,
профессорлар: 1. Ё. Тожиев.
2. Н. М. Махмудов.

М у н д а р и ж а

Сўз боши.....	3
Кириш	7
I — боб. Мантиқий предикатнинг кесим билан номутаносиб келиши.....	25
1. Гап тузилиши ва маъносининг марказий бўлаги масаласи.....	25
2. Мантиқий предикатнинг гапда кесим билан номутаносиблиги.....	32
а) Мантиқий предикатнинг гапда эга вазифасида келиши.....	32
б) Мантиқий предикатнинг гапда тўлдирувчи вазифасида келиши.....	37
в) Мантиқий предикатнинг гапда ҳол вазифасида келиши.....	43
г) Мантиқий предикатнинг гапда аниқловчи вазифасида келиши.....	49
д) Мантиқий предикатнинг содда гапда ифодаланиши.....	52
Хулоса.....	55
II — боб. Субъектнинг эга билан номутаносиб келиши.....	57
1. Кечим ифодалаган мантиқий предикат кесим вазифасида қўлланганда субъект ва эга номутаносиблиги	59
2. Нисбат шаклидаги феъл билан ифодаланган мантиқий предикат кесим вазифасида қўлланганда субъект ва эга номутаносиблиги.....	73
3. Хосланган шаклдаги феъл билан ифодаланган мантиқий предикат кесим вазифасида қўлланганда субъект ва эга номутаносиблиги.....	104
4. Мантиқий предикат гап кесимидан бошқа бўлак вазифасида қўлланганда субъект ва эга номутаносиблиги.....	128
Хулоса.....	137
III — боб. Объект воситасиз тўлдирувчи билан номутаносиб келиши.....	140
1. Кечим ифодалаган мантиқий предикат кесим вазифасида қўлланганда объект ва воситасиз тўлдирувчи номутаносиблиги.....	141
2. Нисбат шаклидаги феъл билан ифодаланган мантиқий предикат кесим вазифасида қўлланганда объект ва воситасиз тўлдирувчи номутаносиблиги.....	145

3. Хосланган шаклдаги феъл билан ифодаланган мантикий предикат кесим вазифасида қўлланганда объект ва воситасиз тўлдирувчи номутаносиблиги.....	154
4. Мантикий предикат кесимдан бошқа бўлак вазифасида қўлланганда объект ва воситасиз тўлдирувчи номутаносиблиги.....	162
Хулоса.....	169
Ҳ – боб. Белгининг аниқловчи, кесим ва тарз ҳоли билан номутаносиб келиши.....	172
1. Сифатда ифодаланган белгиларнинг аниқловчи ва кесим билан номутаносиблиги.....	176
2. Равишда ифодаланган белгиларнинг тарз ҳоли ва кесим билан номутаносиблиги.....	182
Хулоса.....	185
Ҳ – боб. Макон билдирувчи сўзнинг ўрин ҳоли билан номутаносиб келиши.....	187
Хулоса.....	194
Умумий хулоса.....	196

Мухтарам онам Фазлиносо
Мирзоҳид кизининг ёрқин
хотирасига бағишлайман

СЎЗ БОШИ

Ўзбек тилшунослигининг кейинги даврида, айниқса 1980- йилларидан бошлаб, синтаксисни бошқача тадқиқ этишга киришилди. Унинг “мазмуний синтаксис” ва “назарий синтаксис” номлари остида тадқиқотлари юзага келиб, эълон қилина бошланди. Бу соҳада бир қатор номзодлик ва докторлик диссертациялари дунё юзини кўрди. Бу тадқиқотларда асосан гаплар мазмундан шаклга қараб тадқиқ қилинади. Унда гапнинг предикати муҳим аҳамият касб этади. Предикатга боғли ҳолда гапдаги қолган мантикий бўлақлар тахлили боради. Гапнинг мантикий бўлақлари ҳам гапнинг синтактик бўлақларига боғлиғича, семантик алоқадорлигини очиб берган ҳолда, ўз тадқиқига эга бўлади. Шулар юзасидан А. Нурмоновнинг, айниқса Н. М. Махмудовнинг, бир қатор илмий ишлари юзага келган. Улар ишининг давоми сифатида гап бўлақларининг семантик ва синтактик муносабатини тадқиқ этиб бериш мазкур ишда мақсад қилиб олинди. Бу, албатта, анъанавий тилшуносликда аниқланган гап хусусиятига суянган ҳолда, унга нисбатан семантик мослигини, мутаносиблигини солиштирган ҳолда олиб борилди. Ментал лингвистикага хос бу йўналиш анъанавий тилшуносликнинг материалларигагина суяниб иш кўради, ундан холи ҳолатда ҳаёт эмас.

Гапнинг актуал бўлақларини тадқиқ этиш ўз ўрнини топди. У, яъни гапнинг актуал бўлақланиши гап мантикий бўлақларининг қандай жойлашуви ва инверсиянинг белгиланишида муҳим аҳамият ўрин тутади. Бунда мантик урғуси қайси мантикий бўлаққа юқланиши ҳам ҳал қилувчи вазифани ўтайди. Чунки унинг кесим вазифасига қўчирилиши ёки кесим олдига ўтказилиши зарурияти туғилади. Бу гап таркиби тартибини ўзгартириб юборади, гап бўлақларида семантик ва синтактик номутаносибликларни келтириб чиқаради. Мана шулар асосини тадқиқ этиш зарурияти туғилади.

Тилшуносликдаги валентлик тахлилининг келиб чиқиши семантика билан гап қоплинининг белгиланиши ўртасида қўприк вазифасини ўтади. У маълум даражада ментал лингвистика, яъни гапларнинг мазмундан келиб чиқиб тадқиқ этилишига асос бўлди.

Биз “Содда гап бўлақларида семантик – синтактик номутаносиблик” номли мазкур монографияни яратар эканмиз, тилшуносликда юзага келган

Йўналишлар ўзаро диалектик боғли эканини ва улар бевосита анъанавий тилшуносликка асосланишини кўрсатиш мақсад марказида турди.

Ишда асосан мақолларда берилган ва hozirgi замон ёзувчи асарларидаги содда гаплардан фойдаланилди.

Муаллиф

Рус тилшуноси Р.А.Будагов: «Синтактик муносабатларнинг ўзи тўлалигича маънога асосланади», — деб таъкидлаган эди.¹ Ҳақиқатда ҳам гап сўзловчининг маълум бир фикри тингловчига етказилиши мақсади билан тузилади. Фикрсиз, маъносиз гапнинг бўлиши мумкин эмас. Шунга қарамай XX асрнинг 60 — йилларигача синтаксиснинг семантикасига эмас, ундаги туғилишларга эътибор қаратилади.² Рус тилшуноси Л.С.Бархударов айтганидай, «қолиплаштириш методи, маълумки, гапнинг сиртқи — шаклий тузилишини қайд этишга киришди ва шу соҳада муҳим қизиқарли натижаларни берди.³ Ўзбек тилшуноси Н.М.Маҳмудов ҳам худди шу қарашни қувватлаган ҳолда: «Традицион тилшунослик ўзининг бутун тарихий тараққиёти давомида тил ҳодисаларини тадқиқ этиш ва тушунтиришда жуда улкан муваффақиятларга эришди,» — деб ўз нуқтаи назарини айтган эди.⁴ Ҳар икки тилшунос ҳам кўрсатилган йилдан аввал гапни сиртқи — шаклий тузилиш томонидангина тадқиқ этилганлигини қайд этгани ҳолда, шу соҳада эришилган муваффақиятларни тан олади. Л.С.Бархударов рус тилшуноси ва инглиз тили мутахассиси шу билан Европа тилшунослигини яхши билган олим. Н.М.Маҳмудов ўзбек тилшуноси ва туркологияни яхши билади. Бу дунё тилшунослигида тилни тадқиқ этиш маълум бир давргача бир — бирига ўхшаш ҳолда эканлигини кўрсатади. Аммо эргаш гаплар типлари таснифи, айниқса, иккинчи даражали бўлақлар таснифи масаласига келганда, тилга семантик нуқтаи назардан ёндашилди. Иккинчи даражали бўлақларни семантик нуқтаи назардан тўлдирувчи, ҳол ва аниқловчи каби типларга бўлинганлиги маълум.

Иккинчи даражали бўлақларнинг семантик тасниф этилганлиги ўз даврида бир қатор тилшуносларни қондирмади. Мазкур «манتيкий тасниф» га қарши мунозарани О.Б.Сиротинина берган хабарига кўра, XIX асрдаёқ А.А.Потебня бошлаган эди.⁵ Бу анъанвий таснифни Г.А.Золотова, Б.М.Гаспаров ва В.А.Белашанковалар ҳам рад этишган.⁶ А.М.Пешковский уни шаклий тасниф билан алмаштиришга уриниб ҳам кўрган. Бунда у

¹ Крнг.: Будагов Р. А. Человек и его язык. — М.: ИМУ. — 1974. — С.93.

² Бу фикр бир қатор тилшунослар томонидан қайд этилган. Крнг.: Будагов Р.А. Ўша асар. 98 — б.; Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. — М.: Наука. — 1976. — С.6; Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик — синтактик асимметрия. — Тошкент: Ўқитувчи. 1984. — 4 — б.;

³ Крнг.: Бархударов Л. С. К вопросу об отношении формальных и семантических моделей предложения // Теория языка. Ангlistика. Кельтология. — М.: Наука. — 1976. — С.11

⁴ Крнг.: Маҳмудов Н.М. Ўша асар. 3-б.

⁵ Крнг.: Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. М.: ВШ. — 1980. — С.48.

⁶ Бу маълумот ҳам О.Б.Сиротининадан олинди. Крнг.: Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. — С.49.

мослашув, боқарув ва битишув кабиларни қўллашни назарда тутган эди.¹ Бироқ бу ўринда у гап бўлаклари таснифини бўлаklar боғланиши билан алмаштириб қўйди. Бўлаklar боғланиши ҳақида фикр юритиш учун ҳам бўлак типларига маълум терминлар воситасида мурожаат этиш зарурияти туғилиши шубҳасиз. Шунинг учун ҳам сўз боғланиши ҳақидаги фикр синтаксиснинг бошқа зарурий ўрнида қўлланаверди, семантик таснифдан ҳам воз кечилмади. Бу масалада Р.А.Будаговнинг «...семантик изланиш тишуносликнинг барча тармоқларида ҳам гўё тизимга қарши изланиш деб тушунилди.»² деган хулосасига ён бериш керак.

Иккинчи даражали бўлаklarни тасниф этиш семантик нуқтаи назардан бўлса ҳам, тишунослар шаклдан келиб чиқиб тил ҳодисалари, қонуниятлари ва фактларини тадқиқ этди. Унда гарчи айрим ўринларда мазмунга, маънога мурожаат этилган бўлса ҳам, йўл – йўлакай қолиб ва шакллар моҳиятига, коммуникатив вазифасига қараб маълум нуқтаи назарни қайд этишда кузатилди. Аммо мантиқан аввал мазмун, маъно ва шу мазмун, маънони ташувчи шакл олинади.³ Кишининг объектив борлиқни ўрганиши, у ҳақидаги мушоҳадаси давомида онгида маълум тушунчалар, мақсадлар ҳукмлар пайдо бўлади. Уни баён қилиш мажбурияти билан ифодаловчи шакл танланади ва тил бирлиги юзага келади. Яъни тил бирлиги ҳам объектив оламдаги барча мавжудотлар каби ҳамма вақт ўз мазмуни ва шаклига эга. Уларнинг бирисиз иккинчиси ҳаёт эмас. Бу диалектик қонуниятдир. Синтактик ҳодисалар моҳияти ана шу шаклий таркибий белгиларга асосланган ҳолда тушунтирилиши табиий равишда жуда кўп тил ҳодисаларининг агрофлама талқин қилинмаслигига, қонуниятлари очилмаслигига сабаб бўлди.⁴ Тил ҳодисалари ва фактлари тадқиқ этилар экан, уларнинг шакл ва мазмуни ўртасидаги ўзаро муносабатга, муаносибликка диққатни қаратиш, шу орқали ўша ҳодиса ва фактлар моҳияти белгиларини аниқлаш, қонуниятларини очиш зарур.

Фақат бир тил қобиғида мулоҳаза юритишга ҳаракат қилган А.А.Потебня «рус тилидаги ҳар бир сўзга муайян грамматик туркумнинг муҳри босилган бўлади,»⁵ деб кўрсатган эди. Буни фақат рус тилидаги эмас. Барча тиллардаги сўзларга нисбатан ҳам

¹Крнг.: Сиротинина О.Б. Ўша асар. 48-б.

²Крнг.: Будагов Р.А. Человек и его язык. – С.98.

³И.Сталин бу ҳақда «Тил материалидан холи бўлган, тил «табиий материяси»дан холи бўлган ялонғоч фикрлар йўқ» дейди. Крнг.: Сталин И. Тишуносликдаги марксизм ҳақида. – Тошкент: БН. – 1950. – 34–б. Бунда, табиийки, тил тараққиётига нима туртки беради, деган савол келиб чиқади. У К. Марксдан келтирилган «Тил фикрининг бевосита воқе бўлишидир.» – деган қарашига ҳам мос эмас.

⁴Крнг.: Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик – синтактик асимметрия. – 3–б.

⁵Крнг.:Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.1 – И. – Харьков. – 1888. – С.52.

айтиш мумкин. Ҳар қандай тил бирлиги шу тилда сўзлашувчи халқ ўртасидаги муомала, мулоқат эҳтиёжи билан яралади. Уни муомалага киритиш шу тил грамматикасидан ташқарида бўлмайди, яъни унга грамматик туркум муҳри урилади. Агар у синтаксисга оид муҳр бўлса, синтактик шакл эканлиги билан характерланади. Синтаксис сатҳида бирор сўз ўз шакли билан намоён бўлар экан, шу шаклланган сўзда ифода топган семантика ҳам кузатилади. Шунинг учун В.Г.Гак: «Гап бўлаги мустақл маъноли сўзнинг гапда намоён бўлишини ва синтактик шаклланганлигини кўрсатади,» — дейди.¹ Ўша В.Г.Гак тилга олган мустақл маъноли сўзда ҳамма вақт моддий дунё билан боғли қандайдир ифода қайда этилади. Тилшунос шунга кўра ҳам яна бир неча қатордан кейин: «Гап бўлагиде синтактик бирлик билан баробар моддийлик ва грамматик ифода ҳам бўлади.»² — деб илова қилган. Синтактик таҳлил жароёнида, шу сабабдан ҳам семантикани назарга тутиш, уни четлаб ўтмаслик керак. Ф.А.Данеш ҳам синтактик таҳлилнинг уч шарти билан унинг бирлигидаги семантик мустақилликни ҳам эътиборда тутишни уқдирган эди.³ Синтаксис асосида асосан синтезидан иборат мазмунни тингловчига етказиш ҳисобланади. «Синтаксис маъно категориясидан ташқарида ўз «жони»дан маҳрум бўлади ва шартли ўлик «қоидалар» йиғиндисига айланади.»⁴

Сўзлар гап учун сайланиб олинар экан, улар ўз туркумидан келиб чиқиб, турлича маънода қўлланадилар. Ёрдамчи сўзлар гап таркибида маълум бўлак ваифасини ўтай олмайдилар. Гап бўлаги ваифаси учун мутақил маъноли сўзлардан сайланади. Мустақил маъноли сўзлар семантикасида ҳамма вақт моддийлик ифодаси етгани ўринда туради. Моддийлик ифодаси, тилшунослик нуқтаи назаридан қаралса, семантиканинг денотативлигидир. Денотативнинг онгдаги акси — тушунча ва тушунчанинг тил бирлигидаги ифодаси лексик маънодир.⁵ Гап бирлиги ваифаси учун мана шу лексик маъноли сўзлардан танланади. Аммо олмош ва отоқли от қабиларда лексик маъно бўлса ҳам, улар тушунча аңглатмайди. Тушунчанинг онгда пайдо бўлиши учун эса акс этувчи денотат бўлиши керак. Шунинг учун уларнинг денотативлигисиз гапириш мумкин эмас. Лекин олмош ва отоқли отлар ҳам модий оламдаги нимагадир ишора қилади. Унинг нима эканлиги матн давомида аңглашилган нимадир ҳам

¹КрнҒ.:Гак В.Г. Теоритическая грамматика французского языка. Синтаксис. — М.:ВШ. — 1981. — С.76.

²КрнҒ.:Гак В.Г. Ўша асар. Ўша бет.

³КрнҒ.:Danes F. A. A three-level approach to syntax //Travaux linguistiques de Frague. — 1964.1.

⁴КрнҒ.:Будагов Р.А. Человек и его язык. — С.100.

⁵КрнҒ.:Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М.:СЭ. — 1966. — С.128; Фомина М.И.Современный русский язык. Лексикология. — М.:ВШ. — 1983. — С.11.

тилшуносликда, аниқроғи, мантиқда референт термини билан аталади. Яъни референт уни ҳам, денотатни ҳам ўз қамровига олади, референт терминининг маъноси бир мунча кенгроқдир. Гарчи денотат термини билан референт термини турли лингвистик луғатларда синоним сифатида қайд этилган бўлса ҳам,¹ уларни кўрсатилганидай фарқ билан тушунишга тўғри келади. Гап бўлагини таҳлил этилгана референция мезон вазифасини ўтайди. Шуни назарда тутиб Ҳ.Путнам: «Анъанавий семантик назария икки омил: жамият ва моддий дунё – референция билан изоҳлашни назарга олмайдилар.»² деб семасиологларни огоҳлантиради. Айтиш мумкинки, лексик маъно ва референция бир – бирини ўлчаш учун восита бўлувчи омиллардир. Гап бўлаги ҳақида гап кетганда ҳам унинг семантикасига референция орқали ёндашув тўғри хулосага келиш учун асос бўлади. Референция ҳақида XX асрнинг 50–йилларидан бошлаб 30 йил давомида ўнлаб асарлар ёзилди ва бу асарларда у ҳақда тўғри тушунчага келиш, унинг турли томонларини ёритиш учун изчил, объектив фикрлар айтилди.³

Уларда, деярли барча асарларда ҳам, референт ва гап бўлаги маъноси (коммуникация кечимидаги лексик маъно) орасида албатта онгдаги тушунча, акс этиб туради. Чунки моддий оламдаги ҳамма нарсанинг ифодаси тилга тўғридан – тўғри, бевосита кўчмайди, у онг орқали ўтади. Шу жиҳатдан қараганда А.Н.Нурмонов оралиқдаги онг воситачилигини ташлаб «тил объектив борлиқни фақат бевосита акс эттиради,⁴ деган фикрига қўшила олмадим. Референтнинг онгдаги акси ва унга бўлган субъектнинг муносабати семема деб олиниб, шу семема билан намоён бўлган сўз, яъни гап таркибида ифодаланган сўз гап бўлаги бўлади.⁵

Гапнинг иккинчи даражали бўлагини семантик нуқтаи назардан тасниф этиш баробарида уни семантик жиҳатдан тадқиқ этиш айрим тилшунослар назарига шу XX асрнинг 60–

¹ Қриг.: Ахманова О.С. *Ўша луғат. Ўша бет.*

² Қриг.: Putnam H. *Meaning and reference*// *The Journal of Philosophy* LXX (November 8)-1973.-p.711.

³ Қриг.: Strawson P.F. *On referring*// *Mind* LIX.-1950.-p.320-344; Linsky L. *Referring*-Ntw York.-1967.-p.116-131; Putnam H. *Юқоридаги мақола* – 699-711-б.; Cola P. *Referential opacity attributivensels, an the performative hypothesis*//*Papers from the Elevents Regional Meeting Chicago Linguistic Society* April 18-20.Chicago – Illinois. -1975.-p. 672 – 686; Арутюнова Н.Д. *Лингвистические проблемы референции*// *Новое в зарубежной лингвистике*.-М.: Радуга.-1982.-С.5-40; Петров В.В. *Философские аспекты референции*// *Новое в лингвистике*.-М.:Радуга.-1982.-С.406-414.

⁴ Қриг.: Нурмонов А.Н. *Гап ҳақида синтактик назариялар*. – Тошкент:ТДҲИН. – 1988. – 62–б.

⁵ А.А.Цой «бу ўринда яна нутқ бирлиги сифатида сўз эмас, лексема қатнашади.» – деган фикрни илғари суради. Лексема эса луғат сўзлигида қайд этилувчи лексик бирикдир. У коммуникатив жароёнда, нутқ таркибида грамматик шакланган сўзга айланади. Лексема грамматик шакланган бўлмайди ва нутқ бирлиги ҳам эмас. Қриг.: Цой А.А. *Семантическая структура нераспросторенный двух составных глагольных предложений в современном русском языке*. Ташкент: фан. – 1980. – С.35.

йилларидан аввал ҳам тушган эди. Бу масалада XIX аср охиридаёқ рус тилидаги тадқиқотлари билан машҳур бўлган чех тилшуноси А.В.Добиашнинг қарашлари диққатга сазовардир. У синтаксисни сўз туркумлари доирасида тадқиқ этади. Гап тузилишида асосий, ҳал қилувчи элемент феълдир деб билади. Феъл, семантикаси ва шакли талабига кўра, бошқа сўзлар билан алоқага киришади, бирикади, гап тузилади. Феъл аввало бажарувчи ва объектни билдирувчи сўз билан бирикиши керак. Ўрин, пайт сабаб кабиларни билдирувчи отлар ҳам тўғридан—тўғри феъл билан бирикади. Яъни феъл гап тузилишида биринчи поғонада бўлса, у билан тўғридан—тўғри бирикувчи сўзлар иккинчи поғонада туради. Белги билдирувчи сўзлар учинчи поғонани эгаллайди. Унингча, белги билдирувчи сўзлар гап тузилиши учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Аполлония учун эга ва кесим деган терминлар мутлақо номаълумдир.¹ Фақат сўзларнинг бирикишидан келиб чиқиб, гап гаркибини тадқиқ этган бу қараш фақат сўз семантикасига таянган ва тилнинг шаклий томонини, яъни гапнинг синтактик таркибини умуман эътиборга олмаган. Турган гапки, гапни тадқиқ этиш учун унинг синтактик таркибини ҳисобга олмай, фақат семантик тадқиқ этиш ҳам унча тўғри бўлмайди, бу ҳам бир ёқдамалиқдир.

А.В.Добиаш ўзининг «Аполлония Дискос синтаксиси» асаридagi қарашлари билан вербоцентриқ ва валентлик назариясининг туғилишига асос содди. С.Х. Муҳаммедованинг қайд этишича, ўтган асрдаёқ бошқа бир қатор тилшунослар А.В.Добиашга ҳамфикр бўлганлар.² Ҳақиқатда ҳам бунинг учун немис тилшуносларидан И.В.Майнер,³ Й.Х.Ҳайзе,⁴ О.Беҳагеллар⁵ асарлари эътиборда тутилса, хато бўлмас. М.Қурбонова, Фитрат кесимдан англашилган ўйни тўлдирмоқ учун унга айрим сўз қўшилади, деганида ҳам валентликка ҳос қарашни илгари сурган,⁶ деган фикрни айтади. С.М.Кибардина немис тилшуносларидан И.В.Майнер, И.Х.Аделунг, В.Гумбольдт, Г.Бауэр, Ф.Блац, К.Ф.Беккер, И.Х.Гейзе, Ф.Бауэр, Ф.Кери, Г.А.Шетензак, Г.Паул, О.Беҳагель, Г.Вуедерлих асарларида гапнинг вербоцентриқ

¹Қрғ.: Добиаш А.В. Синтаксис Аполлония Дискоса. — Киев. — 1882.

²Қрғ.: Муҳамедова С. Валентлик назариясининг Европо ва ўзбек тилшуносидаги ривож. Тошкент: Университет. 2000. -3-6.

³Қрғ.: Meiner J.W. Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre philosophie und allgemeine Sprachlehre. -Leipzig. -1871. -S.132.

⁴Қрғ.: Heuse J.Ch. Deutsche Grammatik. -Hannover Leipzig. -1908. -S.296f.

⁵Қрғ.: Behaghel O. Deutsch Syntax. Bd.II. -Heidelberg. -1924. -S.113ff.

⁶Қрғ.: Қурбонова М. Фитрат — тилшунос. Тошкент: Университет. -1996. -12 — 66.

назарияси ғоялари атрофида фикр юритилганлиги ва бу валентлик назарияси учун пойдевор қўйганлигини таъкидлаган.¹ Шулар асосида ўша XIX асрнинг охиридаёқ француз тилшуносм Л.Теньер валентлик назариясига асос солди.

Л.Теньер ўз валентлик назариясига кўра феълни гап уюштирувчи сифатида билиб, унинг талаби билан унга боғланиб келган отларни актантлар, равишларни сирконстантлар деб белгилади.² Унинг назарияси бўйича, феъл семантик таркиби таянч нуқтага олинган бўлса ҳам, актант ва сирконстантлар гапда очиқ ўринни тўлдирувчи бўлиш вазифасини ўтаган. Яъни у ҳозирги тасниф бўйича ёндашилса, синтактик валентлик асосини ишлаб чиққан. Бу синтактик валентлик бўйича тадқиқот ишлари 1960— йиллардан бошлаб рус тилшунолигида ҳам кўринди.³ Синтактик валентликни тадқиқ этиш гап таркибидаги фақат феълга, шунда ҳам кесим вазифасида қўлланган феълга боғлаб, семантик таҳлил этилади. Қолган бўлақлар ундан четда қолади. Шунинг учун ҳам 70— йиллардаёқ семантик валентлик назарияси бўйича тадқиқотлар биринчи ўринга чиқиб олди. Бунда ҳар бир гапнинг синтактик бўлаги семантик таркибидан келиб чиқиб, уларнинг қандай нутқ бирилиги билан муносабатга киришуви, кесимнинг гап таркибида намоён бўлган маъно таркиби, унинг валентлиги, эса гап қолигини белгилаши ҳақида таҳлил боради.⁴ Мазкур йўналиш методи тилшуносликда анча қўл келганлиги учун шу соҳада Евророда ҳам, славян тилшунослигида ҳам бир қатор илмий—тадқиқий ишлар яратилди.⁵

¹Криг.:Кибардина С.М. К истокам теории валентности в немецком языкознании XIX века // Грамматические концепции в языкознании XIX века. - Л.:Наука.-1985.-С.181-210.

²Криг.: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. -М.: Прогрес.-1988.-С.256.

³Криг.:Филичева Н.И. Понятие синтаксической валентности в таботах зарубежных языковедов // ВЯ.1967.№2.-С.119-125; Морева З.Н. Валентные разряды прилагательных и их структурно-семантическая характеристика в современном немецком языке. Автореф. дисс. ... канд.филол наук.М.-1967; Лебедев В.А. Обязательная синтаксическая валентность английского существительного. Автореф. дисс. ... канд. Филол наук.- М.-1969; Хайдаров Ш. К проблеме классификации трехтактных (трехвалентных) глаголов в современном французском языке. Автореф. дисс. ... канд. Филол наук.-М.-1971; Суша Т.Н. Семантико-синтаксические свойства имен действия в современном английском языке. Автореф. дисс. ... канд филол наук.-Минск.-1972.

⁴Криг.: Bonzio W. Valenz, Bedeutung, und Satzmodelle//Beitrage zur Valenztheorie.- Halle(Saale).-1971; Helbig G. Valenz, Semantik und Satzmodelle // Deutsch als Fremdsprache.-1976. N 2; Sommerfeldt K.E. Schreiber H. Wörterbuch Valenz und Distribution deutsches Adjektive.-Leipzig.-1974.-S.15.

⁵Криг.: Бу масала юзасидан Халледа ўнга якин муаллиф макалеси мажмуу эълон қилинди. Криг.:Beitrage zur Valenztheorie/Hrg. Von G. Helbig.- Halle (Saale).- 1971. Яна қуйидагилар нашр этилган: Засорина Л.Н., Берков В.П. Понятие валентности в языке//Вестник Ленинградского университета. N 8. Серия истории языка и литературы / Вып.2.-Л.-1961; Степанова М.Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике//ИЯШ.-1973.№6; Шу муал Теория валентности и валентный анализ.М.:ВШ.-1973; Sommerfeldt K.E.,Schreiber H. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutsches Adjektive.- Leipzig.-1974; Сильницкий Г.Г. Глагольная валентность и залог// Типология пассивных конструкций.Диатезы и залого.-Л.: Нука.-1974; Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке.-Ташкент: Ўқитувчи.-1977; Schwitalla J. Verb Valenz und Text // Deutsch als Fremdsprache.- 1985. N5; Wotjak G. Einige Überlegungen zur Valenztheorie und Kasusgrammatik // Deutsch als Fremdsprache.- 1988. N3.-S.177-181; Расулев Р. Ўзбек тилидаги холат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари.-Ташкент: Фан.-1989; Шу муал. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность.-Ташкент: Фан.-

Аммо семантик валентлик бўйича тадқиқот гап таркибида ҳар бир сўз маъносининг мантикий узвлари қандай бўлакларда намоён бўлиши ва шу орқали гап тузилишини аниқлаш имконини берса ҳам, ҳар бир семантик бирлик гапда қандай вазифаларда кела олиши ва келиш сабабларини очиб бера олмайди.

Тилшуносликда гапнинг фақат иккинчи даражали бўлаklarини тасниф этганда семантик нуқта назардан ёндашиб қолинган эмас. Гап бўлаklари семантикасига этибор қаратилганини ҳам кузатиш мумкин. Таниқли рус тилшуноси И.И.Мешчанинов эга ҳақида фикр юритиб, "гапнинг субъектини ифода этувчи муайян бўлагига айтилади,"¹ – деган эди. Бу фикр, албатта, анъанавий тилшуносликнинг бошқа кўзга кўринган намоёндалари томонидан ҳам таъкидланди.² Шунингдек, субъект гап таркибида бош келишида берилиши ҳақида ҳам қайд этилган.¹ Кесим ҳақида эса эганинг белгисини, ҳаракат ёки ҳолатини билдириб, гапда уошгирувчидик хусусиятига эгалиги, замон вамодаллик англатиши ҳақида гапирилди,² яна у предикат ифода этишини ҳам кўрсатилди.³ Тўлдирувчи кесим томонидан бошқарилиб, объект ифода этиши; ҳол ҳам кесим томонидан бошқарилиб, тарз, ўрин, пайт, сабаб, мақсад кабиларни англатиши; аниқловчи белги ва хосликни кўрсатиши ҳақида маълумот берилди.⁴ Бу изоҳлар

1991: Мусаева Т. Ўзбек тилидаги сезги феъллари. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. -Тошкент.-1992; Шарипова Ҳ. Ўзбек тилидаги юмуш феълларининг маъно валентликлари. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф.-Тошкент.-1996; Хахимов Қ. Содал гап қолилиги фразеологизмларда семантик валентликлар. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф.-Тошкент.-1964; Мухамедова С. Ўзбек тилида йўналиш ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. -Тошкент.-1999.

¹Крнг.: Мешчанинов И.И. Члены предложения и части речи. -Л.-1978.-С.207.

²Крнг.: Фуломов А. Ф. Содал гап. - Тошкент: ФАН. -1955.-40-б.; Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М.-1957.-С.108-111; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: Изд АН СССР. -1960. -193; Мартин Э. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. т.Ш. -М.: Радуга.-1963.-478; Гухман М.М. Позиция подлежащего в языках разных типов // Члены предложения в языках различных типов. -Л.:Наука. -1972.-С.22; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўқитувчи.-1975. - 186-б.; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. -М.:ВШ.-1981.-С.87.

³Крнг.: Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. -Л.:Наука.-1982.-С.23.

⁴Крнг.: Потёбина А.А. Из записок по русской грамматике. т.11-Ш.-Харков.-1888.-С.84; Фуломов А.Ф. Содал гап.-48-б.; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. ч.И. Синтаксис./Изд.3-ое.-М.: Просвещение.-1968.-С.61; Панюшева М.С. Главные члены предложения // Современный русский язык / под ред. Д.Э.Розенталя.-М.:ВШ.-1971.-С.34; Будагова В.И. Однородные подлежащие и сказуемые // Грамматика азербайджанского языка / под ред М.Ш.Ширалиева. Э.В. Севортяна.-Баку:Элм. -1971. -270-с.; Зякина М. Э. Хэзерге татар эдэби теле.-Казан.-1974.-73-б.; Лекант Л.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке.-М.:ВШ.-1974.-с.102.

⁵Крнг.: Сиротинна О.Б. Лекции по синтаксису русского языка.-М.:ВШ.-1980.-С53; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис.-С.83; Бархударов А.С. Структура простого предложения современного английского языка.-М.:ВШ.-1966.-С.145; Панфилов В.З. Языковые универсалии и типология предложения //ВЯ.№5.-1975.-С.14; Щубик С.А. Иерархия членов предложения в индоевропейских языках//Категория субъекта и объекта в языках различных типов.-Л.:Наука.-1982.-С.127.

⁶Крнг.: Фуломов А.Ф. Содал гап.-65-92-бб.; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык.-105-125; Панюшева М.С. Главные члены двусоставного предложения. -С.435-452; Ахмедов А.А. Иккинчи даражали бўлаklар //Ўзбек тили грамматикаси. И т. Синтаксис.- Тошкент:Фан.1976.-139-163-бб. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка.-С.119-139; Скобликова Е.С. Современный русский язык.

хосликни кўрсатиши ҳақида маълумот берилди.¹ Бу изоҳлар тўғри, объектив ва илмий бўлиб, бош нисбатдаги феъл ва от кесимли гапларни назарда тутди. Тилшуносликда мана шундай тузилишли гаплар меъерий қолипда шакллантирилган гаплар деб келинди. Шунга кўра бирор гап таҳлил этилса, унинг таркибидаги ҳар бир луғавий бирликни фалон бўлак вазифасида келган, деб ҳисобланди. Яъни гап бўлаклари семантик жиҳатдан тасниф қилинган бўлса ҳам, гапдаги луғавий бирликларга, қайси бўлак вазифасини ўташига қараб ёндашилган. Уларнинг семантикасидан қатъи назар шакли ва қандай саволга жавоб беришига қараб, қандай бўлак эканлиги белгиланди. Умуман гап бўлаklarининг тадқиқ этилиши ҳам асрнинг сўнгги чораги бошлангунга қадар гапга ёндашиш қанай бўлса, шундай шакл томонига эътибор қаратилишидан нари ўтолмади, соф грамматик категориялар доирасидан чиқмасликка ҳаракат қилинди.² Лекин В.Г.Гак айтганидай, тил шакллари улардан ташқарида, онда акс этган ва тилда ифодаланган, фикрлаш усуллари ва фактларини эътиборга олмай туриб, тўла – тўқис тадқиқ этиб бўлмайди.³ Унинг эса акс бўлди, шакл асосий эътиборда турди. Бу ҳақда В.А. Звезгинцев: «Туброғида эса биз гапирадиган ва тушунадиганларимиз билан кўп томонлари умумий бўлган грамматиканинг турли чуқурроқ қатламлари жойлашган, лекин уни грамматистлар тадқиқ этмаган.⁴ Бу фикр асрнинг 70 – йиллари доирасида жуда тўғри эди. Тилшуносликда бу оқсаш узоқ давом этиши мумкин эмасди. Ахир назария гапнинг фақат устки қурилиши эмас, туб қурилиши ҳақида ҳам бўлиши керак.⁵ Буни айрим тилшунослар керагидан ортиқроқ ҳолда қабул қилдилар. Улар гапнинг грамматик қурилишини четга суриб, гап бўлаклари дейиш ўрнига семантик кенгайтирувчилар: семантик объект, семантик атрибут, семантик адресатдан; макон, пайт, шарт, сабаб, мақсад, кечим билдирувчи детерминант, ҳолдан иборат кенгайтирувчилар қўлланиши кераклигини айтади.⁶ Бу гап таҳлили семантик таҳлилни суи истемол этиш ҳисобланади. Ҳеч вақт ҳар қандай бирликнинг

¹ Крнг.: Фуломов А.Г. Содда гап.-65-92-66.; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык.- 105-125; Панюшева М.С. Главные члены двусоставного предложения. -С.435-452; Аҳмедов А.А. Иккинчи даражали бўлаklar //Ўзбек тили грамматикаси. И т. Синтаксис.- Тошкент:Фан.1976.-139-163-66. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка.-С.119-139. Скобликова Е.С. Современный русский язык. -С.150-190. Абдурахмонов А., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -62 - 87-66

²Крнг.:Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл.-М.:Наука.-1976.-С.6; Н.М.Махмудов ҳам шу фикрга келган. Крнг.: Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик - синтактик асимметрия.4-6.

³Крнг.: Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис.-С.28.

⁴Крнг.:Звезгинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. -М.:ИМУ. -1973. -С.195.

⁵Крнг.:Чейф У.А. Значение и структура языка -М.-1975.-С.78.

⁶Крнг.:Кириллова Т.С. Грамматическая и семантическая структура двусоставных предложений с осложненным именным сказуемым. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - М. -1983.-С.17-19.

маъноси ва у намоён бўлган шакли бутунлигини эътибордан чиқармаслик керак. Тил шакллари фақат фикрларни узатиш воситаси бўлиб қолмай, аввало уни намоён этиш имконидир.¹ Грамматик категорияларнинг, мантиқдан қатъий назар, муайян тилдаги моддий маъноси билан жифс боғлилиги кузатилади.² Туб ҳодисалар сирт ҳодисалар асосида ётади.³ Шунинг учун ҳам И.П.Распопова: «Иккинчи даражали бўлақлардан воз кечилса, унинг асосида тўлақонли грамматик таҳлил қилиб бўлмайди.» – деган эди.⁴ Моҳиятан қараганда, қандай туб тузилма таркибидаги бирлик – маъно тадқиқ этилар экан, унинг сирт қурилмадаги бирлик – синтактик бирликда намоён бўлишини кўрсатган ҳолда, унинг асосини очиш мақсад маркази бўлиши илмийликни таъминлайди, мавҳум маънони аниқ, тутиш имкони бўлган шаклида олиб тадқиқ этилади. Бу муайян семантик бирлиkning қайси синтактик бирликда коммуниқацияга киришувини аниқлаш имконини туғдиради. Зеро, тил жамиятнинг алоқа воситаси ва фикр ҳам сезгиларимизнинг ифодаловчиси сифатида ҳамма вақт ўзининг коммуникатив мўлжалини адо этиш учун интилади.⁵ Тилшуносликда ҳам асосий йўналиш шунга мувофиқлашуви жоиз. Бу йўналиш тилшуносликда ментал лингвистика атамаси билан юритила бошлади. 70 – 80 – йиллардаёқ гап бўлақларининг семантик ва синтактик бўлақларини ўзаро қиёсланишига бағишланган, ментал лингвистикаси соҳасига оид бир қатор тадқиқот ишлари юзага келди.⁶ Инглиз, немис, француз тилларидаги гаплар шу нуқтаи назардан кўриб чиқилди. Ҳатто френцуз тили мутахассиси В.Г.Гак бу икки тилшунослик: анъанавий ва ментал лингвистикани тарозуга солиб кўриб, улар методлари ҳақидаги ўз қарашини, нуқсонларини ҳам айтиб ўтди. Унингча, менталистик назария... улар (текширилаётган объект) семантикасидаги сурилиш эҳтимолини етарли даражада эътиборга олмади. Шунингдек,

¹Крнг.:Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.:Прогресс. – 1974. – С.105.

²Крнг.:Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. т. I – II. – С.36.

³Крнг.:Солнцев В.М. К вопросу глубинной структуре и порождение смысла предложения // Теория языка. Англистика. Кельтология. – М.:Наука. – 1976. С.115.

⁴Крнг.:Распопова И.П. К методике грамматического разбора по членам предложения // Школьная и научная грамматика. – Воронеж. – 1979. – С.47.

⁵Крнг.:Будагов Г.А. Что такое развитие и совершенствование языка. – М.: Наука. – 1977. – С.92.

⁶Крнг.:Проблемы теории членов предложения. – Кишинев. – 1973; Чейф У. Значение и структура языка. – М. – 1975; Арбат Н.Н. Семантическая структура различных предложений в современном русском литературном языке. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – М. – 1976; Матвеевко В.В. Рема предложения – производная от его семантики // Проблемы синтаксической семантики. – М. – 1976. – С.152 – 154; Викт Т.О семантике структурной схеме предложения. Изв.АН.СССР.СЛЯ. – 1978. №; Boylon С., Fabre P. Grammaire systematique de la langue Francaise. – P. – 1978; Creissels D. Unites et Categories grammaticales. – Grekoble. – 1979; Бульгина Т.В. Грамматические и семантические категории и их связи. Аспекты семантических исследований. – М.:Наука. – 1980. – С.320 – 380; Распопов И.П. Несколько замечаний о так называемой семантической структуре предложения. ВЯ. – 1981. №.

шаклий ёндашув ҳам шакл ва мазмун номутаносиблигини ҳисобда тутмайди.¹ Шаклий ёндашув имкони ҳақида юқорироқда тўхталиб ўтилган эди. Бу ҳақда В.Г.Гак айтган нуқсон шаклий ёндашув табиатидан келиб чиққан, деб қаралиши тўғрироқ бўларди. Чунки унда синтактик бўлак аниқланиб, кейин унинг маъносига эътибор қилинади ва ундан нари ўтилмайди. Менталистик назарияга кўра биринчи ўринда маънога ва у маънонинг қандай синтактик шаклда берилишига қаралади. Бу семантик – синтактик номутаносибликнинг юзага чиқиши, яъни маълум бўлиши учун имконият беради. В.Г.Гакнинг, менталистик назария маънодаги сурилиш эҳтимолини эътиборга олмайди, деган фикрига келсак, маъно сурслиши ҳамма вақт шу маънонинг референти ўзгариши билан боғли эканини эслатишга тўғри келади. Яъни маъно ўзгариши фақат экстралингвистикдир. Шундай экан, экстралингвистик ҳодисалар фақат онг орқали тилда ифода топган бўлиб, шунинг эътибордан четда қолиши мантиққа сиғишмайди.

Маънодан келиб чиқиб гап бўлаklarини тадқиқ этиш анъанавий тилшунослик ичида бошланган эди. Европо ва рус тилшунослигида пассив феъл нисбатини ишлаш замирида ментал лингвистикага мурожаат этилган. Бу ўзбек тилшунослигида ҳам ўз аесини топган. Уларда тўғридан – тўғри пассив қурилмада феълдан англашилган ҳаракат объекти эгада ифода топади, деб кўрсатилади.² Ҳатто О. Есперсен: «Пассивда активдаги тўлдирувчи эга вазифасига ўтади ва инглиз тилида у *by*, француз тилида *par* ва *de*, латин тилида *ab* предлоги билан қўлланади,³ деб кўрсатади. О. Москалская, субъект («эга» маъносида) пассив конструкцияда поциенсга айланади, деган фикрни айтади.⁴ Шулар билан боғли иккинчи фикр ҳам келиб чиққан: субъект пассив конструкцияда фақат эга билан эмас, воситали тўлдирувчи билан ҳам ифодаланиши кузатилади.

Туркий тилларда активга фақат пассив нисбатини қарама – қарши қўйилмайди. Бу тилларда яна актив(бош) нисбатта қарама – қарши қўйиладиган ўзлик, орттирма, биргалик нисбатлари ҳам бор. Шу нисбатларнинг ҳар бирида ҳам феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти ё объекти одатий синтактик вазифасини ўзгаради. Фақат пассив (мажхул) нисбатда объект ёки поциенс, тўлдирувчи вазифасида субъект келиб, ўзлик нисбатида эга вазифасини ҳам субъект, ҳам объект; биргалик нисбатида эга ва тўдирувчи вазифасини ўзаро қарама – қарши адо этиши; орттирма нисбатда эга вазифасини кауза субъект, ё воситали, ё воситасиз

¹Крнг.: Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис.-С.77.

²Крнг.:Фуломов А.Ф. Содда гап.-41-б.: Zerebkov V.A. Das Verb.-M.:Hochschule.-1977.-S.116; Селиверстова О.Н. Второй вариант классификационной сетки – описание некоторых предикатных типов русского языка//Семантические типы предикатов/ отв. Ред. О.Н.Селиверстова.М.:Наука.-1982.-С.111.

³Крнг.: Есперсен О. Философская грамматика.-М. ИИЛ.-1958. С.184.

⁴Крнг.: Moskalskaja O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache.- M.:Hochschule.-1975.- S/135.

тўлдирувчи вазифасини каузал субъект бажарганлиги кузатилади. Яъни феъл нисбатлари ҳаракат ёки ҳолат субъекти ё объектнинг синтактик вазифасини икки ё учтага етказилади. У икки семантик бирликнинг синтактик кўп вазилавийлигини юзага келтиради. Уларнинг бир вазиладан ортиқ вазифага эга бўлиши семантик – синтактик номутаносиблик намён бўлганлигини ҳам кўрсатади.

Нисбат шаклида қўлланган феъл кесим вазифасида келгандагина ҳаракат ёки ҳолат субъекти ё объектнинг синтактик вазифасини белгилайди. Яъни гапнинг қандай семантик бирлиги қандай синтактик бирликда намён бўлиши деярли феъл кесим билан, унинг семантикаси ва грамматик шакли семантикаси билан, боғли бўлаи. Кесим гапни уюштиради. Феълнинг гапдаги вазифаси кесимликдир.¹ Феълнинг хосланган шаклларида бирда қўлланиши ва гапнинг қайсидир бўлаги билан синтактик алоқага киришуви ва билан алоқадаги бирликнинг ҳам синтактик вазифаси ўзгаришига сабаб бўлади. Агар у сифатдош хосланган шаклида қўлланса, эга, тўлдирувчи, ҳол ва ҳатто от кесимнинг аниқловчиси ҳам кела олади. Тишуносликда қайд этилганидай, у содда гапнинг иккиламчи предикати ҳолида трансформация қилинади.² Бу гап полипредикатив бўлиб, ё монособъектлик, ё монообъектлик, ё монолокалели ва ҳоказо ҳолда таркиб топиши ҳам мумкин.³ Ҳар

¹Крнг.: Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков.- М.: Наука.-1973.-С.155; Прокопович Е.Н. Глагол в предложении.-М.: Наука.-1982.-С.5; Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса.-М.: Наука.-1982.-С.163; Селиверстова О.Н. Предисловие // Семантические типы предикатов.-С.3.

²Бу ҳодиса турли тишунослар томонидан турлича номланган. Айримлар «иккинчи даражали предикация» деса, айримлар «полупредикация» дейи. Крнг.: Абдурахмонов Г. Синтаксис осложненного предложения // Структура и история тюркских языков.-М.-1971.-С.139-140; Супрун А.Б. Грамматика и семантика простого предложения.-М.: Наука.-1977.-С.11; Абдурахмонов А. Соддагап синтаксиси//Ўзбек тили грамматикаси. II кт.-Тошкент:Фан.-1976.-206-208-66.; Бабайцева В.В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация.-М.: Просвещение.-1979.-С.151; Ицкович В.А. Обособление распространяющих членов предложения // Русская грамматика. т.II. Синтаксис.-М.: Наука.-С.180-181. Р.А.Золотова «қўшимча предикация (дополнительная предикация)» дейди. Крнг.: Золотова Р.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка.-М.: Наука.-1973.-С.254. А.А.Камышина ҳам шундай номлайди. Камышина А.А. О роли сказуемого в организации «полипредикативных» простых предложений// Вопросы русского языкознания. Вып.1.-М.-1976.-С.51. Кўпгина тишунослар «иккиламчи предикация» терминини қўлаган. Крнг.: Гак В.Г., Ройзенбит Е.Б. Очерки по сопоставительному изучению французского и русского языков.-М.: ВШ.-1965.-С.247; Черемисина М.И. Монообъектная конструкция. Понятие и типология // Полипредикативные конструкции и их морфологическая база.-Новосибирск: Наука.-1980.-С.31; Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия.-99-б. «тобе предикация (несободная предикация)» терминини маъқул кўради. Крнг.: Арутюнова Н.Д. Вариация на тему предложения// Инвариантные синтаксические значения и структура предложения.-М.: Наука.-1969.-С.43; Бошқирлар «болли предикация(связанная предикация)» терминини қўлайдилар. Крнг.: Юлдашев А.А. Сотношение дееспричастных и личных форм глаголов в тюркских языках.-М.-1977.-С.256; Грамматика современного башкирского литературного языка.-М.: Наука.-1981.-С.298. С.Н. Стариков «имплицит предикативлик» терминини ишлатти. Крнг.: Стариков С.Н. Имплицидная предикативность в современном английском языке.-Киев.-1974.

³Крнг.: Черемисина М.И. Монообъектная конструкция...-С.9...Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик- синтактик асимметрия.-118-б. Бу муаллифлар полипредикатив содда гаплар хақида фикр юритар эканлар, факат монособъектликлик юзасидан тадкик келтириб, мообъектлик, монолокалелилик

қандай ҳолда ҳам иккиламчи прединкациягапни таркиб топтирган бирламчи прединкацияга юкланган ҳолда бўлади.¹ Мана шу икки прединкациянинг туташувчи ўринларида айрим семантик бирликларнинг синтактик вазифаси ўзгариб кетади. Бу юқорида айтилганидай, полипрединкатив содда гапларда монособъектлик, монообъектлик, монолокалелилик ва ҳлар учун сабабчидир. Агар бундай ҳолат юзага келмаса ҳам, туташувчи ўриндаги семантик бирликнинг синтактик вазифасида ўзгачалик кузатилиши табиийдир.

Тилдаги бу ҳодиса равишдошли қурилмаларнинг иккиламчи прединкация ҳолида содда гап таркибига киритилишида ҳам бор. Агар равишдош ортторма, биргалик ва мажхул нисбатларида танланиб гап кесимига боғланиб келса, улар субъекти содда гап таркибида тўлдирувчи ёки бошқа бирор бўлак вазифасини ўтайди, содда гапни мураккаблаштиради.² Бу субъектга эга билан номутаносиб синтактик вазифа юкланиши ҳисобланади.

Феълнинг ҳаракат номи ҳисобланган шаклида егкмуникация учун танланиши, у от туркумидаги каби турли синтактик вазифада келиши имкони бўлади. Ҳаракат номи хосланган шаклидаги феъл қайси синтактик вазифада келмасин, у эгалик шаклида ўз қаратқичи билан қўллана олади. Бундай қаратқичли бирикмалар иккиламчи прединкация мазмунида содда гапни мураккаблаштиради.³ Мазкур қаратқичли бирикма қурилмасидаги иккиламчи прединкация субъекти қаратқич бўлак бўлиб, у қаралмиш вазифасидаги иккиламчи прединкатдан англашилган ҳаракат ўзига оидлигини билдиради. Бу синтактик ҳодмса ҳам субъект эга билан, прединкат кесим билан номутаносиб бўлишига келтирувчи сабабдир. Тил ҳамма вақт ихчамликка интилади. Буни тилдаги тежамлик деб қаралади. Ўзбек тили коммуникацияда мушоҳадага қаттиқ суяниш хусусиятига эга бўлганлиги учун ҳам, гапда кўпгина бўлаклари шу мушоҳада ихтиёрига ташлаб, тушириб қолдиради. Яъни у имплицит ифода топади. Гапда бирор бўлакни бундай тушириб қўллаш тилшуносликда эллипсис деб номланади. Эллипсис мулоҳаза бўлагининг шу матн ёки вазиятда осон тикланиши мумкин бўлган туширилишидир.⁴ Унинг осон тикланиши матнда маъносини ўзида мерос сифатида ифодалай

вахоказоларни тилга олмайдилар, бирок иккиламчи прединкациянинг ўз субъекти, ўз объекти маълумот келтиришмаган.

¹Крн.: Черемисина М.И. Монообъектная конструкция... С.9.

²Худди шу ўринда Н.М.Махмудов ўзининг алоҳида субъект бўлагига эга бўлмаган равишдош оборот(бизнингча, қурилма) лар содда гап таркибига хол вазифасида киритилиши ва уни полипрединкатив гапга айланттириши ҳақидаги фикрини эслашга тўри келади. Крн.: Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик – синтактик асимметрия.-123-б. У бу ўринда равишдошнинг ортторма, биргалик ва мажхул нисбатларида иккиламчи прединкат бўлган қурилмасини эътиборга олмаганга ўхшайди. Бу нисбатдаги равишдошли иккиламчи прединкатлар ўз субъектига эга бўлади.

³Крн.: Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия.- 133-134-бб.

⁴Крн.: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов.-С.525.

олувчи актуализатори билан боғли бўлади.¹ Тўғри, у тилда намоён бўлмасдан онгда сақланади,² бироқ ҳамма вақт ўз актуализатори орқали англашилади, яъни бошқа бир синтактик бирликда ўз ифодасини топади. Бу яширин категория(эллиптик бўлак)ларнинг намоён бўлиши усулларини тил категориялари қаторида санашга тўғри келади.³ Шунинг учун ҳам С.Д. Кацнельсон «яширин грамматика» бу синтактик бирикмалар ва сўзлар семантикасида имплицит равишда мавжуд бўлган грамматик сигналлардир,⁴ деган эди. Шунга қараб эллиптик бўлак онгда сақланаётган семантик бирлик бўлса ҳам, гапда намоён бўлиш имкони ўз ўрнини сақлаган, бироқ актуализаторида ифодаланаётган, зарурият туғилса, эксплицит ифодаланувчи яширин бўлак деб айтиш мумкин. Уни имплицит ифода этган актуализатор унинг семантикасини ва грамматик вазифасини ўз устига олган экан, актуализатор маъноси билан синтактик вазифасини ўзгартирган бўлади. Бу ундаги семантик – синтактик номутаносибликни юзага келтиради. Масалан, *Болиши – ёнбошига* гапининг кесими *ёнбошига* сўзидир. У семантикасига кўра локалис. Аммо ҳолат билдирувчи феъл кесим эллипсисга учраган: унинг ҳолат ифодаси ҳам шу локалисга юкланган. Одатда локалис ҳолат ифодасига ҳам эга бўлади. Ундаги бу семантик узв кесим вазифасидаги ҳолат феъли эллипсисига сабабдир. Натижада гап локалиси кесим вазифасини утаган.

Гапда мана шундай эллиптик бўлакларнинг бўлиши, уларнинг актуализатор орқали имплицит ифода топиши ва тизим ҳолатида кузатилиши шундай гапни меъёрий қуридиш деб қабул қилиниши, тушунилишига сабаб бўлади, коммуникацияда қийинчиликни юзага келтирмайди. Тилдаги мана шу ҳодиса гапдаги муайян бўлакларнинг семантик – синтактик номутаносиблигини қонуниятга айлантирувчи сабаблардан биридир. Мазкур қонуниятни тадқиқ этиш тилдаги тежам имкониятларини ўрганиш ҳисобланади. Р.А.Будагов ҳам «...тежаш назарияси ҳаммадан кўпроқ осон ва қийинчиликсиз: кўпроқ қийиндан камроқ қийин, яъни кўпроқ осон тушунишга таянади,» – деган эди.⁵ Тежам айниқса сўзлашув тили ва бадиий тилда кенг тарқалган, шунингдек амалда бўлган қонуниятлардан бири деб тан олинади.

Гапда семантик бириклар номутаносиб синтактик бирикларда ифода топиши учун кўпинча предикатнинг ифода топиш ҳолати хам аҳамият касб этади. Чунки В.З. Панфиловнинг қайд этганидай, мантқиқий предикат гапнинг фақат кесими бўлиб эмас, балки бошқа бўлаги бўлиб ҳам ифода

¹Крнг.: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.-М.-1955.-С.525.

²Крнг.: Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория.-М.:Изд.МУ.-1973.-С.185.

³Крнг.: Звегинцев В.А. Ўша асар.-185-б.

⁴Крнг.: Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление.-Л.:Наука.-1972.-С.78.

⁵Крнг.: Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка?-С.94.

топиши мумкин.¹ Бу фикр, маълумки, предикатнинг синтактик вазифаси ҳақида айтилиб келаётган қарашларга зид. Тилшуносликда айтилишича, мантикий предикат гапда кесим вазифасида келади.² Кесим эганинг ҳаракат — ҳолати ёки белгисини билдиради. Кыпгина тилшунослар кесим ҳолати масаласида ҳаракат — ҳолатни ифодаловчи феъл (*verbum finitum*)ни эътиборда тутадилар.³ Чунки улар шахс — сон, замон, модалликни ифодалаш имконига эга.⁴ От кесимлар мана шу категориялар камрови жиҳатидан анча бығилган. Шу категориялар зарурияти билан боғлама орттириш мажбурияти туғилаи. Боғламалар асосан феълликнинг грамматик хусусиятини ызида тутган бўлади.⁵ Шунга карамасдан феъл предикат гапда бошка гап бўлаги вазифасида қўлланиши ҳам мумкин. Масалан, *Кўрганларим озмиди?* гапининг кесими *озмиди* равишида ифода топган бўлиб, эга *кўрганларим* отлашган сифатдошида берилган. Аммо мантик нуктаи назаридан эга вазифасида феъл предикат намоён бўлган. Кесим унинг тарзини билдирувчи бирлик ҳисобланаи. Гапда предикатдан англашилган сезги ҳаракатининг субъекти ўз ўрнини топмаган, имплицит ифодаланган. Кўринадики, мантикий предикат эга вазифасида берилиши унинг тарзини билдирувчи бирлик ҳол вазифасида эмас, кесим вазифасида келиши учун, субъектнинг эга аниқловчиси вазифасида имплицит ифодаланиши учун сабаб бўлган. Гаптаги бўлақларнинг семантик-синтактик номутаносиб ҳолда берилиши ўз асосига эга. Бунда мантик урғусининг

¹Крнг.: Панфилов В.З. Языковые универсалии и типология предложения // ВЯ. N5-1974. -С.9. Шунга якин фикрни В.Е. Шевакова ҳам айтган. У: «Ҳукмнинг предикат ва субъекти ҳамма вақт ва албатта гап эгаси ва кесимини ифодалайвермайди.»-деган. Крнг.: Шевакова В.Е. Актуальное членение предложения.- М.:Наука.-1976.-С.9.

²Крнг.:Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке.-М.:ВШ.-1974.-С. 102; Шу муал. Развитие форм сказуемого // Мысли о современном русском языке / под ред. акад. В.В.Виноградова.-М.:Просвещение.-1969.-С.140; Кариева Ш.Н.Предикативное лицо в узбекском языке и его эквиваленту в русском языке. Автореф. дис...канд. филол.наук.-Ташкент.-1074.-С.10; Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. -С.52; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис.-С.83.

³Крнг.:Потебня А.А. Из записок по русской грамматике.т.1-11.-Харьков.-1888.-С. 84-85; Фуломов А.Ф. Феъл.-Тошкент:ФАН.-1954.-3-6.; Жириунский В.М. Общее и германское языкознание.-Л.:Наука.-1976.-С.180; Виноградов В.В. Русский язык(грамматическое учение о слове) 12-ое изд.-М.:ВШ.-1972.-С.338; Польдауф И. Третий синтаксический план/Языкознание в Чехославакии/под ред. А.Г. Широковой. М.: -Прогресс.-1978.-С.302; Иванова В.В., Почевцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. -С.47; Прокопович Е.Н. Глагол в предложении.-М.:Наука.-1982.-С.6; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология / 2-ое изд. Исправленное и дополненное. М.:ВШ.-1986.-С.178.

⁴Крнг.:Фуломов А.Ф. Феъл.-3-6.; Шу муал. Содда гап.-49-6.; Голанов И.Г. Морфология современного русского языка.-М.:ВШ.-1965.-С.145; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык.-М.: Просвещение.-1967.-С.292; Ҳожиев А. Феъл.-Тошкент:Фан.-1973.-79-6.; Иванова И.П.Бурлакова В.В. Теоретическая грамматика английского языка.-С.-47; Гак В.Г.Теоретическая грамматика французского языка. Морфология.-С.92; Прокопович Е.Н. Глагол в предложении.-С.3.

⁵Крнг.:Фуломов А.Ф. Содда гап.-59-6.; Виноградов В.В. Русский язык.-С.475; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык.ч.11.-С.292; Лекант П.А. Развитие форм сказуемого..-С.156; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис.-С.32; Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка / Изд.2-ое.-М.:ВШ.-1978.-С.107; Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. -С.156.

аҳамияти бор. Интонацион шаклланиш ҳарқандай гапнинг ажралмас хусусиятидир.¹ Мана шунинг учун ҳам гапнинг ўрганилиш кечимида мавжуд таркибий тузилишини ҳисобга олиб, қўшимча белги сифатида интонацион шаклланишига қараш керак.² Гапнинг интонацион шаклланиши унинг таянч компонентни бўлган мантик урғуси билан боғли бўлади.³ Мантик урғусининг гап бўлаклари тартиби ва гап бўлаklarининг вазифаси белгиланишида муҳимлиги, айниқса, от кесимли гапларда яққол кўзга ташланади. Маслан, *Салима-чаққон* гапида *Салима* сўзи субъектни, *чаққон* сўзи предикатни ифодалаган ва субъект эга, предикат кесим вазифасини ўтаган, мантик урғуси кесим вазифасидаги предикатга берилган. Бу бўлақлардаги семантик-синтактик мутаносибликни таъминлаган. Борди-ю, мантик урғуси субъектга бериладиган бўлса, бўлақлар ўрин алмашар ва субъект кесим, предикат эга вазифасини олрди, яна мантик урғуси кесимда бўлиб, семантик-синтактик нумутаносиблик юзага келарди. Шулардан келиб чиқиб Ҳ.Штейнтал: «Тил ва мантик категориялари ўзаро сиғишмайдиган тушунчаларир»,⁴ -деган эди. Бу ҳам бўлақлардаги семантик-синтактик нумутаносибликлар учун асос ҳисобланади.

Ҳ.Штайнтал мазкур гапи билан грамматик ва мантиқий категориялар бир – бирига даҳлсиз ҳолда мавжуд эканлигини назарда тутмоқчи. Лекин предикат кесим, субъект эга, объект воситасиз тўлдирувчи билан мутаносиб келиши кўплаб кузатилади. Уларнинг ўзаро нумутаносиб келиш имкони ҳамма вақт кутилиши мумкинлиги унинг қарашини белгилади.

Мантик урғуси талаби билан кесимда предикат эмас, бошқа бирор семантик бирлик ифода топиши кесим тизимида ўзгаришни келтириб чиқаради. Бу, юқорида кўрилганидай, бошқа бўлақлар семантик тизимининг ўзгариб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам кесим тизимидаги ўзгаришни тадқиқот мареазиди тутиш зарур. П. А. Лекант тили билан айтганда, «Кесим тизимидаги ўзгариш фақат ўзи учун қизиқарли эмас, балки содда гап тармоғининг тарихий тараққиёти қонуниятлари ва йўлларини аниқлаш учун ҳам қизиқарлидир.⁵ Бу ўринда ҳам гап бўлақларидаги семантик – синтактик нумутаносибликлар этиборга олинган.

Кесимнинг феъл предикат билан ифодаланиши мантик урғусининг гапдаги бўлақлар тартиби учун фаоллашувини юзага

¹Крнг. Иванова И. П., Буракова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. - С.69.

²Крнг. Иванова И. П., Буракова В. В., Почепцов Г. Г. Ўша асар. Ўша бет.

³Крнг.: Хайтметов Ф. Алишер Навоий азаллари кофиясида мантик урғусининг берилиши. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент. - 1998. - 7-б.: Рихсиева Г. Ш. Шеърятдаги гапларнинг актуал бўлинишида анафоралар ўрни. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент. - 1999. - 9-б.

⁴Крнг.: Steintal H. Grammatik. Logik und Psychologie, ihre Principien und ihr Verhaltniss zu einender. - Berlin. - 1885. - S. 221-222.

⁵Крнг.: Лекант П. А. Развитие форм сказуемого // Мысли о современном русском языке / под ред. акад. В. В. Виноградова. - М.: Просвещение. - 1969. - С. 140.

келтиради. Ўзбек тилида мантиқ урғусини олган бўлак феъл кесим олдига жойлашади.¹ Айрим ҳолатларда атрибутив бирикманинг сифатловчиси мантиқ урғусини олган бўлади. Бундай бирикма бўлаклари ўрнини алмаштириш грамматик қонуниятга кўра мумкин эмас. Бунда сифатланмиш маъноси сифатловчига юкланиб, сифатланмиш эллипсисга учрайди.² Сифатловчининг феъл кесим билан ёндош қўлланиши имкони туғилади.³ Бу унга мантиқ урғуси юкланиши учун меъёрий ҳолат бўлади. Аммо мантиқ урғусини олган бўлак ўз эллиптик аниқланмишини имплицит ифодалаётган бўлса ҳам, эксплицит ўз генетик маъносини беради. Масалан, *бир пиёла ичдим* гапида *пиёла* сўзи кесим билан ёндош келиб, мантиқ урғусини ўз устига олган. У эксплицит ҳажм ифода этиб, ўрин ҳоли вазифасида келган ва сувоқликни имплицит ифодалаб, воситасиз тўлдирувчи вазифасида қўлланган. Бу ҳам шу бўлақдаги семантик – синтактик номунаносиблик ҳисобланади.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, «предикатлар мавҳум семантик синтагманинг ўзаги бўлиб, аргумент(актант)лари уларнинг семантик сема (семантик валентлик)ларини ойдинлаштирувчиларидир.»⁴ Предикатларнинг мана шу семемаси семаларини ойдинлаштирувчи аргументлари ҳар вақт бир ҳолатда эмас, гоҳо эксплицит, гоҳо имплицит намоён бўлади. Бунинг сабаби гапдаги қайси бўлақка мантиқ урғуси берилиши ва унинг зарурий ўринга қандай жойлаштирилиши билан боғлиқдир. Шу ўринда рус тилшунослигидаги мантиқ урғуси ҳақида айтилган маълум фикрлар мазкур доирада қилинаётган нуқтаи назарларга мос келмайди. Кўпгина фонетиклар рус тилидаги гапларда мантиқ урғусининг қайси бўлақка тушиши эркин деб кўрсатадилар.⁵ Бу рус тилида ўзбек тилидагига ўхшаш мантиқ урғуси сабабли муайян бўлакнинг феъл кесими ёнига сурилиши ва эллипсис содир бўлиши имконини туғдирмайди. Яна рус тилида гапнинг айрим бир бўлагига албатта мантиқ урғуси тушиши шарт эмас деб қаралади.⁶ Бу ўзбек тили фактлари нуқтаи назаридан мутлақо тасдиқланмайди. Чунки ҳар қандай гапнинг актуал бўлакраниш нуқтаи назардан янгилик ўрами мавжуд. Унинг таркибида тингловчига муҳим қилиб қўйиладиган бўлак

¹Қриг.: Гуломов А.Г., Асқарова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис.-Тошкент:Ўқитувчи.-1961. -134-б.; Махмудов Н.М. Эллипсис в узбекском языке. Автореф. дисс.... канд. филол. наук. -Тошкент.-1978.-С.6; Хайтметов Ф.А. Алишер Навоий 'азаллари кофиясида мантик урғусининг берилиши.4-б.: Рихсиева Г.Ш. Шейриятдаги гапларнинг актуал бўлинишида анафоллар ўрни.-16-б.

²Қриг.: Махмудов Н.М. Эллипсис в узбекском языке.-С.7; Хайтметов Ф.А. Алишер Навоий 'азаллари кофиясида мантик урғусининг берилиши.-14-б.

³Қриг.:Махмудов Н.М. Ўша автореф. ўша бет; Хайтметов Ф.А. Ўша автореф. ўша бет.

⁴Қриг.: Васильев Л.М. Семантика русского языка.-М.:ВШ.-1981.-С.28.

⁵Қриг.:Брызгунова Е.А. Практическая фонетика и интонация русского языка.-М.:ВШ.-1963.-С.179; Матусевич М.И. Введение в общую фонетику. - М.:Просвещение. -1958.-С.100; Шу муал. Современный русский язык. Фонетика.-М.:Просвещение. -1976.-С.235; Зиндер Л.З. Общая фонетика.-М.:ВШ.-1979. -С.275; Распопов И.П. Смысловые и стилистические функции логического ударения // Русский язык в школе.-1957.№4.-С.19.

⁶Қриг.: Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка.-М.:ВШ.-1978.-С.189.

бўлиши муқаррар. Уни мантиқ урғуси берилган ҳолда таъкидламасдан илож йўқ. Бу гапнинг тузилиш (ҳам семантик, ҳам синтактик нуқтаи назардан) мантиқидир. Шунинг учун рус тилшуносларидан Т.М. Николаева: «Бўлақлар талаффузи назарияси янгилик(рема)ўрами кучланиши (фраза урғуси) белгиланади.»¹— дейди. Яна у асарининг олдинроқ қисмида «мулоҳазанинг янгилigi кучли урғуга² эга бўлиши керак.» деган эди.³ Яъни рус тилининг ўзида айtilган фикрлар, рус тилидаги айрим гапларда мантиқ урғуси бўлмаслиги, ҳақидаги гапларга мантиқан мос келмайди. Уларда ҳам гап мантиқ урғусидан холи тузилмайди. Фақат улардаги мантиқ урғусининг қайси гап бўлагиди келиши эркин эканлиги, у гапдаги бўлақлар тартиби таъсирини йўққа чиқариши мумкинлиги кузатилади. Лекин Л.З.Зиндер мантиқ урғуси вазифасига кўра янгилик ва мантиқий предикат билан қиёсланиши мумкинлигини эслатади.⁴ Яъни мантиқ урғусининг гапнинг актуал бўлақланишига алоқаси инкор этилмайди. И. И. Ковтунова «Сўз тартибининг актуал бўлинишига бўлган муносабати — бу сўз шакли ва вазифасига бўлган муносабатдир. Шунинг учун бу ҳодисаларни бир — бири билан мустаҳкам боғли ҳолда ўрганиш керак.»⁵ деган фикрини илгари суради. Рус тилидаги сўз тартиби бошқа тиллардагига қараганда мулоҳазадаги мазмунни қайд этишда синтактик салмоқли аҳамиятга эга.⁶

Кўринадик, мантиқ урғуси тилда салмоқли ўрин тутди. У гапнинг актуал бўлақланиши, интонацияси, гап бўлақлари тартиби, мантиқий предикатнинг синтактик вазифаси, ўрни кабиларни белгилашда кучли таъсир этади. Шунингдек, зарурий бўлақни ажратиб кўрсатиш, таъкидлаш, гапдан кўзланган мақсадни ўқувчига, тингловчига мўлжалдагидек элтиш имконини беради. Мантиқ урғуси фикр кечимида турли аттенкаларни бериш хусусиятига ҳам эга.⁷ Ўзбек тилидаги мантиқ урғусининг гапдаги аҳамияти ҳақида ўзбек тилшуноси А.Ф.Фулмолов: «ўзбек тилида логик(мантиқ) Урғу тартиб билан узвий боғлангандир. Бўлақларнинг логик даражаси одатда кесим билан бўлган масофасига қараб ўлчанади.»⁸ — деб кўрсатган эди.

¹Крнг.: Николаева Т.М. Семантика акцентного выделения.-С.35.

²Мантиқ урғуси турли тилшунослар томонидан турлича аталган. Т.М. Николаева қайд этишича, С.И. Бернштейн «мантиқ урғуси», М.К. ва Л.К. Холлаидейлар «тоник урғу». А. Томсон, В. А. Васильев «ядро урғуси», М. Шубигер «янгилик урғуси», яна В.А.Васильев, О. Н. Норк, Е.А.Брызгунова «фраза урғуси», М.Гаммон, Л. Руде «зарурий урғу» деб атаган. Бу ҳақда крнг.: Николаева Т. М. Семантика акцентного выделения.-С.36.

³Крнг.: Николаева Т.М. Семантика акцентного выделения.-С.35.

⁴Крнг.:Зиндер Л.З. Обшая фонетика.-С.278.

⁵Крнг.:Ковтунова И.И. Порядок слов и актуальное членение предложения.-М.:Просвещение.-1976.-С.79.

⁶Крнг.:Лебедева Ю.Г. Пособие по фонетике русского языка. —М.:ВШ.-1980.- С.109.

⁷Крнг.:Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика.-М.:Просвещение.-1976.-С.236.

⁸Крнг.:Фулмолов А.Ф., Аскарлова М.А. Хозирги замон ўзбек тили. Синтаксис.-134-б.

Мантиқ урғуси гап кесими билан ниҳоятда боғли эканлиги, у билан боғли ҳолда қандай семантик бўлак кесим вазифасини олиши ва предикат қандай синтактик вазифада келиши кабиларни эътиборда тутилса, гап булакларидоғи семантик – синтактик номутаносибликни тадқиқ этиш учун ҳам аввало шу доирада фикр юритишга тўғри келади. Яъни биринчи навбатда мантиқ урғуси таъсири билан предикатнинг гапда жойлашуви, қесим билан номутаносиб қўлланиши ҳақида тўхтаб ўтилади. Чунки бу гапнинг бошқа семантик бўлаклари вазифаси ўзгаришида ҳам ўз аҳамиятига эга. Яъни гапнинг ҳар бир семантик бўлағи ҳақида тўхтаб ўтилар экан, уни албатта предикатнинг гапдаги вазифаси билан боғлаб изоҳлашга ва мантиқ урғуси таъсирини кўрсатишга тўғри келади. Яна иш давомида гапнинг ҳар бир семантик бўлағи алоҳидадан бобда тадқиқ этилар экан, шу бўлакнинг синтактик вазифасига номутаносиблигида феълнинг кесим вазифасидаги нисбат шаклида, хосланган шаклда келиши, феълнинг ноагентивлиги кабиларнинг аҳамият касб этиши ҳам диққат марказида туради. Монография асосан гапнинг предикат, субъект, объект, белги, макон каби семантик бўлакларини тадқиқ этувчи боьлардан таркиб топади. Қолган семантик бўлаклар синтактик вазифаси билан деярли номутаносиб келмайди. Шунинг учун улар ҳақида тўхтаб ўтишни ортиқча деб ҳисобладиқ.

I—Б О Б
МАНТИҚИЙ ПРЕДИКАТНИНГ КЕСИМ БИЛАН
НОМУТНОСИБ ИФОДАЛАНИШИ

1. ГАП ТУЗИЛИШИ ВА МАЪНОСИНИНГ МАРКАЗИЙ БЎЛАГИ
МАСАЛАСИ

Шу кун тилшунослигида анъанавий деб номланган, аслида тил фактларини шаклий томонини тадқиқ этиб келаётган тилшунослиқда гап тузилишини эга ва кесим таркиб топтиради, қолган бўлақлар иккинчи даражали бўлиб, улар шу бўлақларга боғланади деб, тушунтирилади. Бу немис¹, француз² тилшунослигида ҳам шундай кузатилади. Рус тилшунослигида бу қараш 1980 йилгача асосий ўринда турган³. Рус туркологияси ва туркий тилшунослиги, албатта, рус тилшунослигига эргашган⁴. Ўзбек тилшунослиги ҳам шу даражадаги қараш билан чегараланган эди⁵. Мана шу қараш анъана сифатида олий ўқув юрлари мўлжалланмаларида ҳозирги кунгача сақланиб келмоқда. Шунга қарамай, кесимнинг гапда бошқа бўлақларни уюштирувчи муҳим бўлақ эканлигини илгари сурувчи фикрлар ҳам юзага келди. Худди шу қарашда бўлган ўзбек тилшуноси А.Ф.Фуломовнинг кўрсатишича, гапда кесим предикативликни таркиб топтиради⁶. Предикатсиз предикативликнинг бўлиши мумкин

¹ Крнг.: Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. — Leipzig — 1968. — S. 33. Die deutsche Sprache. Kleine Enzyklopadie — Leipzig. — 1970. — S. 917.

² Крнг.: Brunot P., Bruneau Ch. Precis de grammaire historique de la langue française. — Paris. — 1956. — S.; Bllakenborg A. Le Probleme de la transitivite en francais moderne. — Copenhagen. — 1960. — p.; Tesnire L. Elements de Syntaxe. Structurale. — Paris. — 1965. — p.

³ Крнг.: Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Русский язык. — М.; ВШ, — 1968. — С. 248; Современный русский язык // под ред. Проф. Д.Э. Розенталя. — М.; ИМУ. — 1971. — С. 413; Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка / изд. 2^е. — М.; ВШ. — 1978. — С. 85.

⁴ Крнг.: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. — М. — А.: ИАН СССР. — 1960. — С. 348; Алиев У. Б. Синтаксис Карачаево-балкарского языка. — М.: Наука. — 1972. — С. 124; Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. — М.: Наука. — 1973. — С. 155; Грамматика хокасского языка // под ред. Баскакова Н.А. — М.: Наука. — 1975. — С. 295; Грамматика азербейджанского языка // под общ. ред. М.Ш. Ширалиева и Э.В. Севоряна. — Боку: Элм. — 1971. — 270 — с.; Закиев М.З. Хазерге татар адабий тили. Казан. — 1974. — 70 — б.; Насўри Каюм Энмуваж. — Казан. — 1975. — С. 166. Хазерге башкорт теле F Яуапте ред. З.Ф. Ураксин. К.Ф.Ишбаев. — М.: БСК. — 1988. — 287 — б.

⁵ Крнг.: Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. — Тошкент: Ўқитувчи. — 1966. — 184 — б.; Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. F.А. Абдураҳмонов ум. тахр. ост. — Тошкент: Фан. — 1966. — 58 — б.; Абдураҳмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. — Тошкент: Ўқитувчи. — 1979. — 44 — б.; Ўзбек тили грамматикаси. I — т. Синтаксис. // Мас. мух.: F.А. Абдураҳмонов, Ш.Ш. Шоабдураҳмонов, А.П. Хожиев. — Тошкент: Фан. — 1976. — 128 — б.; Асқарова М., Қосимова Қ., Жамолхонов Х. Ўзбек тили. — Тошкент: Ўқитувчи. — 1976. — 163 — б.

⁶ Крнг.: Фуломов А. Ф., Асқарова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент: ЎОМН. — 1961. — 78 — б.

эмас. Аммо муаллиф ўзи тузган дарслигида атов гапларни кесимсиз, эга составидан иборат эканини талқин қилади¹. Шунинг ҳам айтиш керакки, у умрининг охирида атов гаплар кесим ўрамадан иборат эканини тан олган эди, лекин буни у дарсликка киритишга улгуролмади. Кесимнинг муҳим марказ эканлиги масаласида эса эхтиёткор бўлди ва ўз даврдошлари қарашига қўшилиб, эга билан бирга бош бўлак бўлади, деб тарғиб қилди². А.Ф.Фуломов гап ва унинг бўлаклари ҳақида фикр юритар экан, асосий бир томони билан устунликка эга эди. У қарашларини мантиқ қонуниятлари асосида очишга ҳаракат қиларди. Шундан келиб чиқиб, кесимга хос «... хукми ифодаловчи энг муҳим бўлак» ва «...ҳар бир шахсли феъл бир гапни ҳосил қилади.»³ каби муҳим белгиларни ҳам ўз даврида айта олди.

Рус тилшунослигида, гарчи гап марказини эга ва кесимдан иборат бош бўлаklar ташкил қилади, деса ҳам, кесимнинг эгага нисбатан гапда ҳал қилувчи хусусиятларига эга эканлигини кўрсатиш анча кейинроқ юзага келди. Рус тилшуноси П.А.Лекант ўзининг 1974 йилда нашр эттирган монографиясида «Предикатнинг замон ва майл билан тусланиши предикативликнинг бевосита юзага келганлигини кўрсатади», деб айтади⁴. Предикативлик шу вақтгача гапнинг таркиб топшидаги асосий белги деб келинган эди. П.А.Лекант ана шу белгини юзага чиқарувчи грамматик восита предикатда эканини кўрсатди. Е.С.Скобликова ўзининг пединститутлар филология факультетлари студентлари учун ёзган дарслигида кесимнинг бош бўлак сифатида энг муҳим ҳисобланган модаллик ва предикативликни фақат икки составли эмас, бир составли гапларда ҳам шакллантирувчи бўлак сифатида таърифлайди⁵. Яъни у ҳам кесимнинг гап тузилишида эгадан аҳамиятлироқ қилиб кўрсатади. Шулар изидан борган В.В.Бабаецева ўз дарслигида кесимнинг юқоридагилар қайд этган хусусиятларни такрорлагани ҳолда, гапнинг актуал бўлакланиши бўйича маълум ўрами ҳақидаги янгилик ўрамини таркиб топтиришини кўрсатади⁶. Бизга маълумки, гап мантиқий янгилик ўрамини тингловчига

¹ Крнг.: Фуломов А. Ф. Аскарлова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент: ЎОМН. – 1961 – 141 – 144 – 6.

² Крнг.: Фуломов А. Ф. Аскарлова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент: ЎОМН. – 1961 – 18 – 6.

³ Крнг.: Фуломов А. Ф., Аскарлов М.А. Ўша китоб. 78 – 79 – 6.

⁴ Крнг.: Лекант Л.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. М.: ВШ. – 1974. – С.102.

⁵ Крнг.: Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. М.: Просвещение. – 1979. – С.76.

⁶ Крнг.: Бабаецева В.В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. – М.: Просвещение. – 1979 – С.86.

етказиш учун тузилади. Ҳеч вақт янгилик ўрамисиз маълум ўрами билан гап тузилмайди. Бу мантиққа зиддир. Шунга кўра ҳам янгилик ўрамига боғлиқ ҳолда маълум ўрами берилади, дейиш мантиқийдир. Яъни гапнинг янгилик ўрамидagi кесимда ифодаланган замон, шахс — сон кабилар ўрсаткичи асосида маълум ўрамига зарур сўзлар танланади. Шу ўринда рус семасиологи Д.Н.Шмелевнинг А. А. Потебня, феъл гап тузилишида муҳим аҳамиятга эга, деган фикрига суяниб илгари сурган қарашини эслашга тўғри келади. У феълнинг маъно тақибини белгиловчи асос деб қарайди¹. Яъни унингча, феъл маъносининг узвлари унинг бирикув имкониётини белгилайди ва шунга қараб унинг кесимлигида гап қолипи юзага келади.

Кесим гапнинг предикативлигини ташкил қилиши, унинг модаллигини таъминлаши, шаклантириши, ўз состави мазмунида янгилик (рема)ни ифодалаши, бўлақларни марказга боғлаши ва маъноси узвлари билан боғли ҳолда келиб чиққан валентлигига кўра гап қолипини белгилаши гапдаги ягона марказ дейиш учун асос беради. Шунини ҳисобга олиб, О.Б.Сиротинина ўз маъруза матнида айтилган мазкур хулосага келди². Ҳақиқатда модаллик билан шакланган феъл, яъни кесим предикативликни таркиб топтирган деб, гап сифатида тан олинади, лекин биргина эганинг ўзи фақат сўз бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам эгани кесим билан гапнинг марказини ташкил қилувчи бўлак деб эмас, балки тобе бўлмаган, мустақил, лекин унга боғланиб келган бўлак деб қаралади³. Ю.С.Степановнинг фикрича, худди шу предикатлик вазифасини асосан феъл бажариб келади. Унингча, феъл бу предикатдир. Бу фикр анча аввал Л.П.Пешковский томонидан ҳам айтилган эди⁴. Унинг бу қарашини ўзбек тилшуноси А.Н.Нурмонов ҳам қўллаб, асослайди. Бундай муносабатни В.Б.Косевич ва В.С.Храковскийлар илгари сурганлигини А.Н.Нурмонов келтирган⁵. Худди шу қарашда Е.Н.Прокоповичнинг монографиясидаги тадқиқотлар муҳим аҳамиятга эга. Мазкур монография гап таркибидаги феълларга бағишланганлиги учун

¹Крнг.: Шмелев Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. М.:Наука. — 1976. — С.4.

²Крнг.: Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русскою языку. — М.ВШ — 1980. — С.74.

³Крнг.: Степанов Ю.Д. Имена. Предикат. Предложение Семасиологическая грамматика. М.:Наука. — 1981. — С.85.

⁴Крнг.: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., — 1938. С.175.

⁵Крнг.: Нурмонов А.Н., Маъмуров Н., Аҳмедов А., « мазмуний синтаксиси. — Тошкент: Фан. — 1992. — 42. — 6.

ҳам¹, унда феълнинг гап бўлақларини уюштирувчилик хусусиятига кўпроқ тўхталади. Бундан ташқари у от кесимларнинг модаллик томонларини шакллантиришда боғлама вазифасида қўлланиб, аҳамият касб этишини ҳам таҳлил этади. Унда гап услубини белгилашда ҳам муҳим аҳамиятга эгалиги ўз ўрнини топган.

Ўзбек тилшунослигида ҳам кесимнинг гапдаги уюштирувчи марказ эканлиги ҳақида қатъий фикрлар юзага келди. Абузалова М. Қ ўзининг 1994 йил ҳимоя қилган номзодлик диссертациясида шу фикрга келар экан, кесимлар ўзбек тилида деярли шахс-сон билан тусланиши, кўп ҳолларда гапларнинг эгасиз қайд этилиши ва бу табиий бўлиниши айтиб, бу ҳам гапда кесим бўлақларини уюштирувчи бош марказлигини кўрсатади². Рус тилида ҳам кесимлар шахс-сон кўрсаткичи орттириб келиши мумкин³. Лекин рус тилида изчил эмас. Бу гапларнинг эгаси тузилиши учун деярли имкон бермайди. Муаллиф ўзбек тилидаги бу изчил хусусиятни тўғри ҳисобга ола билган ва тўғри хулосага кела олган. Аммо у ўзидан аввал кесимнинг уюштирувчи марказ эканини айтган муаллифларни негадир авторефератида тилга олмаган. Ҳатто ўзбек тилшунослигида ҳам бу фикр бир неча йил илгари айtilган эди. Бу фикрни ўз ишида қайд этган А.Нурмонов анча эҳтиёткорлик билан масалага ёндашади. У кесим ҳақидаги шу фикрини «предикат препозитив структуранинг марказий элементи»⁴ деб беради. Ишнинг олдинги варағида предикат деб себъект ҳақидаги ҳукми билдирувчи мантиқий предикатни ҳам, ўз аргументлари билан гапни таркиб топтирувчи семантик предикатни ҳам, гапнинг синтактик кесимини ҳам атаган эди⁵. Бу жиҳатдан қаралса, улар гапнинг аини бир бўлагидан мутаносиб ҳолда акс этса, препозитив қурилманинг марказий элементи бўлиши керак. Аммо китобдаги масалага ёндошувига эътибор қилинса ва оғзаки мулоқатларидан келиб чиқилса, муаллиф мазкур ўринда синтактик кесимни назарда тутган. Тўғрироғи, шу уч нуқтаи назардан англашиган предикат мутаносиб ҳолда бир гапнинг маълум бир бўлаги бўлиб келсагина, у марказий бўлақ вазифасини ўтайди. Мисолга

---

¹Қрнг.: Прокопович Е.Н. Глагол в предложении. Семантика и стилистика видовременных форм. М.:Наука. -1982.

²Қрнг.: Абузалова М.К. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиши қолипи ва унинг нутқда воқеаланиши. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. -Тошкент. - 1994. -8-б.

³Қрнг.: Сиротинина. О.Б. Ўша асар. 75-б.

⁴Қрнг.: Нурмонов А.Н., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўша асар. -45-б.

⁵Қрнг.: Юкорядаги асар. 44-б.

Кўринадик, кесим ҳар қанча препозитив қурилишнинг марказий элементи бўлмасин, у гап тузилишига нисбатан белгиланади. Шунингдек, унда гап модаллиги шаклланади, предикативлиги юзага келади¹. Мантиқий предикат субъект белгиси, ҳаракатини билдиради ва гапдаги янгилик ўрамини мантиқ урғуси ўрнашган бўлакнинг ўзиде марказлаштиради. Семантик предикат ҳам, одатда, у билан доимо мутаносиб бўлади. Чунки унинг валентлиги намоён бўлиши билан боғли ҳолда гап таркиби тузилар экан, шу предикатнинг мантиқи билан боғлидир. Г.Хелбиг, сўз маъноси унинг валентлигини, валентлиги гап қолипни белгилайди². Деган фикрини илгари сураб экан, албатта, сўз маъносининг мантиқий узвларига боғли ҳолда унинг семантик валентлиги юзага келишини назарда тутади. Бу валентликни юзага келтирувчи узлар сўз маъносининг мантиқий бўлакларидан иборатлиги семантик предикат ҳам мантиқий предикатдан холи бўла олмаслигини кўрсатади. Яъни гапда унинг тузилиши эътибори билан шакланган кесим ва маъноси эътибори билан мантиқий предикат мавжуд. Мазкур фикрни уфалик тилшунос Р.Г.Сибатов ҳам ўз монографиясида айтган эди³. Улар гап меъёрий тузилишига эга бўлса, айни бир сўзда ифодаланар экан, бу гапнинг бошқа бўлаклари маъно ва синтактик жихатдан мутаносиб бўлишини таъминлайди. Баъзан гап кесими билан мантиқий предикатнинг, барча тиллардаги каби, ўзбек тилида ҳам номутаносиб келиши кузатилади⁴. Мазкур номутаносиблик бошқа бўлаклардаги маъно ва синтактик номутаносибликлар учун ҳам асос бўлади. Мисолларга эътибор берамиз: Қизини бузган — энаси (Мақол). гапнинг эгаси қизини бузган бирикмасидир. У отлашган ҳолда шахс билдириб келган. Эга ҳақидаги ҳукм энаси сўзида ифода топган: нисбий белги билдириб, кесим вазифасини бажарган. Бундай гаплар кесими модаллик: шахс — сон ва замон билан тусланмаган, деган қарашлар ҳам бор. Аммо бунга қўшилиб бўлмайди. Бу грамматик маъно ноль кўрсаткичга эга.

Мантиқ нуқтаи назаридан мазкур гапдаги энаси сўзи субъектни, бузган сўзи предикатни қизини сўзи объектни билдиради. Кўринадик, энаси сўзи кесим вазифасида синтактик боғланиш марказида турса ҳам, маъно боғланиши марказида турмайди: қизини сўзи билан энаси сўзи

¹Криг.: Бабайцева С.В. Уша асар. — С.86.

²Криг.: Helbig L. Semantik, Valenz und Satzmodelle. Deutsch als Fremdsprache. — 1971. — S.102.

³Криг.: Сибатов Р.Г. Основные признаки предложения. — Уфа. — 1980. — С.14.

⁴Криг.: Панфилов В.З. Грамматика и логика. М. — А. ИАН СССР. — 1963. — С.45.

мурожаат қилайлик. Сизни бу саройдан ҳовлига кўчирамиз (А.Қодирий) гапидаги кесим кўчирамиз сўзидир, ҳовлига сўзи ўрин ҳоли ва бу саройдан бирикмаси ҳам шундай бўлак ҳисобланади. Сизни сўзи воситасиз тўлдирувчидир. Уларнинг ҳаммасини ҳам кесим тўғридан—тўғри бошқариб келган. Кесимдан яна англашиладики, гапда қўлланмаган 1—шахс кўпликдаги эга, келаси замонни билдирувчи пайт ҳоли ҳам бўлиши керак. Синтактик жихатдан бу бўлаklarнинг ўзаро боғланиши марказида кесим туради. Яна у шахс—сон ва замон билан тусланган, майллик ифодаланган. Гапга маъно жихатдан ёндошилса, кўчирамиз феъли маъносининг валентлигига кўра икки ўрин актанти намоён бўлган: уларнинг биринчиси бу саройдан ва иккинчиси ҳовлига сўзларидир. Унинг объект валентлигига кўра сизни актанти гапда намоён бўлган. Кесимда яна агенс ва вақт валентлари имконият сифатида мавжуддир. Кўринадики, гапнинг барча бўлаklари кўчирамиз феълнинг бирикув имкониятларининг намоён бўлган актанти бўлади. Бу жихатдан қараганда, кўчирамиз феъли гапнинг семантик предикати ҳисобланади. У мантиқий предикат ҳамдир. Чунки субъект белгиси, яъни ҳаракатни билдиради¹. Бунинг устига у гапнинг янгилик ўрами таркибида жойлашган бўлиб, ундан аввал жойлашган ўрин ҳоли мантиқ урғуси олишини таъминлаган. Деярли ҳолда кесим гапнинг янгилик ўрами таркибига киради² ва мантиқ урғуси олган бўлак кетида жойлашади. Гапнинг маълум ўрами бу гапда қайд этилмаган, имплицит ифода тошган, уни предикатдан англанади.

Гап кесими семантик ва мантиқий предикат билан айна бир сўзда ифода топиши бошқа бўлаklарнинг ҳам синтактик ва маъно мутаносиблигига олиб келади. Чунончи юқоридаги гапда ўрин ҳоллари семантик предикатнинг ўрин актанти, воситасиз тўлдирувчи объект актантидир. Гапда пайт ҳоли, гарчи имплицит англашилган бўлса ҳам, пайт актанти билан мутаносиб келган. Айрим ҳолларда гап кесимининг семантик ва мантиқий предикат билан мутаносиб келишига қарамай, бошқа бўлаklарнинг синтактик ва маъно номутаносиблиги бўлиши ҳам мумкин. Бу кесимнинг маъно таркиби, турли грамматик шакллари сабаби билан юзага келади (у ҳақда ўрни билан тўхталамиз).

¹Криг: Виноградов С.Н., Кузмин А.Ф. Логика (Мантик). — Тошкент: Ўздавнашр — 1949. — 59—б.; Логика F под ред. Г.А.Левин. — Минск.: МБГУ. — 1974. — С.185.; Степанов Ю.С. Имена. Предикат. Предложения. — М.: Наука. 1981. — С.114.; Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Уша асар. Уша бет.

²Криг: Бабайцева С.В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. — С.86.

семантик алоқага эга эмас. Бузган сўзи мантиқий предикат вазифасида гапдаги барча бўлақлар билан семантик боғланган.

Юқоридаги каби Бу кўчадан сенга юққан маърифат (Ҳ.Олимжон). гапи ҳам таҳлил этилади. Унинг кесими маърифат сўзида ифодаланган бўлиб, мантиқий предикат юққан сўзида ифода топган. Кесим бу сўзида ифодаланган эга ва юққан сўзида ифодаланган аниқловчи билан бевосита, кейингиси орқали боғлан бўлақлар синтактик алоқага эга бўлиб, синтактик боғланишлар унда марказлашган. Аммо у синтактик боғланишлар маркази эмас. Гапнинг синтактик маркази мантиқий предикатдир. У субъекти сенга, объекти маърифат, ўрин актанти маърифат сўзлари билан классемага эга бўлиб, унинг валентлигига кўра бириккан семантик аргументларидир. Бу гапда ҳам кесим мантиқий предикат билан мутаносиб келмагани учун эга субъект билан, воситасиз тўлдирувчи объект билан мутаносиб эмас. Нутқдаги ҳар бир гап бир бутун бир танага ўхшайди. Киши танасининг маркази бўлган бош миёдаги поталогия бошқа аъзоларнинг ҳаммасида ўз аксини бергандай гап кесим ва мантиқий предикат ўртасидаги номутаносиблик гап бўлақларидаги маъно ва синтактик муносабат мутаносиблигига ҳам таъсир этади ва ўз аксини топади. Бу табиий ҳодисадир. К.Маркс таъбири билан айтганда, агар ҳар нарсанинг мазмуни билан шакли мос келаверганда эди, ҳар қандай фан ортиқча бўлиб қоларди¹. Гап бўлақларидаги маъно ва синтактик номутаносибликлар учун бўш ўринни кесим ва мантиқий предикат номутаносиблиги олар экан, аввал гапдаги шу ўринни тадқиқ этишга тўғри келади.

Демак, гапнинг синтактик жихатдан тузилишидаги марказий бўлаги кесими бўлиб, мантиқий жихатдан марказий бўлаги мантиқий предикатдир. Кесим гапнинг предикативлигини, модаллигини ўзида шакллантирса; мантиқий предикат маъносининг мантиқий узви асосида юзага келган валентлиги намоён бўлиши билан гап тузилишини юзага келтиради ва гапнинг янгилик ўрамини таркиб топтиради, мантиқ урғусини олган бўлакни белгилайди. Кесим билан мантиқий предикат гапдаги маълум бир сўзда ифодаланса, яъни мутаносиб келса, қолган бўлақлардаги маъно ва шакл мутаносиблиги бўлади. Акс ҳолда унинг таъсири ўз аксини топади, яъни бошқа бўлақларда ҳам маъно ва синтактик бўлақ мутаносиблиги бўлиши кузатилади.

¹ Қриг.: Маркс К., Энгелс Ф. Сочинение. Т.25. Ч.2. изд.2ое. – 1962. – С.384.

2.МАНТИҚИЙ ПРЕДИКАТНИНГ ҒАПДА КЕСИМ БИЛАН НОМУТАНОСИБЛИГИ

Кесимлар учун меъёрий ҳолат феъл билан ифодаланиш ва замон ва шахс—сон билан тусланишдир¹. Ғап қесими от билан ифодаланиши ҳам мумкин. Бироқ кесим вазифасидаги от боғлама орқали замон ва шахс—сон кўрсаткичига эга бўлади². Шунинг учун ҳам кўзга кўринган рус тилшунослари кесимни феъл билан боғлаб тадбиқ этадилар³. Бироқ феъллар ҳаракат номи ёки сифатдош хосланган шаклларида ҳам коммуникацияга киришади. Бунда сифатдош отланган бўлади. Бу уларнинг кесимдан бошқа ғап бўлакларида келиши учун имкониятдир. Мантиқий назардан ҳаракат ёки ҳолат билдирувчи ҳар қандай феъл ҳар қандай хосланган шаклда келмасин, у субъектнинг предикати вазифасини бажаради, деб кўрсатилган эди. Яъни мантиқий предикат ғапда, кесим билан айтилган бир сўзда ифода топмай, бошқа бир бўлак вазифасида келган феълда ифода топади. Шу билан бирга гапнинг семантик маркази синтактик маркази бўлган кесимдан бошқа бўлакка кўчади. Бу тил имкониятининг амалга ошуви, албатта, ғап янгилigi ажаратиб кўрсатилиши ва маълум бўлакка мантиқ урғусининг юкланиши мажбурияти билан боғлиқдир.

Мантиқий предикат кесимдан ташқари яна гапнинг деярли бошқа бўлакларида ҳам ифода топади. Уларнинг эга ифода топган бўлақда ифода топиши билан бошқа бўлақларда ифода топиши ўзига хос, фарқлидир. Шунинг учун улар алоҳида сарлавҳа остида тадқиқ этилади.

а)Мантиқий предикатнинг ғапда эга вазифасида келиши

Предикат ғап эгаси вазифасида ҳам ифода топади. Бу асосан феъл вазифасидаги ўзгариш билан содир бўлади. Буни, айниқса, унинг ҳаракат номи хосланган шаклида қўлланганида кўриш мумкин. Чунки феълларнинг ғапдаги характерли вазифаси кесим бўлиб келиши⁴ ҳисобланиб, у

¹Қриг.: Фуломов А.Ф., Аскарлова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. — 77—81—6.; Ўзбек тили грамматикаси. Ғ.А.Абдурахмонов, Ш.Ш.Шоабдурахмонов, А.П.Хожиев таҳр. Ост. — 129—6.

²Қриг.: Фуломов А.Ф., Аскарлова М.А. Ўша дарслик. — 88—6.; Ўзбек тили грамматикаси. Ш.Т. — 135—6.

³Қриг.: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. I—II. — М.: Учпедгиз. — 1958. — С.84; Виноградов В.В. Русский язык. 2-ое изд. — М.: ВЦ. — 1972. — С.238.

мантикий предикатга тенг келади. Феъл ҳаракат номи шаклида гапга киритилар экан, у от сингари гап таркибида от вазифасини бажариб келиши — табиий. Отлар бош келишиқда гапнинг эгаси вазифасини бажаради¹. Бош келишиқдаги ҳаракат номлари ҳам эга вазифасида қўлланиши, унинг вазифаси нуқтаи назардан, қонуний бир ҳолдир. Аммо мантиққа кўра ҳаракат субъектга хос бўлиб, унинг предикати ҳисобланади. Феъл қайси хосланган шаклида келмасин, табиатан ўз маъносини ифода этади ва предикат вазифасида қолаверади². Масалан, *Сен борасан*. гапида *борасан* феъли кесим вазифасида қўлланган бўлиб, у гап мантиқида предикат ҳамдир. Яъни кесим билан предикат мутаносибликка эга. Чунки феъл соф феъл шаклида қўлланган — ҳаракат номи шаклида, яъни отлашган шаклда эмас.

Нутқ талабига кўра феълга модаллик илова қилиш зарурияти туғилганда бу модалликни ифодалаш вазифаси керак. *Лозим, зарур, шарт* каби сўзлардан бирига юкланадиган бўлса, феъл ҳаракат номи шаклида ва эгалик билан қўлланади, яъни: *Сенинг боришинг керак*. Энди бу гапдаги *сен* олмоши қаратқич келишиги олиб, аниқловчи вазифасига кўчади. Бош келишиқдаги ҳаракат номи эга вазифасини олади. Чунки эгалик қўшимчаси билан турланган от ёки отлашган сўзлар гапда эга вазифасида қўлланади³. Аммо мазкур гапга мантиқ нуқтаи назардан ёндашилса, унинг аниқловчи вазифасидаги *сенинг* бўлаги субъекти модаллик билдирувчи *керак* сўзи билан ҳаракат номи вазифаси шаклидаги *боришим* феъли предикатлик вазифасида келган. Яъни феъл икки ҳолда ҳам предикатлик вазифасини ўтайверган. Яъни бундай субъект қаратқичли аниқловси вазифасида ифода топади.

Умуман қаратқичли бирикманинг қаралмиши ҳаракат номи хосланган шаклдаги феълдан иборат бўлгани ҳолда гап эгаси вазифасида келар экан, ҳамма вақт мантикий предикат бўлиб келади. Масалан, *Бузоқнинг югуриши — сомонхонагача* (мақол). гапидаги *югуриши* сўзи эга бўлиб, у қаратқичли бирикма таркибидаги қаралмиш ҳисобланади. Гап таркибидаги қаратқичли бирикма одатда иккиламчи предикацияни таркиб топтиради⁴. Юқоридаги гапда қаратқичли бирикманинг ўзи гап моҳиятини ўзида акс эттирган. Шу нуқтаи назардан бу

¹Крнг.: Фуломов А.Ф., Аскарлова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. — Тошкент: Ўқитувчи — 1962. — 92 — б.

²Крнг.: Василев Л.М. Семантика русского глагола. — М.: ВШ. — 1981. — С.36.

³Крнг.: Фуломов А.Ф., Аскарлова М.А. Ўша асар. — 71 — б.

⁴Крнг.: Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гаплардаги семантик — синтактик асимметрия. — Тошкент: Ўқитувчи. — 1984. — 13 — б.

гаптадаги қаратқичли бирикма гап предикативлигини ташкил қилган югуриши сўзи предикат ҳисобланади. Қаратқичли бўлак унинг субъектидир.

Қаратқичли бирикманинг қаралмиши от бўлгани ҳолда, у гап эгаси вазифасида қўлланиши ҳам кузатилади. Агар у кесим ифода этса, бу ўринда ҳам мантиқ нуқтаи назаридан гап предикати бўлиши мумкин. Масалан, *Юзсизнинг сўзи— тузсиз* (мақол). гапдаги сўзи оти эга бўлиб, у қаратқичли бирикма таркибида қаралмиш ҳисобланади. Гап таркибидаги қаратқичли бирикма бу ўринда ҳам гап моҳиятини ўзида акс эттирган. Шу нуқтаи назардан ҳам бу гаптадаги қаратқичли бирикма гап предикативлигини ташкил қилган ва сўзи оти «сўзлашиш» маъносига предикатдир. Қаратқичли бўлак унинг субъекти ҳисобланади. Қаратқичли бўлак тўғридан—тўғри субъект бўлмай, у субъектни имплицит ифода этган. Чунки бу ўринда унинг актуализатори ҳисобланиб, қаратқичли аниқловчи вазифасини бажариши керак эди. Предикат қаралмиш асли *сўзлаш* ҳаракат номида ифодаланиши керак бўлгани ҳолда, ўрнида сўз оти қўлланган. Чунки бу сўзда ҳам «сўзлаш» ҳаракат номи маъноси мавжуд. Тежам нуқтаи назардан улар ўрин алмашган.

Қаратқичли бирикмадан иборат предикативликнинг эга состави сифатида қайд этилиб, кетидан бир сўз ёки сўзларнинг кесим вазифасида шакллантирилиши уни алоҳида таъкидлаш зарурати билан боғлиқ бўлади. Ваҳоланки, у модал сўз бўлса, предикатга фақат модаллик илова қилинади. У объект ёки ҳолат билан боғли, унинг моҳиятини ифода этувчи сўз ёки сўзлар бўлса, актуал бўлакчилигига кўра, гапнинг янгилик ўрамини ташкил қилади ва мантиқ урғуси олинганлиги кузатилади. Масалан, *Қурбақанинг тириклиги—кўл билан* (Ф.Ғуллом). Гаптадаги қаратқичли бирикмадан иборат предикативлик *қурбақанинг тириклиги* бўлиб, кўл билан кесим вазифасида қўлланган ҳолат ўрнини билдирувчи сўздир. От кесим, одатда, мантиқ урғусини олади. Мантиқ урғуси олган бўлак гапнинг янгилик ўрамини билдиради.

Қаратқичли бирикмадан иборат предикативликнинг қаралмиши от туркумида ифодаланган бўлса, албатта, кечим билдириши шарт. Феълларнинг ҳаракат номи хосланган шаклида келиб, бош келишида қўлланиши унинг гаптада қайси бўлак вазифасини бажариш имконини кенгайтиради. Феълларнинг синтактик вазифаси асосан кесимликдир¹. Аммо у ҳаракат номи хосланган шаклида келар экан, от каби от вазифасини бажараверади. Отлар бош келишида гап эгаси

¹ Қриг.: Ғулломов А.Ғ., Аскарлова М.А. Ўша асар. 79—6.

вазифасида ҳам, гап кесими вазифасида ҳам келади. Ҳаракат номи хосланган шаклидаги феъллар ҳам шу хоссага эга бўлади. Шунга кўра у гап эгаси вазифасини бажаргани ҳолда, мантиқан предикатлик қилиши ҳам кузатилади. Масалан, *Хугги шу гамгаёҳ арра қилиш лозим* (Ғ.Ғулом). гапига эътибор берайлик. Бу гапда кесим лозим модал сўзи бўлиб, эга арра қилиш сўзида ифодаланган. Эга ҳаракат номи хосланган шаклидаги феълдир. Бу гапдаги эга мантиқий предикат ҳамдир. Бундай ҳолларда предикат субъекти воситали тўлдирувчи вазифасида келади. Бу гапда ҳам субъект қандайдир киши томонидан бўлиб, гапда имплицит берилган ҳисобланади. Гапнинг кесими предикат таркибида маъно аниқланади.

Ҳаракат номи хосланган шаклидаги эга мантиқий предикат ҳам бўлар экан, унинг субъекти воситали тўлдирувчи вазифасида эксплицит ифодаланиши мумкин. Масалан, *Ўқиш унга ҳазилми?* Ибора шаклига келадиган гапга эътибор берайлик. Унинг эгаси вазифасида ўқиш ҳаракат номи хосланган шаклидаги феъл қўлланган. У мантиқий претедикат ҳам бўлиб, субъект унга олмошидир. Бу гапдаги субъект ҳам воситали тўлдирувчи вазифасида келган, аммо эксплицит ифода топган.

Мазкур гапнинг ўзбек тилидаги мавжуд *Ўқиш унга боғ қуришими?* нусхаси ҳам юқоридагича таҳлил этилади.

Феъллар масдар шаклида қўлланганда ҳам худди ҳаракат номи хосланган шаклида қўллангандаги хол кузатилади. У ҳам гапда эга вазифасида келиши¹ ва мантиқан предикат бўлиши мумкин. Масалан, *Эмас осон бу майдон ичра турмоқ* (А.Навоий). гапда масдар шаклидаги турмоқ феъли эга вазифасида қўлланган. Гапнинг кесими эмас осон дир. Мантиқан турмоқ сўзи предикат бўлиб, унинг субъекти воситали тўлдирувчи вазифасини бажариши керак бўлган, имплицит қўлланган шоиқларга сўзи ҳисобланади. Гапдаги бу номезърий қурилишда муаллиф мақсади аҳамият касб этган. Муаллиф мисрани таркиб тоштирган гапдаги предикатнинг ҳолат аргументига мантиқ ургусини юклаш мақсадида мисра бошига чиқарган ва субъектни мавҳумлаштириш мақсадида предикатни масдар шаклида берган. Натижада гап бўлақларининг синтактик қайта бўлиниши юзага чиққан. Бу предикат гап эгаси вазифасида қўлланиши учун сабаб бўлган.

Предикатнинг гапда эга вазифасида қўлланиши учун асос унинг масдар шаклида келиши ҳисобланади. Бунинг учун бошқа мисоллар келтириш мумкин: *Ақдан эмас бақирмоқ*

¹ Қриг.: Ғуломов А.Ғ., Аскарлова М.А. Ўша асар.71 – 6.

(мақол). *Ҳали ҳам бахт эрур, ахир, севилмақ* (Х.Салоҳ). Бу гапларнинг ҳар иккисиди ҳам масдар шаклидаги *бақирмоқ*, *севилмақ* феъллари эга вазифасиди қўлланган предикатлардир. Уларнинг субъектлари имплицит ифода топган бўлиб, воситали тўлдирувчини билдиради.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш жоизки, масдар шаклидаги феълнинг гапда қўлланиши унинг мантиқан ҳам предикат бўлишини таъминлай олади. Масалан, *Яшамқ халққа ва Ватанга фойда келтирмоқдир* гапидаги кейинги масдар шаклида келган феъл кесим вазифасиди қўлланган¹. У мантиқан предикат ҳисобланади. Бу ўринда ҳам предикат субъекти мавҳумлик хусусиятига эга. Аммо у гапда бошқа масдар шаклида эга мавжудлиги, унинг белгисини ифода этганлиги учун кесим вазифасиди намоён бўлган. Унинг субъекти, одатдагидек, имплицит англашилган воситали тўлдирувчидир.

Умуман ҳаракат номи ҳосланган шаклдаги (масдар шакли ҳам шунинг ичиди) феъллар бош келишиқда нутқда танланар экан, улар гапнинг эгаси вазифасиди ифода топиб, предикат бўлиб келиши табиий ҳисобланади. У кўпроқ иккинчи даражали бўлақлардан бири таъкидланиши зарурияти билан кесим каби шакллантирилиши ва субъект ҳам предикатнинг мавҳумлаштирилиши натижасидир. Гап субъектига мантиқ урғусини юклаш зарурияти ҳам предикатнинг гап эгаси вазифасиди шаклланишига сабаб бўлади. Чунки гап эгаси, одатда, актуал бўлақланиш қонуниятига кўра маълум ўрамида берилади. Гапнинг маълум ўрамидаги бўлақ мантиқ урғусини олиши мантиққа сиғишмайди. Шунинг учун, таъкидлаш мақсадида кесим вазифасига кўчирилади. Унга оид характерни билдирувчи сўз эга вазифасиди берилади. Натижада кесим вазифасиди гапда қайд этилган субъектга мантиқ урғуси юкланади. Чунки гапнинг от кесими ҳамма вақт мантиқ урғусини олади². Субъект, одатда, деярли от кесим билан ифодаланади. Масалан, *Итини қутиртирган—эгаси* (мақол). гапидаги кесим эгаси оти бўлиб, у мантиқ нуқтаи назаридан субъектдир. Гапнинг эгаси объектли бирикмадан иборат *итини қутиртирган* сифатдош қурилмасидан таркиб топган. У гап мазмунига кўра сифатловчи бўлиб, ўзида «шахс» тушунчасини имплицит ифода этади. Шу шахс кесимда қайта таъкидланади. Шахс ифодасини берган мазкур сўз гапнинг

¹Қриг.:Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили.—Тошкент:Ўқитувчи.—1970. 104—6.

²Қриг.:Ҳайметов Ф.А. Алишер Навоий газалиётисида кофия ва мантиқ урғуси муносабати.—Тошкент:Университет.—1993.—30—6.

кетига олинishi кесим вазифасида шаклланишига олиб келган. Ўзбек тилида, одатда, кесим гап охирида берилиб¹, гап янгилиги унда ифода топади ва таъкид юкланади. Мана шу мантиқий қонуният гап бўлакларидаги қайта шаклланишни юзага келтирган.

Юқоридаги гап субъекти эгалик қўшимчаси билан шакланган. У бош келишиқда эгалик қўшимчасисиз ҳам қўлланиши кузатилади. Бироқ эга вазифасини ўз устига олган предикат сифатдош қурилмасидан иборат ҳолда таркиб топаверади. Масалан, *Тулпорни туққан—бия, алли туққан—эна* (мақол). боғловчисиз боғланган қўшма гапга эътибор бериш мумкин. Бу қўшма гап таркибидаги ҳар бир содда гапнинг объекти бошқарувдан таркиб тошган *тулпорни туққан, алли туққан* сифатдош қурилмаларида ифода топган бўлиб, улар предикат ҳисобланади. Субъектлари кесим вазифасида қўлланган *бия, эна* отларидир. Бу отлар эгалик қўшимчаси билан турланмаган.

Эга вазифасига кўчирилган предикат фақат сифатдош қурилмасидан эмас, равишдош бошқарувли объектдан таркиб топган бўлиши шам учрайди. Масалан, *Эгасига кўра бияси* (мақол). гапида предикат кўра равишдош бошқариб келган *эгасига кўра* қурилмасидир. Бу гапда ҳам субъектга мантик урғуси юклаш зарурияти гап бўлаklarининг қайта шаклланишига сабаб бўлган.

Кўрдикки, гап субъекти мантиқ урғуси олиш мажбурияти билан гап охирига кесим холида шакллантириб кўчирилади. Натижада предикат ўрами отлашган ҳолда сифатдош вазифа шаклида эга вазифасини бажаради. Ундан англашилган шахс кесим вазифасидаги субъект ифодаси билан таъкидланади.

Демак, предикат гапнинг эгаси вазифасида қўлланар экан, у ҳаракат номи ёки сифатдош шаклидаги феъдан иборат бўлиб, бош келишиқда ва баъзан эгалик шаклида келади. Бу иккинчи даражали бўлаklarдан бирининг ёки субъектнинг мантиқ урғуси олиш заруриятидан келиб чиқади. Предикат билан субъект эга ва кесимлик вазифасида ўрин алмашар экан, предикакат бошқарув боғланишли сифатдош қурилмаси эмас, равишдош қурилмаси ҳам бўлиши кузатилади.

б) Мантиқий предикатнинг гапда тўлдирувчи вазифасида келиши

Мантиқий предикат гапда тўлдирувчи вазифасида қўлланиши мумкин. Бу уч ҳолда кузатилади: 1) гап трансформацияси

¹ Қриг. Фуломов А.Ф., Аскарлов М.А. Ўша асар. 129-б.

натижасида, 2) иккиламчи предикация асосий предикация таркибига бир бўлак вазифасида киритилганда, 3) феъл кесим эллипсисига кўра.

Гап трансформацияси кўпроқ мантиқ урғуси талаби билан содир бўлади.¹ Масалан, субъектга мантиқ урғуси бериш учун уни гап охирига кесим вазифасида ўтказилади. Чунки от кесимлар деярли гап охирида келиб, мантиқ урғусини олади.² Субъект, кесимдан англашилган ҳаракат субъекти, от билан ифодаланади. Гап мана шундай трансформация қилинади. Кесим вазифасига ўтказилган субъектни ифодаловчи от тўлиқсиз ёки ёрдамчи феъл билан шакллантирилади. Гап эгаси имплицит ифодаланган шахс бўлиб қолади. Тўлдирувчи вазифасида қўлланган мантиқий предикат ҳамма вақт ҳаракат номи хосланган шаклидаги феълда ифдаланиб, у III шахс бирлик ва макон келишикларидан бирини ёки эгаликсиз макон келишикларидан бирини орттирган ҳолда келади. Масалан, *Кўринишидан забаргаст йиғит эди* («С.Ўзбекистони»), гапдаги *кўринишидан* сўзи гапда воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланган ва мантиқ нуқтаи назаридан предикатдир. У гап субъектини билдирган *йиғит* бўлаги учун предикат ҳисобланади, тўлдирувчига хос ҳаракат номи хосланган шаклида III шахс бирлик ва чиқиш келишиги кўрсаткичи билан турланган. Субъектни билдирган *йиғит* бўлагига мантиқ урғусини бериш зарурияти у кесим вазифасида гап охирида шакллантирилиши учун сабаб бўлган. Натижада мантиқий предикат тўлдирувчи вазифасига кўчган.

Мантиқий предикатдан англашилган ҳаракатнинг ҳолатини билдирган бўлакка мантиқ урғусини бериш учун, уни кесим олдидан қайд этишга тўғри келади. Бунда унинг кетида мавжудлик билдирувчи сўз кесим вазифасида, шакллантириб берилади. Унинг олдида жойлашган ҳолат аргументи, табиий ҳолда, мантиқ урғусига эга бўлади. Чунки гап кесими мавжудлик билдирувчи сўз бўлса, олдидаги бўлак мантиқ урғусини олади.³ Натижада мантиқий предикат тўлдирувчи вазифасида гап бошига чиқарилади. Масалан, *Қарашига ишонч бор эди* (Ҳ. Олимжон), гапдаги *қарашига* сўзи синтактик вазифасига кўра воситали тўлдирувчи бўлиб, мантиқан предикатдир. У имплицит ифодаланган ўзга шахснинг ҳолатини билдириб келяпти. Бу гапда ҳам предикат ҳаракат номи хосланган шаклида ифодаланиб, III шахс бирлик ва ўрин келишиги кўрсаткичи билан шаклланган. Мавжудлик билдирувчи сўзнинг гап кесими вазифасида орттирилиши мазкур ўринда ҳам ҳолат аргументининг маъносига шу мавжудлик маъносини илова қилган ҳолда, уни таъкидлаш учун хизмат қилади.

¹ Қрғ.: Гуломов А.Ф. Содда гап. - 89-б.

² Қрғ.: Ҳайитметов Ф.А. Алишер Навоий ғазалиётида кофия ва мантиқ урғуси муносабати. - 30-б.

³ Қрғ.: Ҳайитметов Ф.А. Алишер Навоий ғазалиётида кофия ва мантиқ урғуси муносабати. - 47-б.

Гап эгаси имплицит ифодаланган ҳолда ҳам трансформация қилиниши ва мантиқий предикати гап бошига воситали тўлдирувчи вазифасида чиқарилиши мумкин. Бунда унинг ҳолат аргументи кесим вазифасига ўтади. Гап от кесимли бўлиб қолганлиги сабабли боғлама орттириш талаби юзага чиқади. Масалан, *Юришидан у хорғин эди*(С.Аҳмад). гапида *юришидан* сўзи гапнинг мантиқий предикати бўлиб, синтактик жихатдан воситали тўлдирувчи вазифасида келган. Чунки унинг ҳолат аргументи бўлган *хорғин* сўзига мантиқ урғуси бериш зарурияти билан кесим вазифасига ўтказилган. Мантиқий предикат субъектини ифодалаган у олмоши ўз синтактик вазифасини ўзгартирмаган, гап эгасидир.

Кўринадики,мантиқий предикат гапда тўлдирувчи вазифасида қўлланар экан, у ҳаракат номида ифодаланиб, III шахс бирлик ва макон келишиги ёки эгаликсиз макон келишиги кўрсаткичини орттирган ҳолда келади. У фақат воситали тўлдирувчи вазифасида кузатилади. Мантиқий предикатнинг бу вазифада келиши бирор аргументига мантиқ урғусини юклаш учун кесим вазифасига ёки кесимдан олдинги ўринга ўтказилиши натижасидир.

Иккиламчи предикация асосий предикация таркибига бир бўлак вазифасида киритилганда, иккиламчи предикация асосий предикация таркиб толтирган гапнинг тўлдирувчиси вазифасини олиши мумкин. Масалан, *Қўрққанга қўша кўринар*(мақол).гапида асосий предикация *қўша кўринар* бўлиб, у гап сифатида тарз қоли ва кесимдан иборат, эгаси имплицит англашилади, III шахс бирликни билдиради. *Қўрққанга* сўзи воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланган. Ундан яна «одам,киши» каби маъно имплицит англашилади. У *қўрққан* сифатдоши учун сифатланмишдир. А.А. Шахматов кўрсатишича, ҳар қандай бирикмада ҳам мавжуд.¹ Яъни *қўрққан* сифатдоши учун «одам ёки киши» тушунчаси имплицит қўлланган субъект. *Қўрққан* сифатдоши – гап таркибидаги иккиламчи предикат, у сифатланмиши эллипсисга учраганлиги сабабли, унинг воситали тўлдирувчиси вазифасини ўз устига олган, синтактик жихатдан шу вазифани ўтаган. У семантик жихатдан иккиламчи предикат ва объектни билдиради. Шунга кўра шахс ва сезиш референтларига эга.

Содда гап таркибига қаратқичли бирикма қурилмасидаги иккиламчи предикация киритилиши натижасида унинг предикати гап тўлдирувчиси вазифасини ўташи ҳам кузатилади. Бунда қаратқичнинг қаралмиши ҳаракат номи хосланган шаклидаги феъл бўлади. Масалан, *Лайлакнинг келишига боқ* (мақоддан). гапида кесим *боқ* феълда ифодаланган бўлиб, эга имплицит англашилган II шахс бирликдаги кишилик олмошидир. Бу гапга ёйиқ тўлдирувчи

¹ Крн.: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / Изд.2-ое. – Л.-1941.-С.179.

сифатида *лайлакнинг келишига* қаратқичли бирикма киритилган. Унинг қаралмиши ҳаракат номи бўлгани учун, бирикма иккиламчи предикация ҳисобланади. Унинг предикати бўлган ҳаракат номи гап тўлдирувчиси вазифасини ўтаган. У икки семантика: ҳам иккиламчи предикат, ҳам объектни билдиради, бироқ бир референтни кўрсатади.

Содда гап таркибига иккиламчи предикациядан иборат қурилма киритилар экан, унинг предикати отлашган сифатдошдан иборат бўлса, у гап таркибида воситасиз тўлдирувчи вазифасини ўташи мумкин. Масалан, *Қочганни қуварлар* (мақол).энг кичик қолиши гапида асосий предикат ҳисобланган кесим *қуварлар* бўлиб, иккиламчи предикация предикати *қочганни* сўзидир. У гапнинг воситасиз тўлдирувчиси вазифасини ўтаган. Иккиламчи предикатнинг воситасиз тўлдирувчи вазифасида келишига сабаб унинг учун сифатланмиш вазифасини ўташи керак бўлган шахс билдирувчи сўзнинг эллипсисга учраши, имплицит ифодаланиши ҳисобланади. Натижада у семантик жихатдан предикат ва объект, синтактик жихатдан фақат тўлдирувчи бўлиб, ҳаракат ва шахс референтларига эга.

Гап таркибига киритилган иккиламчи предикация предикати отлашган сифатдошда эмас, ҳаракат номида ифода топган бўлиши мумкин. Бунда ҳам предикат гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасини ўтайверади. Аммо сифатланмишнинг эллипсисга учраши ҳисобига бўлмайди, от каби воситасиз тўлдирувчи вазифасини олаверади. Масалан, *Учишни ўрганди*. Тўлиқсиз гапига эътибор бериш мумкин. У тўлиқсиз гап бўлса ҳам полипредикативдир. III шахс бирликни кўрсатувчи у кишилик оламоши *ўрганди* феъли билан асосий ва учини ҳаракат номи билан иккиламчи предикацияни таркиб топтирган. *Учиш* ҳаракат номи эса гап тўлдирувчиси вазифасини ўтаган. У ҳам иккиламчи предикат, ҳам объект семантикасини берса ҳам, айти бир референтга эга, шунингдек синтактик жихатдан ҳам монофункционал, фақат тўлдирувчини қайд этган.

Кўрдикки, гап таркибига киритилган иккиламчи предикацияни ўзида ифодалаган қурилма предикати сифатдош ёки ҳаракат номининг отлашгани бўлса, у тўлдирувчи вазифасини ўташи мумкин. У воситали ҳам, воситасиз ҳам бўла олади. Тўлдирувчи вазифасини сифатдош ўз сифатланмиши эллипсисга учраши билан, ҳаракат номи эса тўғридан – тўғри бажаради. Бу полипредикативлик содда гап таркибида юзага келади.

Мантқиқий предикат тўлдирувчи орқали имплицит ифода топиши мумкин. Унинг маъносини ўзида имплицит ифодалаган тўлдирувчи воситали бўлиши ҳам, воситасиз бўлиши ҳам кузатилади. Воситали тўлдирувчи макон келишиклари билан ҳам, кўмакчилар билан ҳам шакланганлиги бирдай учрайди.

1.Мантикий предикат ўрин келишикли воситали тўлдирувчида имплицит ифода топади. Масалан, *Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сенгадир*(Муқимий). Бу боғловчисиз боғланган қўшма гапларнинг кесимлари *жойдаман* ва *сенгадир* сўзларида ифодаланган. Аммо уларнинг биринчисидан қандайдир ҳаракат, иккинчисидан мавжудлик билдирувчи феъл имплицит англашилган ва биринчиси ўрин ҳоли, иккинчиси воситали тўлдирувчи вазифасини ўтаган. Уларга, ўрин ифодаловчи маъно узви бўлганлиги сабабли, феъллар семантикаси юклатилган. Феъллар эллипсисга учраган. Бу гаптаги мантикий предикатлар шу имплицит англашилган феъллар ҳисобланади. Бироқ бу феълларнинг ўзида ифода этган ўрин ҳоли ва воситали тўлдирувчи предикация предикати бўлиши, гап кесими вазифасини ўташи учун сабабдир. Натижада улар бир синтактик вазифа ўтаса ҳам, иккитадан: ўрин ва предикат, адресат ва предикат семантикасига, иккитадан референтга эга бўлган.

2.Мантикий предикат чиқиш келишикли воситали тўлдирувчида имплицит ифода топади. Масалан, *Қиёмат кунни қўшнингган*(мақол).гапининг кесими чиқиш келишикли *қўшнингган* сўзида ифода топган. Ундан ҳам қандайдир қўлга киритиш маъносини берувчи феъл англашилади. Бу гап предикатидир. Предикат нутқ тежамига кўра воситали тўлдирувчи ифода топган сўзда, ундаги имкониятдан келиб чиқиб, маъно ва грамматик жихатдан акс этган. Худди шундай қурилмага бошқа бир мақол ҳам мос келади. Яни: *Алп-энадан, тулпор-биядан*(мақол). Бу гап қисмларида ҳам кесим чиқиш келишикли *энадан, биядан* сўзлари бўлиб, предикат уларда имплицит англашилган *туғилади* феъли ҳисобланади.

3.Мантикий предикат жўналиш келишикли воситали тўлдирувчида имплицит ифода топади. Масалан, *Бирники мингга, мингники туманга*(мақол) гапининг кесими жўналиш келишигидаги *мингга, туманга* сўзида ифода топган. Уларда қандайдир «тегиш» маъносини берувчи феъл англашилиб, у предикация предикати ҳисобланади. Предикат нутқ тежамига кўра воситали тўлдирувчи ифода топган сўзда, ундаги имкониятдан келиб чиқиб, маъно ва грамматик жихатдан акс этган. У гап предикати семантикасини биринчи ўринда ифодалаган.

4.Мантикий предикат кўмакчи билан шакланган воситали тўлдирувчида имплицит ифода топади. Масалан, *Ахмоқ қилиғи билан* (мақол).гапининг кесими кўмакчи билан шакланган *қилиғи* сўзида ифода топган. Унда қандайдир кўзга ташланиш маъносини билдирувчи феъл англашилиб, у предикация предикати ҳисобланади. Предикат нутқ тежамига кўра воситали тўлдирувчи ифода топган сўзда, ундаги имкониятдан келиб чиқиб, маъно ва грамматик жихатдан акс этган. У гап предикати семантикасини ўз семантик таркибида биринчи ўринга чиқарган.

Воситасиз тўлдирувчи асосан тушум келишигида шакланган бўлади. У эллипсисга учраган предикат ўрнига кесим вазифасини ўз устига олади. Масалан, *Яхши болаган—рахмат, ёмон болаган—лаънат* (мақол). Бу қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг кесими *рахмат ва лаънат* сўзларида ифода топган. Уларда ҳам қандайдир «қўлга киритмоқ» маъноли феъл имплицит англашилади. Шу гапнинг предикатидир. У нутқ тежамига кўра воситасиз тўлдирувчида, имкониятдан келиб чиқиб, маъно ва грамматик вазифасини меъросга қолдирган, яъни эллипсисга учраган. У гап предикати семантикасини ўз семантик таркибида биринчи ўринга чиқарган. Худди шунга ўхшаш яна *Тўнғиздан—тўнғиз тароқ* (мақол). гапи ҳам таҳлил этилади. Яъни гап кесими бўлган *тўнғиз тароқ* бирикмасида имплицит ифода топган ўтимли феъл предикат ҳисобланади. Гап кесимининг ўзи имплицит англашилган мантиқий предикатнинг объект аргументидир.

Эллипсисга учраган феъл кесимнинг вазифасини тўлдирувчи ўз устига олишига сабаб тўлдирувчида ўша феъл семантикаси борлиги, уни семантик ва вазифа жihatдан ифодалай олиш имконияти ҳисобланади. Бунинг натижасида тўлдирувчи кесим вазифасига ўтиб, бир синтактик вазифага эга бўлса ҳам, икки семантика: ё адресат ва предикат, ё объект ва предикат семантикасига; иккитадан референтга эга бўлади.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, анафорик қўлланган предикатларнинг бири нутқ тежамига кўра қисқартирилиб, яъни эллипсисга учратилса, унинг маъносини ундан аввалги гап бўлагига—тўлдирувчига юкланади, деб тушунмаслик керак. Бунда эллипсисга учраган бўлак эллипсисга учрамаган анафорик бўлак орқали англашилади.¹ Масалан, *Яхшидан от қолади, ёмондан dog* (мақол) қўшма гапининг кейинги қисми предикати ҳам *қолади* феълдир. У гапнинг аввалги қисми предикати орқали англашилади. *Қолади* феъли эллипсисга учрар экан, ўз семантикаси вазифасини *ёмондан* бўлагига юкламаган. Чунки унинг маъносида феъл маъносини эслатувчи узв йўқ.

Мантиқий предикатни гап тўлдирувчисига юклар, ўзини эллипсисга юклатилиши мантиқий предикатни ўз устига олган тўлдирувчини таъкидлаш заруриятдан келиб чиққан.

Кўринадики, гапнинг мантиқий предикати эллипсисга учраши унинг семантикаси тўлдирувчига юкланиши, тўлдирувчи кесимлик вазифасини ўташига олиб келади. Яъни мантиқий предикат тўлдирувчида ўз ифодасини топади. Бу тўлдирувчи семантикасида мантиқий предикат бўлувчи феълнинг семантикаси бир узв сифатида бўлиши билан боғли ҳолатда юзага чиқади. У мантиқий

¹ Крнг.: Махмудов Н.М. Эллипсис в узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.-Ташкент.-1978.-С.16.

предикат семантикасини ўз устига олган тўлдирувчининг таъкидланиши талаби натижаси бўлади. Бунда воситали тўлдирувчи макон келишиклари ёки кўмакчи билан шакланганлиги, воситасиз тўлдирувчи тушум келишигида шакланганлиги кузатилади.

Демак, мантиқий предикат гап трансформацияси натижасида, иккиламчи предикация асосий предикация таркибига бир бўлак вазифаси билан киритилиши натижасида, феъл кесим эллипсиси натижасида тўлдирувчи вазифасини олиб келади. Гап трансформацияси ва феъл кесим эллипсиси гапдаги маълум бўлакнинг таъкидланиш зарурияти талаби билан рўй беради. Иккиламчи предикация асосий предикация таркибига киритилиши икки содда гапдан бир содда мураккаб, лекин ихчам гап яратиш зарурияти билан амалга оширилади. Феъл кесим семантикаси тўлдирувчи семантикасида бир узв сифатида мавжудлиги ва тежам қонуниятига кўра у эллипсисга учрайди. Гап трансформациясига кўра мантиқий предикат тўлдирувчига кўчирилиши фақат воситали тўлдирувчиларга хосдир.

в) Мантиқий предикатнинг гапда ҳол вазифасида келиши

Мантиқий предикат гапда ҳол вазифасида қўлланиши ҳам кузатилади. Бу уч ҳолда учрайди: 1) гап трансформацияси натижасида, 2) иккиламчи предикация асосий предикация таркибига бир бўлак вазифасида киритилганда, 3) феъл кесим эллипсиси натижасида.

Гап трансформацияси, айтилганидек, маълум бир бўлакка мантиқ урғусини бериш мажбурияти билан содир бўлади. Айрим ҳолатларда поэзия ҳам: вазн ёки қофия ҳам ўз таъсирини ўтказида. Қуйидаги мисолда қофия талаби аҳамият касб этган. Шунингдек объект билдирувчи сўз мавжудлигини таъкидлаш зарурияти гапни қайта қуришга олиб келган. Эътибор қилинг: *Водиларни яёв кезганга бир ажиб хис бор эди менга* (Ҳ. Олимжон). Бу гапда восита бўлувчи объект *бир ажиб хис* ни гап янгилиги сифатида мавжудлигини таъкидлаб кесим олдидан бериш зарурияти уни эга вазифасига кўчиришга, кетидан мавжудлик билдирувчи *бор* сўзини кесим вазифасида келтиришга сабаб бўлган. Натижада гап предикати пайт ҳоли вазифасини ўтаган ва олдинги мисра охирига чиқарилган. Ҳ. Олимжон қуйидаги жуфт мисрада гапни яна ўзига ҳос ҳолда трансформация қилган. Бунда ҳаракатдан англатилган ҳаракат учун восита бўлувчи объектнинг белгисини таъкидлаш учун кесим вазифасига ўтказган ва гап охирида берган. Натижада гап полипредикация ҳолатини олиб, пайт эргаш гапли қўшма гап

қолипига кирган. Лекин улар эгаси битта—умумий бўлгани учун, уни мураккаблашган содда гап деб қаралади. Биринчи предикация предикати асосий предикацияда пайт ҳоли бўлади. Шу пайт ҳоли асосий предикация таркиб топтирган гапнинг мантиқий предикати ҳисобланади. Эътибор қилинг: *Табиатга тўниб боққанда қалбинг ичра қувончинг чексиз*. Бу гапда мантиқий предикат пайт ҳолидан англашилиб, у *боққанда* сўзида ифода топган.

Предикат, трансформация қилинган гап таркибида,—*ганда* мураккаб қўшимчаси билан келган пайт ҳолининггина вазифасида вазиланиши мумкинлиги кузатилди. У ҳолнинг бошқа маъно турлари вазифасини ўтаганлигини кўрсатувчи мисол муаллифингиз тўплаган фактлар ичида учрамади. Бу предикатнинг гап трансформацияси натижасида ҳолга кўчиши ниҳоятти кам учрайдиган ва бунинг устига бир кўриниш билан чегараланган ҳодиса эканлигини кўрсатади.

Кўринадики, трансформация қилинган гапда предикат пайт ҳоли вазифасини ўтайди. Пайт ҳоли вазифасидаги феъл —*ганда* қўшимчаси билан шакланган бўлади. Предикат бундан ташқари шаклдаги пайт ҳолида, умуман, ҳолнинг бошқа маъно турида намоён бўлмайди.

Иккиламчи предикация асосий предикацияни ифода этган содда гап таркибига киритилганда унинг предикати пайт ҳоли вазифасини ўташи кузатилади. Бу пайт ҳоли ҳам —*ганда* ёки —*ишида* мураккаб қўшимчаси билан шакланган бўлади. Содда гап таркибига киритилган пайт ҳоли иккиламчи предикациянинг предикати вазифасини бажаради. Иккиламчи предикация ҳуқуқидаги қурилма таркибида эса, албатта, локалис, адресат ёки объектни кўрсатувчи бўлак бўлади. Бироқ эксплицит ифода топган бўлиши ҳам, имплицит ифода топган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, *Боғда юрганымда ёғимга тушур Болалик кунларим—умримнинг тонги*(Миртемир).гапида гап кесими *ёғимга тушур* ибораси бўлиб, олд томонида бошқарилган пайт ҳоли *юрганымда* сўзида ифода топган. У сифатдош хосланган шаклига мансуб —*ган* қўшимчаси ва —*да* пайт келишиги қўшимчаси билан қўлланган, шунингдек I шахс бирлик —*им* эгалик қўшимчасини ҳам орттирган. —*ган* қўшимчаси билан ясалган сифатдош отлашган бўлгани учун ҳам келишик ва эгалик шакллари билан қўлланган. Сифатдош отлашган бўлишига қарамай, у феълдир. Шунинг учун у иккиламчи предикация ҳуқуқли қурилмани уюштирган ва ўзи унинг предикати вазифасини ўтаган. Унинг қурилмаси таркибида локалис билдирувчи *боғда* нофункционал ўрин ҳоли мавжуд.

Иккиламчи предикациядан иккиламчи предикатнинг ўзи содда гап таркибига киритилиши ва у пайт ҳоли вазифасини ўташи ҳам мумкин. Масалан, *Кўрганда қувондим* гапига эътибор берайлик. Унинг кесими *қувондим* феълида ифода топган. У томонидан

бошқарилган пайт ҳоли кўрганда сифатдошида ифода топган. Бу сифатдош отлашиб, пайт келишиги билан қўлланган. Сифатдош феъл бўлганлиги учун ҳам иккиламчи предикация предикати ҳисобланади. Ундан имплицит объект, яъни воситасиз тўлдирувчи уни англашилган. Гап ниҳоятда ихчам, энг кичик ҳажмда бўлишига қарамай, полипредикатив ҳисобланади. Унда иккиламчи предикат пайт ҳоли вазифасини ўтаган.

Ўрни келганда *Туянинг гуми ерга текканга битағи*. фразеологизмига ҳам қилинган таҳлиллар асосида ёндошиб кўриш зарур. Бу иккиламчи предикат содда гап таркибида пайт ҳоли вазифасини ўташи ҳақидаги таҳлилларимиз моҳияти янада ойдинлашувига ёрдам беради.

Одатда фразеологизм гап ёки гап бўлагидаги семантик ўзгариш ёки қайта бўлиниш бўлиб, синтактик жихатдан бўлақлар моҳияти ўзгармайди.¹ Бу фикр, албатта, фразеологизм бир гап бўлаги бўлади.² деган фикрга мос келмайди. Шу нуқтага назардан ёндошилса, келтирилган мисолнинг кесими *битағи* бўлиб, *текканга* сифатдоши мавжуд гап таркибида кесим томонидан бошқарилган пайт ҳоли ҳисобланади. Айтилаётган фикрлардан келиб чиқадики, пайт ҳоли сифатдошда ифодалангандан кейин у иккиламчи предикацияни уюштирувчи иккиламчи предикат ҳамдир – мантиқ шуни тақоза этади. Йўқ, бундай эмас. Бу фразеологизм бир бутун ҳолда предикатнинг ўзидан иборат бўлиб, инкор билдирган ва 'битмайди' деган маънони ифода этган. Семантик жихатдан у бўлинмасдир.

Пайт келишигида келган сифатдош гап таркибида пайт ҳоли вазифасини ўташ билан иккиламчи предикация предикати бўлиши юқорида таҳлил этилди. Феъл ҳаракат номи хосланган шаклида эғалик ва пайт келишиги орттирган ҳолда ҳам гап кесими бошқариб келган пайт ҳоли вазифасини бажариши мумкин. У ҳам иккиламчи предикацияни таркиб топтирувчи предикатни билдириб кела олади. Масалан, *Боришида хабар қилди*. гапида феъл кесим *хабар қилди* бўлиб, у пайт ҳоли вазифасидаги *боришида* сўзини бошқариб келган. Шу пайт ҳоли иккиламчи предикациянинг предикати ҳамдир. Ундан англашилган йўналма ҳаракат локалисининг имплицит англашилганлигини билиш мумкин. Бу ўриндаги гап тузилиши, кўринадики, – *ганга* шакли феълнинг иккиламчи предикация предикати бўлиши ва гап таркибида пайт ҳоли вазифасини ўташидан фарқ қилмайди. Улар фақат пайт ифодалаш аттенкасига кўра нозик фарққа эга.

¹ Крнг.: Ҳакимов Қ. М. Ўзбек тилидаги содда гап колипли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанликлари. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент. – 1994. – 6-б.

² Крнг.: Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-тўлд. паши. – Тошкент: Ўқитувчи. – 1975. – 17-б.; Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Донниёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1. қисм. – Тошкент: Ўқитувчи. – 1980. – 138-б.

Содда гап таркибига иккиламчи предикация киритилганда, унинг предикати содда гапнинг пайт ҳоли вазифасида келса, у бир синтактик вазифани ўтаган ва ҳам предикат, ҳам темпоралисни билдирган, лекин бир референтга эга бўлади.

—*ишига* мураккаб қўшимча билан шакланган феъллар гап таркибида келиб, феъл кесим томонидан бошқарилганда баъзан матн мазмунидан келиб чиқиб ўрин ҳоли семантикасини англаштириши ҳам мумкин. Масалан, *Ишни боришига битиргу*. гапида феъл кесим *битиргу* сўзидир. У томонидан бошқарилган бўлак *боришига* бўлиб, у «йўлда» маъносида қўлланган. Бу маъно билан у иккиламчи предикацияни таркиб топтирмайди. Чунки ундаги феъл семантикаси йўқолган ва ўрин билдирувчи от семантикаси ҳосил бўлган. Агар пайт семантикаси билан қўлланган деб ҳисобланса, у иккиламчи предикация предикати бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам ундан ўрин билдирувчи актант имплицит англашилиб туради.

Кўринадики, содда гап таркибига иккиламчи предикация киритилса, унинг предикати содда гап кесими бошқариб келган пайт ёки ўрин ҳоли вазифасини ўтайди. Бу бўлак ўрин — пайт қўшимчаси олган ё сифатдош, ё ҳаракат номи бўлади. У бир синтактик вазифа бажаргани ҳолда, ҳам иккиламчи предикат, ҳам локалис ёки темпоралисни билдиради, лекин бир референтга эгаллиги кузатилади.

Мантиқий предикат гапнинг бирор иккинчи даражали бўлаги орқали имплицит ифода топиши мумкин. Бу иккинчи даражали бўлак ё ўрин ҳоли, ё пайт ҳоли бўлади.

Мантиқий предикат ўрин орқали имплицит англашилади. Масалан, *Эсимга ўша дамлар*(Ҳ. Олимжон). гапининг кесими *эсимга* сўзида ифода топган. Аммо ундан имплицит англашиладигани, бу бўлак ўрин ҳоли бўлиб, актуализатор сифатида мавжудлик билдирувчи қандайдир феълни ҳам ифода этган. Бу мавжудлик ифодаси *эсимга* оти маъносининг узваридан бирига тенг келганлиги учун нутқ тежамига кўра эллипсисга учраган. Бу ҳолат билдирувчи феъл маъносида ўрин узви бўлган отларни бошқарадиган бўлса кузатилади.¹ Аммо шунда ҳам шу имплицит англашилган феъл гапнинг мантиқий предикати сифатида келади. Шунинг диққат марказида тутиш жоизки, имплицит англашилган феъл кесим ўрин ҳоли орқали ифода топган.

Умуман ўрин ҳоли вазифасидаги сўзда мантиқий предикатнинг имплицит ифода топиши ўзбек тилида кенг тарқалган. У фақат ўрин келишиги кўрсаткичи билан эмас, қолган макон келишиклари кўрсаткичи билан ҳам қўлланади. Масалан, *Икки шаввоз—икки колхозга*(Ё. Аҳмаджонов). *Олма, ўрик, шафтоли Мактабимиз боғидан*(Қ. Ҳикмат). гапларида *колхозга, боғидан* отлари ўрин ҳоли

¹ Қриг.: Каримжонов В.А. Ўзбек тилида ўрин келишикли бирикмалар семантикаси...—20-б.

бўлгани ҳолда мантиқий предикатни имплицит ифода этган. Уларнинг биринчиси жўналиш, иккинчиси чиқиш кедишиги кўрсаткичи билан келган ва аввалгисидан йўналма, кейингисидан манбадан чиқиш ҳаракати англашилган. Ҳатто предикатни имплицит ифода этган бўлак ўрин ҳоли бўлиб, макон келишикларисиз қўлланиши ҳам мумкин. Масалан, *Ёвни енгомқ учун олға!* (шиордан) гапидаги *олға* сўзи ўрин билдирган ҳолда йўналма ҳаракат билдирувчи предикатни имплицит ифода этган. У келишик кўрсаткичига эга эмас. Бу гапларда ҳам мантиқий предикатнинг имплицит ифодаси ўрин ҳолида эканлигини таъкидлашга тўғри келади. Ўрин ҳоли предикатни, имплицит бўлса ҳам ифода этгани учун, синтактик нуқтаи назардан у гапнинг кесими ҳисобланади, ўрин ҳоли эмас. Яъни эллипсисга учраган бўлакнинг ҳам семантикасини, ҳам синтактик вазифасини меъросга олиб қолган бўлак ҳисобланади.

Мантиқий предикат пайт ҳоли орқали имплицит англашилади. Масалан, *Мажлис—кунгуз соат учга* (эълондан) гапидаги кесим *соат учга* сўзида ифода топган. Аммо ундан имплицит англашиладики, бу бўлак пайт ҳоли бўлиб, актуализаторлик вазифасини ўтаган ва содир бўлишни билдирувчи қандайдир феълни ҳам ифода этган. Бу содир бўлиш ифодаси *соат учга* бирикмаси маъносининг узвларидан бирига монанд келганлиги учун нутқ тежамига кўра эллипсисга учраган. Бу содир бўлишни билдирувчи феъл маъносидан пайт узви бўлган от ёки сонларни бошқарадиган бўлса, кузатилади. Шунда ҳам шу имплицит англашиладиган феъл гапнинг мантиқий предикати сифатида келади. Ўша имплицит англашилиш пайт ҳолида бўлади. Пайт ҳоли предикатни, имплицит бўлса ҳам, ифода этиши кесим вазифасини ўз устига олиши учун сабабдир.

Пайт ҳоли вазифасидаги сўзда мантиқий предикатнинг имплицит ифода топиши ўзбек тилида кенг тарқалган. У фақат ўрин келишиги билан эмас, қолган макон келишиклари кўрсаткичи билан ҳам қўлланади. Масалан, *Таътил баҳорга*, мен учун шу *бугундан* («Муштум»). *Дўстлар билан саёҳат*, *Ёшлик гашти*— (Қ. Муҳаммадий). Гапларида *бугундан*, *баҳорга* отлари пайт ҳоли бўлгани ҳолда мантиқий предикатни имплицит ифода этган. Улардан биринчиси чиқини, иккинчиси жўналиш келишиги кўрсаткичи билан келган ва аввалгисидан амалга ошириш, кейингисидан белгилаш ҳаракати англашилган. Ўша имплицит англашилиш пайт ҳолида бўлади. Пайт ҳоли предикатни, имплицит бўлса ҳам, ифода этиши унга кесим вазифасини юклайди.

Мантиқий предикатни гапдаги ҳолга юклаб, ўзи эллипсисга учратилиши мантиқий предикатни ўз устига олган ҳолни таъкидлаш заруриятидан келиб чиққан.

Эллипсисга учраган феъл кесимнинг вазифасини ҳол ўз устига олишига сабаб ҳолда ўша феъл семантикаси борлиги, уни семантика ва вазифа жihatдан ифодалай олиш имконияти ҳисобланади. Бунинг натижасида ҳол кесим вазифасига ўтиб, бир синтактик вазифага эга бўлса ҳам, икки семантика: ё локалис ва предикат, ё темпоралис ва предикат семантикасига; иккитадан референтга эга бўлади.

Кўрдикки, гапнинг мантиқий предикати эллипсисга учраши унинг семантикаси ўрин ёки пайт ҳолига юкланиши, ҳол кесимлик ва сифолиш ўташига олиб келади. Яъни мантиқий предикат ўрин ёки пайт ҳолда ўз ифодасини топади. Бу ўрин ёки пайт ҳоли ва сифолиш мантиқий предикат бўлувчи феълнинг семантикаси бир узв сифатида оулини билан боғли ҳолатда юзага чиқади. У вақтинчи презенф семантикасини ўз устига олган ҳолнинг вақтинчи келмиш натижаси бўлади. Бунда ўрин ҳоли ҳам, пайт ҳоли ҳам вақтинчи келмиш билан шакланганлиги кузатилади. Ўрин ёки пайт ўрин равишидан биланган бўлса, у келишик билан шакланган бўлади.

Шу ўринда Қ.М.Ҳакимовнинг бир илмий хулосасини эслашга тўғри келади. Унинг кўрсатишича, субъект, яъни агенс эгага гап таркибида теши келмаса, у фақат аниқловчи ёки тўладирувчи вазифасидагина намоён бўлади, ҳол вазифасида келмайди.¹ Меъерий ҳолда агенс (субъект) ҳам, предикат ҳам бош келишикдаги от (от билан ифодаланган кесим)дан иборат бўлади. Шунга қараб Қ.М.Ҳакимовнинг фикрини предикатга ҳам қўллаш мумкинми? деган қараш юзага келиши мумкинми. Эҳтимол, уни фразеологизмга тадбиқ этиб бўлар. Бу ҳақда бирор қатъий фикр айта олмаيمиз. Мазкур ишдаги таҳлиллардан маълумки, предикат ҳол (ўрин ва пайт ҳоли) вазифасида қўлланиши мумкин ва у фаол ҳодисадир. Аммо ҳолнинг фақат айтилган маъно турларидагина кузатилади.

Демак, мантиқий предикат ҳол вазифасига гап трансформацияси натижасида, иккиламчи предикация асосий предикация таркибига бир бўлак вазифасида киритилиши натижасида, феъл кесим эллипсисга учрайди. Гап трансформацияси ва феъл кесим эллипсиси гапдаги маълум бўлакнинг таъкидланиш зарурияти талаби билан рўй беради. Иккиламчи предикация асосий предикация таркибига киритилиши икки содда гапдан бир содда мураккаб, лекин ихчам гап яратиш орқали амалга оширилади. Феъл кесим эллипсиси унинг семантикаси ҳол семантикасида бир узв сифатида мавжудлиги ва тежам қонуниятига кўра содир бўлади. Гап трансформациясига

¹ Қриг.: Ҳакимов Қ.М. Ўзбек тилидаги содда гап қоплали фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги.- б.

кўра мантиқий предикат ҳолга кўчирилиши фақат пайт ҳолига хосдир. Иккиламчи предикация асосий предикация таркибига бир бўлак вазифасида киритилиши ва феъл кесим эллипсиси натижасида мантиқий предикат ҳолга кўчирилиши ҳам ўрин, ҳам пайт ҳоли доирасидадир.

г) Мантиқий предикатнинг гапда аниқловчи вазифасида келиши

Мантиқий предикат гапда аниқловчи вазифасида қўлланади. Бунда объект ва предикат гапдаги вазифаларини алмаштиради. Бу гапдаги объектта мантиқ урғусини бериш мақсади билан боғли ҳолда намоён бўлади. Гап объектининг аниқловчиси вазифасидаги кўрсатиш оломиши эга вазифасига кўчади. Масалан, *Бу пайғамбар қолдирган мерос*(Ҳ.Олимжон) гапига эътибор бериш мумкин. Унда *қолдирган* сифатдошида мантиқий предикат ифода тошган. Гап кесими вазифасида ифодаланган *мерос* оти унинг объектидир. Гап объектининг кесим вазифасида қайд этилишига мантиқ урғуси берилиши сабаб бўлган. Маълумки, от кесимга ҳамма вақт мантиқ урғуси юкланган бўлади.¹

Яна *Шу шоирнинг тузган режаси*(Уйғун). *Бу кўчадан сенга юққан маърифат* (Ҳ.Олимжон). каби гаплар ҳам юқоридагича таҳлил этилади. Уларнинг кесими *режаси*, *маърифат* отлари бўлиб, шу кесимларнинг гапдаги аниқловчиси мантиқий предикатдир, яъни аввалги гапдаги *тузган*, кейинги гапдаги *юққан* сифатдошлари предикат ҳисобланади.

Одатда, гапнинг олдига қаратқичли бирикма чиқарилиб, кетидан ўрин билдирувчи бўлак кесим вазифасида берилса, мантиқан қаратқичли бирикма гап предикативлигини таркиб топтиради эди. Агар қаратқичли бирикма орасига сифатдошда ифодаланган бирикма қаралмишнинг сифатловчиси вазифасида кириб қолса, гапдаги предикативлик бошқача таркиб топади. Қаратқич билан у, яъни сифатдошда ифодаланган сифтловчи гап предикативлигини таркиб топтиради. Лекин бунда қаратқичли бирикма предивликни таркиб топтирганидай қаралмиш ҳаракат номи хосланган шаклида келмаслиги, у отда ифода топиши шарт. Масалан, *Сенинг излаган ҳақиқатинг—осмонда*. гапнинг қаратқичли бирикмаси *сенинг ҳақиқатинг* бўлиб, у гапда мантиқий предикативликни таркиб топтирмаган. У қаралмишнинг сифатловчиси *излаган* сифатдоши билан қаратқич ўртасида таркиб топган. Яъни мантиқан гап «Сен осмондаги ҳақиқатни излагансан.»

¹ Қриг.: Ҳайитметов Ф.А. Алишер Навоий ʼазалиётнда кофия ва мантиқ урғуси муносабати. -30-б.

ҳолида англашилади. Чунки предикат субъект ҳақидаги ҳаракатни билдиради.¹

Қаратқичли бирикманинг қаралмиши гап кесими вазифасида қўлланганда ҳам унинг сифатловчиси қаратқич билан мантиқан предикативликни таркиб топтиради. Масалан, юқорида келтирилган *Шу шоирнинг тузган режаси* гапига эътибор берайлик. Уни кесим ва объектни ифода этувчи сўзлар синтактик вазифа нуқтаи назаридан ўрин алмашишига кўра таҳлил этиб берган эдик. У яна субъект ва унинг кесимига кўра ҳам қаратқичда ифодаланган субъект қаралмишининг сифатловчисида ифодаланган кечим билан предикативликни сақлаб қолган. Кечим объектни таъкидлаб кўрсатиш мақсади билан кесим вазифасидаги сўзда ифодаланган. Бунда таъкид учун *режа* сўзини кўрсатувчи *шу* олмоши эга вазифасида берилиши ҳам аҳамият касб этади.

Гапнинг синтактик тузилиши унинг мантиқий бўлакланишига номуносиб келишида предикат объекти эгалик вазифасига ўтиб, унинг мавжудлигини билдирувчи сўз орттирилиши ва у кесим вазифасида шаклланишида ҳам кузатилади. Бунда эга қаралмиш бўлгани ҳолда, қаратқичи субъектни ва сифатдошда ифодаланган сифатловчиси предикатни ифода этади. Масалан, *Менинг ҳам бир суйган гулим бор* (Ҳ.Олимжон). Бу гапнинг эгаси гулим сўзи бўлиб, кесими мавжудликни билдирувчи *бор* сўзидир. Гапнинг бундай қайта тузилиши учун объектнинг мавжудлигини кўрсатган ҳолда таъкидаш зарурияти сабаб бўлган. Шунинг учун уни кўрсатувчи *бор* сўзи кетидан кесим вазифасида қайд этилган ва олдидан объектни қайд этувчи сўз эга вазифасида келтирилган. Кесим гап охирида мавжудлик ифода этувчи сўздан танланган бўлса, ундан аввал берилган бўлак ҳамма вақт мантиқ урғусини олади.² *Бор* сўзини кесим вазифасида орттириш фақат мавжудликни кўрсатиш мақсади билан деб изоҳланади. Усиз гулим сўзининг ўзи кесимлик вазифасини олиши ва от кесим бўлгани учун таъкидланиши ҳам муқаррар эди. Бу тилшунос Ф.А.Ҳайитметов *бор* сўзининг кесим бўлиб келишидаги хусусиятини боғламалар хоссасига яқин³ деб айтишида ҳақ эканлигини қувватлайди. У гапда мустақил маъно бермай, ўзи боғланган сўз маъносига ўз маъносини илова қилиш билан чегарланади.

Айрим ҳолларда гапдаги субъект предикати инкор кўрсаткичли сифатдош хосланган шаклида аниқловчи вазифасида ҳам қўлланиши мумкин. Бунда гап кесими вазифасида мавжудлик билдирувчи сўз қўлланади. Масалан, *Фарзанд йўқдир онани севмас*

¹ Қриг.: Виноградов С.М., Кузмин Л.Ф. Логика(мантик).-Тошкент:Ўздавнашр.-1949.-59-б.; Логика./ под ред. А.Г.Левин. -Минск:ИБГУ.-1974.-С.185; Степанов Ю.С. Имена. Предикат. Предложения.-М.: Наука. -1991. -С.114; Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.-Тошкент:Фан.-1992.-44-б.

² Қриг.: Хайитметов Ф.А. Ўша автореф. -51-б.

³ Қриг.: Хайитметов Ф.А. Ўша автореф. Ўша бет.

(Ҳ.Олимжон). гапидаги эга ва кесим қўшилмаси *фарзанд йўқдир* бўлиб, гапнинг предикати сифатдош хосланган шаклидаги феъл ҳисобланади. Гап мантиқан «Ҳар қандай фарзанд онани севади» бўлиб англашилади. Бу ўринда, албатта, субъект *фарзанд* сўзи ҳисобланади. Гапда *йўқдир* кесимининг орттирилиши сифатловчидаги инкорни инкор қилишга олиб келиб, тасдиқ маъносини келтириб чиқаради.¹ Бу усул билан шоир эгага берилган мантиқ урғусини кучайтириш учун фойдаланган. Натижада мазкур гапнинг янгилик ўрами предикат эмас, субъектда акс этган.

Агар мантиқий предикат орттирма нисбат шаклида келиб, сифатловчи вазифасида қўлланса, гап таркибидаги предикатив қўшилма объектли бирикма ҳолида от кесимнинг аниқловчиси вазифасида намоён бўлади. Масалан, *Бу бизларни ўстирган мактаб* (Қ.Ҳикмат). гапидаги эга *бу* олмоши бўлиб, кесим *мактаб* отидир. Мантиқий предикат *бизларни ўстирган* объектли бирикма таркибига жойлашган ва кесимнинг сифатловчиси вазифасини бажарган. Агар феъл орттирма нисбатни ўзидан соқит қилса, у объектли бирикма тузилишидан, синтактик нуқтаи назардан ҳам, предикатив қўшилма тузилишига ўтади. Бу гапда ўрин аргументига мантиқ урғусини бериш учун кесим вазифасига кўчирилган ва мантиқий предикат унинг аниқловчиси вазифасида шакланган.

Содда гап таркибига сифатдошда ифодаланган аниқловчи киритилиши ҳам кузатилади. У бирор бўлак билан бирикма ҳосил қилган бўлиб, ўзича алоҳида, лекин гапнинг асосий мазмунига боғли ҳаракат кечимини орттириб келади. Бундай гапнинг асосий мазмунига боғли, алоҳида кечим билдирувчи иккиламчи предикацияни юзага келтиради, деб тилшуносликда қайд этилган.² Масалан, *Шинам... безатилган залга колхозчилар йиғилишди* (Ў.Умарбеков). гапида асосий ҳаракат кечими *залга колхозчилар йиғилишди* қурилмасида ифода топган. Ундаги ўрин ҳолига боғланиб келган *шинам... безатилган* қурилмаси ўзича иккиламчи предикацияни ҳосил қилган ва бу ҳаракат кечими гапнинг асосий мазмунидан англашилган ҳаракат кечимига боғлангандир. Мазкур тиш иккиламчи предикативликнинг предикати ўша сифатдошда ифодаланган аниқловчи бўлади. Унинг субъекти ё аниқловчининг ўзи, ё бошқа бирор сўзда ифодаланган бўлак сифатида юзага чиқади.³

Демак, мантиқий предикат гап аниқловчиси вазифасида келар экан, ҳамма вақт сифатдош хосланган шаклида шакланган бўлади. Бу бирор аргументига мантиқ урғуси бериш — таъкиддаш мақсади

¹ Қрғн.: Виноградов С.М., Кузмин А.Ф. Ўша дарслик. –115-б.; Логика / под. ред. Г.А.Левина – С.162,163.

² Қрғн.: Махмулов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик- синтактик асимметрия. –129-б.

³ Бу ҳақда кейинги бобда муфассал тўхтаймиз.

билан уни кесим вазифасига ёки кесим олдига кўчириш орқали қайта шакллантириш нагижасида содир бўлади. Унинг иккиламчи предикат бўлиб келиши гап тузилишининг мураккаблашуви билан боғлидир.

д) Мантиқий предикатнинг содда гапда ифодаланиши

Мантиқий предикат ҳақида адабиётларда турлича изоҳ берилган бўлса ҳам, уларнинг моҳияти ўзаро ўхшаш. Айрим адабиётларда у «Субъект ҳақида баён қилинган ҳукм, мулоҳаза»¹, деб таърифланган бўлса, айрим адабиётларда «Предикат фикрланган нарсанинг айрим хусусиятларини акс эттиради»,² деб кўрсатилади. Баъзиларидаги таърифлар кўрсатилган гап қурилишига нисбатан фарқ қилиши мумкин, лекин гап мазмунида фарқ сезилмайди. Адабиётларда грамматик кесимга берилган таърифлар ҳам ундан моҳиятан унча фарқ қилмайди. А.Ф.Ғуломов грамматик кесим ҳақида «Кесимда белги ҳукм — тасдиқ ё инкор тариқасида предикатив алоқа йўли билан ифодаланadi,³» — дейди. Кўринадики, предикат субъектнинг, кесим эганинг белги — хусусиятини билдириши жиҳатидан ўзаро ўхшашликка эга. Лекин адабиётларда модал сўзлар ҳам гап кесими бўлиб келиши тилга олинади.⁴ Модал сўзлар ҳақида Н.Е.Петров «...маълум денотатив семантикага эга бўлмайди.» — деб қайд этган.⁵ Ҳақиқатда ҳам яна ўзи уқтирганидай «унинг семантикаси модаллик ифода этувчи грамматик маъно билан қўшилишиб кетади.»⁶ Кесим ҳақида гапирганда унинг мана шундай тушунча бермайдиган сўзлар билан ифодаланишини ҳам эътибордан қочирмаслик зарур. Бундай кесимлар ўз — ўзидан мантиқий предикатнинг ифода талабига жавоб бермайди. Бундай ҳолларда гаптаги модал сўз билан ифодаланган кесим эгаси кечим билдирувчи сўз, кўпроқ ҳаракат номи бўлса, у билан бирга мантиқий предикат мақомида туради.

Мантиқий предикат билан кесимнинг, юқорида кўрсатилганидай, мос келмаслиги гапларнинг бўлакланишида ҳам

¹ Қриг.: Виноградов С.Н., Кузмин А.Ф. Логика.-Тошкент:Ўздавнашр, 1949. 59-б.; Русско-узбекский словарь /под ред. Р. Абдурахманова. -М.:ГИИНС, 1954. 629-б.; Розенталь Д.Э.,Теленкова М.А.Справочник лингвистических терминов.-М.:Просвещение. 1972. С.280; Степанов Н.С. Имена. Предикаты. Приложение. -М.:Наука. 1981. С.120.

² Қриг.: Kleine Enzyklopadie. Die deutsche Sprache. Zweiter Band. -Leipzig: VBI, 1970. S.918, 919; Логика /Общ. ред. Г.А.Левин. - Минск: ИМУ. 1974.С.36; Советский Энциклопедический Словарь/под ред. совет А.М.Прохоров. - М.СЭ, 1981,С.1061.

³ Қриг.: Ғуломов А.Ф. Содда гап - Тошкент: ФАН, 1955, 49-б.

⁴ Қриг.: Ҳозирги ўзбек алабий тили / Ф.А.Абдурахмонов умум. тахр. ост. Тошкент:Фан,1966.88-б.; Ахмедов А. А. Кесим// Ўзбек тили грамматикаси / Ф. Абдурахмонов, Ш.Шоабдурахмонов. А.Хожиев тахр. ост. - Тошкент: Фан, 1976.134-б.

⁵ Қриг.:Петров Н.Е. О содержании и объеме языковой модальности.Новосибирск:Наука, 1982.С.51-б.; М.В. Зайнуллин ҳам худди шу фикрда. Қриг.: Зайнуллин М.В. Модальность как функционально - семантическая категория. - Саратов:ИСУ, 1986. С. 50 с

⁶ Қриг.:Петров Н.Е. О содержании и объеме языковой модальности - С.51.

номутаносибликни келтириб чиқаради. Масалан, *Унинг келиши керак*. Гапи грамматик жиҳатдан қаратқичли аниқловчи. эга ва кесимдан иборат. Унинг кесими *керак* модал сўзида ифодаланган. *Керак* модал сўзи предикат ифодаланиши учун талаб қилинадиган «ҳукм, мулоҳаза»ни ҳам, «хусусият»ни ҳам билдирмайди. У грамматик маънога қўшилиб кетадиган модалликни билдиради. Шунинг учун ҳам юқоридаги гап, мантиқий нуқтаий назардан ёндашилса, предикати *келиши керак* деб олинчи, *унинг* сўзи субъект бўлади. Шунда предикат субъект ҳақидаги ҳукмни билдиради. Таҳлил шуни кўрсатадики, юқоридаги гапнинг мантиқий предикати грамматик жиҳатдан эга ва кесим боғланиши орқали ифодаланган содда йиғиқ гапга тенг келган.

Кесими мавжудлик билдирувчи *бор* ва *йўқ* сўзларидан иборат гаплар ҳам бўлакларга ажратилганда семантик – синтактик номутаносиблик кузатилади. Шунинг учун бўлса *керак*, бу *бор* ва *йўқ* сўзларини айрим адабиёт ва дарсликларда модал сўзлар қаторида қайд этилган.¹ Ф.А. Ҳайитметов ҳатто «Кесим *бор* ёки *йўқ* сўзлари бўлса, унинг мавжудлик хабари гапда аҳамият касб этмайди.»² деган фикрни айтади. Бу фикр мантиқи шундан иборатки, мазкур сўзлардан холи ҳолатда ҳам гап хабар маъносини беради, улар фақат ўша маънони таъкидлаш учун хизмат қилади. Ф.А. Ҳайитметов бу хулосани маъқулловчи яна бир фикрни илова қилган. Яъни «Бундай мавжудлик билдирувчи сўз боғлама каби тасдиқ ифодалаш билан чегараланади.»³— дейди. Масалан. *Шакнинг ишқи йўқ*. мақолида синтактик нуқтаий назардан *шакнинг* сўзи қаратқичли аниқловчи, *ишқи* сўзи эга, *йўқ* сўзи кесим бўлади. Мантиқ нуқтаий назардан эса *шакнинг* сўзида субъект, *ишқи йўқ* қўшилмасида мантиқий предикат ифодаланган. Чунки *ишқи* сўзи хабар билдириб, *йўқ* сўзида унинг инкори берилган. Мантиқий предикат кесими *йўқ* сўзи бўлган содда гапда ўз ифодасини топган.

Қаратқичли аниқловчида ифодаланган субъект ҳамма вақт ҳам эксплицит қайд этилавермайди. Унинг имплицит берилиши ҳам кузатилади. Масалан, *Ишқи борнинг завқи бор*. мақолида ҳам *завқи бор* эга—кесим қўшилмасида мантиқий предикат ифода топган. Унинг субъекти ҳам *борнинг* қаратқичли аниқловчисида берилган. *Борнинг* қаратқичли аниқловчисида субъект эксплицит эмас, имплицит қайд этилган. *Бор* сўзи имплицит ҳолатда «шахс» билдирувчи *киши* сўзини ифодалаган.

Гап кесими *бор* ёки *йўқ* сўзи билан ифодаланганда унинг маъноси эгалик қўшимчасисиз ифода топиши ҳам мумкин. Бундай эга

¹ Қриг.: Аҳмедов А. А. Кесим // Ўзбек тили грамматикаси. –134-б.; Аскарлова М., Қосимова К., Жамолхонов Х. Ўзбек тили. –Тошкент: Уқитувчи, 1976, 143-б.

² Қриг.: Ҳайитметов Ф. А. Алишер Навоий ʻазаллари кофиясида мантик урʻусининг берилиши. Филол. фан. номз. ....дисс. автореф. –Тошкент, 1998, 16-б.

³ Қриг.: Ҳайитметов Ф. А. Алишер Навоий ʻазаллари кофиясида мантик урʻусининг берилиши. –18-б.

ва кесим қўшилмаси гапнинг мантиқий предикати бўлиб келса, шу гапдаги ўрин ҳоли мантиқий предикат субъектини билдиради. Масалан, *Тинчлик бор жойда барака бор* мақолида синтактик жиҳатдан *барака бор* эга ва кесим қўшилмасидир. Ундаги *жойда* сўзи ўрин ҳоли ҳисобланади. Мантиқ нуктаи назаридан ёндашилса, *барака бор* содда гапи мантиқий предикат бўлади. Ундаги эга вазифасида келган *барака* сўзида хабар маъноси, яна ҳам тўғрироғи, белги ҳақидаги маъноси ифода топган. *Бор* сўзи эса ўша белги ҳақидаги хабарни тасдиқлаш, таъкидлаш учун берилган. Мантиқий предикатнинг субъекти ўрин ҳоли вазифасидаги *жойда* сўзида акс этган.

Айрим ҳолларда мавжудлик маъносини бўл феъли ҳам ифода этади.¹ У ҳам кечим билдирувчи от ёки отлашган сўз билан эга ва кесим муносабатига киришиб, кесим вазифасида қўлланиши мумкин. Эга эса эгалик қўшимчаси шакланган ва қаратқичли аниқловчи билан келган бўлади. Бундай тузилган гапларни ҳам мантиқ нуктаи назардан қаралганда, аниқловчи субъект, эга ва кесим қўшилмаси предикат эканлиги кузатилади. Масалан, *Лафзсизнинг вафоси бўлмас* мақолида синтактик нуктаи назардан *лафзсизнинг* сўзи қаратқичли аниқловчи, *вафоси* сўзи эга, *бўлмас* сўзи кесим бўлиб, у содда гап деб қаралади. Мантиқ нуктаи назаридан эга ва кесим қўшилмаси бўлган *вафоси бўлмас* мантиқий предикат, қаратқичли аниқловчи унинг субъектидир. Кўринадики, бундай таркибли гапларда ҳам содда йиғиқ гап мантиқий предикатни ифода этади. *Бўлмас* феъли худди йўқ сўзи каби предикат таркибида ундан англашилган белгининг инкор этувчи шакли вазифасини ўтаган. Агар бўл феъли бўлишли шаклда бўлганда эди, предикатдан англашилган белгининг тасдиғини билдирарди.

Содда гап қолипли фразеологизмларнинг қаратқич билан қўлланган ҳолати ҳам гапдаги бўлакланишда семантик – синтактик номутаносибликни юзага келтиради. Унда ҳам мантиқий предикатнинг содда гап билан ифодаланиши кузатилади. Масалан, *Хотинининг капалаги учди* (А.Қаҳҳор), гапидаги *капалаги учди* содда гап қолипли фразеологизмдир. У қаратқичли аниқловчи билан қўлланган. Шундан келиб чиқиб, унга синтактик нуктаи назардан ёндашилса, у қаратқичли аниқловчиси бўлган эга ва кесимдан иборат галдир. Гапга мантиқий нуктаи назардан ёндашилса, *капалаги учди* фразеологик феъл билан ифодаланган предикат ва қаратқичли аниқловчи субъект бўлади. Чунки фразеологизм семантик бутунликка эга предикат ҳисобланади. Фразеологизм гапнинг семантик қайта тақсимланиши бўлгани ҳолда, унинг

¹ Қриг.: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.1 // З.М. Маъруфов таҳр. ост. – М.: Рус тили. 1981. 163-б.

синтактик бўлаклари ўз вазифасини ўзгартирмайди.¹ У синтактик жиҳатдан, гарчи бир бутун фразеологик бирлик бўлса ҳам, ўз эга ва кесимига эга қурилмадир. Семантик жиҳатдан эса бир бутунликка келган.² Бу унинг шу гапда мантиқий предикат деб қаралишига асос бўлади. Яъни бу ҳодиса ҳам мантиқий предикат содда гапда ифодаланишига сабаб бўлган.

Демак, содда гап кесими модал сўз ва мавжудлик билдирувчи сўзларда ифодаланиб, эга кечим билдирувчи ёки ҳаракат номидан иборат бўлса, бундай содда гаплар гапнинг мантиқий предикати ҳолида келади. Агар эга эгалик аффикси билан шакланса, унинг қаратқичи; эгалик аффиксиз қўлланса, ўрин ҳоли гап субъекти бўлади. Гап қолишли фразеологик birlikлар ҳам гап предикати эканлиги ҳолда, унинг қаратқичи субъектликни ўтайди.

Хулоса

Мантиқий предикатнинг кесим билан номутаносиб келишини тадқиқ этиш қуйидаги хулосаларни берди:

1.Мантиқий предикат гап кесими билан мутаносиб келса, кесим гап гузилишининг марказий бўлаги бўлиб қолади. Яъни гап бўлаклари боғланишининг ҳам, уларнинг маъно боғланишининг ҳам марказида кесим бўлади.

2.Мантиқий предикат гап кесими билан номутаносиб келиши ҳам кузатилади. Бунда мантиқий предикат кесим билан бир сўзда ифодаланмай, у эга, тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳол кабилардан бири билан бир сўзда ифода топади.

3.Мантиқий предикат эксплицит ифодаланмаса, тўлдирувчи ёки ҳолда имплицит ифодаланмади.

4.Мантиқий предикатнинг ҳол вазифасида келиши фақат ўрин ва пайт ҳоллари доирасидадир.

5.Мантиқий предикат кесим билан бир сўзда ифодаланса, кесим гапнинг фақат синтактик боғланишлари марказида бўлиб, гап модаллигини ўзида шаклантиради. Мантиқий предикат ўз имкониятига кўра гап бўлақларидан бирортасининг аргументи сифатида намоён бўлади ва уларнинг семантик боғланиши марказида туради.

6.Мантиқий предикат эга вазифасида намоён бўлар экан, у ҳаракат номи ёки сифатдош хосланган шаклида ва отлашган, лекин келиши орттирмаган бўлади.

¹ Бизнинг фикримиз Ш. Раҳматуллаевнинг фразеологизм «нутқда ахлитлигича битта синтактик илтифатда келади.» деган қарашига мос келмайди. Қриг.: Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи. 1975, 17-б.

² Қриг.: Ҳакимов Қ.М. Ўзбек тилидаги содда гап қолишли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги. Филол. фан. номз ... дисс. автореф. –Тошкент, 1994, 6-б.

7.Мантиқий предикат тўлдирувчи, ҳол ёки аниқловчи вазифасида намоён бўлса, у сифатдош ёки ҳаракат номи хосланган шаклида келиб, тўлдирувчи ёки ҳол вазифасини ўтайди, келишиқ орттиради.

8.Имплицит ифодаланган мантиқий предикат уни намоён этувчи бўлакнинг грамматик шаклида юзага чиқади.

9.Мантиқий предикатнинг гап кесими билан номутаносиб келишида гап бўлакларидан бирининг мантиқ урғуси олиши ва шунга яраша гап бўлаklarининг қайта жойлашуви билан изоҳланади.

10.Мантиқий предикат гап трансформациясига кўра бошқа бир синтактик бўлакда ифода топса, бир референтли; бошқа бирор предикация таркибига киритилган предикацияга оид бўлса, икки синтактик вазифа билан бир референтли; феъл кесимнинг эллипсисга учраши натижасида иккинчи даражали бўлакдан бирига юкланган бўлса, яна бир семантика орттирган ва бир синтактик вазифа, бир референтли эканлиги кузатилади.

СУБЪЕКТНИНГ ЭГА БИЛАН НОМУТАНОСИБ КЕЛИШИ

Субъект биринчи навбатда фақат предикат билан боғлиниб келади.¹ У, агар предикат феълда ифода топиб, ҳолат билдириб келса, ҳолатни ўзида ташувчини; шу ҳолат кишига хос бўлса, ўзида кечирувчини; ўша ҳолат нарсага оидликни кўрсатса, буюмни; ҳаракатни англатса, юзага келтирувчини акс эттиради.² Яъни субъект предикатдан англашилган ҳаракат, ҳолат ва белги кабиларнинг ўзида ташувчиси ҳисобланади, унда намоён бўлади ёки бажарилади. Агар предикат вазифасидаги феъл бир валентли бўлса, шу ҳам субъектдир. Ю.А.Лопашов тақлид — тасвир билдирувчи феъллар фақат агенс валентлигига эга ва субъект билангина намоён бўлади, деб кўрсатган.³ Р. Лафонт ҳам окситон тилида S — V таркибли гаплар жуда кенг тарқалганлигини қайд этган эди.⁴ Энг кичик сода гап фақат предикатдан иборатлиги ҳолда, у янгиликни билдиради. Гапнинг маълум ўрами предикатдан имплицит англашилади ё воқелиқдан аён бўлади. Гапнинг шу маълум ўрами эксплицит ифода топса, у албатта субъектдир. Шунинг учун С.Д. Кашчельсон: «Субъект объекта нисбатан предикат билан «яқин» ва «жифс» дир.»⁵ деб қайд этган.

Предикат вазифасини бажариб келган соф феъллар аниқ нисбатда қўллansa, унинг субъекти меъёрий ҳолда албатта гап эгаси вазифасини ўтайди.⁶ У семантик нуқтаи назаридан агенслик мавқеида бўлади.⁷ Мана шу меъёрий ҳолатдан келиб чиқиб бўлса керак, бир қатор кўзга кўринган тилшунослар гап эгасини субъект

¹ Крнг.: Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. — Leipzig, 1968. S.33; Die deutsche Sprache. Kleine Enzyklopadie. — Leipzig, 1970. S.917; Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. — М.: Наука, 1976. С.139.

² Крнг.: Кибардина С.М. Категория субъекта и объекта и теория валентности // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. — Л.: Наука, 1982. С.31.

³ Крнг.: Лопашов Ю.А. О грамматических средствах выражения субъекта и объектов в албанском языке // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. — Л.: Наука, 1982. С.117.

⁴ Крнг.: Lafont R. La phrase oxitane. — Paris, 1967. P.143.

⁵ Крнг.: Кашчельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. — Л.: Наука, 1972. С.45.

⁶ Крнг.: Фуломов А. Ф. Феъл. — Тошкент: ФАН, 1964. 57-б.; Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышление. — М.: Наука, 1971. С.214; Кучкартаев И. К Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. Ташкент: Ўқитувчи, 1977. С.22; Расулов Р. Узбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентлиги. — Тошкент: Фан, 1989. 35-б.; Нурмонов А., Махмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Узбек тилининг мазмуний синтаксиси. — Тошкент: Фан, 1992. 61-б.; Аъламова М. Узбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. — Тошкент: Фан, 1992. 37-39-бб.

⁷ Крнг.: Мушин А.М. Синтаксемы и средства их выражения // Вопросы романо-германской филологии. Синтаксическая семантика. / Сб. Научных трудов МПНИИЯ вып. 112. — М., 1977. С.43; Аристова Е.Б. Категория субъекта и агентивные синтаксемы в современном английском языке // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. — Л.: Наука, 1982. С.46; Нурмонов А., Махмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўша асар. 59-б.; Расулов Р. Ўша асар. Ўша бет.

билан адекват мавқеида талқин этадилар.¹ Ҳатто С.М. Кибардина ҳам, гап субъекти одатда бош келишиқ билан ифодаланади, деган фикрда бўлган.² Бош келишиқда келган от ҳамма вақт гапнинг эгаси вазифасини бажаради.³ В.Г.Гак бошқа бир ўринда «Кесим гапнинг бош бўлаги бўлиб, субъектнинг ҳаракат ёки белгисини ифода этади,⁴ деб кўрсатади. Ваҳоланки, мазкур ишнинг аввалги бобида гапнинг кесими вазифасида субъект, объект ёки ҳодат билдирувчи сўзлар ҳам келиши ҳақида айтилган ва таҳлиллар келтирилган эди. Бундай ҳолда субъект ҳеч вақт эга вазифасида қўлланмайди ва семантик жиҳатдан кесимга боғланмаган бўлади.

Аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, мантқиқ сатҳида талқин қилинаётган субъект ва предикатни грамматик сатҳда талқин этиладиган эга ва кесим билан тўла адекват ҳолда қўйиб бўлмайди.⁵ Гарчи субъект эгада ва предикат кесимда ифода топишиг диалектикага мос бўлса ҳам, тилда маъно ва шаклнинг номутаносиғ келиши ҳам кўпроқ кузатилади. Шу нуқтаи назардан ҳам К.Маркснинг «...воқеаларнинг намоён бўлиш формаси билан моҳияти бевосита мос келса эди, у ҳолда ҳар қандай фан ҳам ортиқча бўлиб қолар эди.»⁶ деган фикрига қўшилиш керак.

Бадий адабиётдаги тасвираш усуллари ҳам одатда субъектнинг эга бўлиб келиш вазифасидан суриб юборади Муаллиф субъектни эмас, унинг сийратини сўзлар воситасид чизиб бермоқчи бўлса ҳам, объектив борлиқни кўрсатмоқчи бўлса ҳам, ҳаракат ёки ҳолатни ўз устига олувчи нималарнидир биринчи ўринга чиқариб гаплар тузади. Булар турган гапки, гап бўлақларида маъно ва шакл номутаносиблигини юзага келтиради ва субъект ҳар эга вазифасида келмай қолади. Яна феъл нисбатлари ҳам субъект ва объект феълда ифодаланган кесимга нисбатан турли вазифада ифода топишларини таъминлайди.⁷ Бу ҳақда фикр юритган ўзбек тилшуноси А.Ф.Ғуломов ва рус тилшуноси В.З. Панфиловлар мажхул ва орттирма нисбатларда субъектнинг қандай синтакти:

¹ Крнг.: Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка.-М.,1957. С.108-111. Мартинэ Э. Основ общей лингвистике // Новое в лингвистике.-М:Наука,1963.Т.113.С.478; Мешанинов И.И. Члены предложень и части речи.-Л.: Наука, 1978, С.207; Гак В.Г. Теоретического грамматика французского языка. Синтаксис.-М.:ВШ., 1981,С.87; Бородина М.А. Категории субъекта и объекта в романских языках // Категория субъект и объекта в языках различных типов.-Л.:Наука,1982, С.9.

² Крнг.: Кибардина С.М. Ўша асар С.36.

³Крнг.: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка.-Л.,1941,С.25; Ғуломов А.Ф. Солда гап. Тошкент:ФАН,1955,41-6.; Виноградов В.В. Избранные труды.Исследования по русской грамматике.-М: Наука,1975,С.276. С.М.Кибардинанинг ўзи яна эганинг бош келишиқда келишини ҳам таъкидлаган. Ё унинг эга билан субъект адекват деган фикрдалигидир.Крнг.: Кибардина С.М. Ўша асар.-С.23.

⁴Крнг.: Гак В.Г. Ўша асар.-С.88.

⁵Крнг.: Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления.-С.206;Лопашев Ю.А. Ўша асар.-С.10.

⁶Крнг.: Маркс К.,Энгельс Ф. Сочинение. Т.25,ч.11.-М.,1962. С.384.

⁷Крнг.: Ғуломов А. Ф. Феъл.-56,57-66.; Скорик П.Я. Эргативная конструкция предложения в чукотско-камчатских языках // Эргативная конструкция предложения в языках различных типов.-Л.:Наука,196 С.138; Хожиев А. Феъл.-Тошкент:Фан, 1973,91-6.; Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси.-21-б.

вазифада келишини ҳам қайд этишган.¹ Шулар каби феълларнинг хосланган шакллари ҳам гап бўлақларининг маъно ва шакл номутаносиблигини келтириб чиқаради. Чунки феъллар сифат. равиш ва от вазифаларига хосланар экан, улар каби синтактик вазифада қўлланиши ва феъллик вазифасига кўра иккиламчи префикацияни таркиб топтириши мумкин. Шунга қараб улар субъекти турли синтактик вазифада намоён бўлади.² Гапдаги маълум бўлақнинг таъкидланиши ҳам маълум бўлақлар вазифаси ва ҳатто предикат вазифасини ўзгартириб юборади. Бу ўринда субъект вазифаси ҳам ўзгаради. Мазкур ҳолларни назарда тутиб, бобни қуйидаги қисмларга бўлиб тадқиқ этиш лозим топилди:

- 1) мантиқий предикат гапда кесим вазифасида қўлланганда;
- 2) мантиқий предикат нисбат шаклидаги феъл билан ифодаланган кесим вазифасида қўлланганда;
- 3) мантиқий предикат феълнинг хослик шаклидаги кесим вазифасида қўлланганда;
- 4) мантиқий предикат гапда кесимдан бошқа бўлақ вазифасида қўлланганда субъектнинг ифодаланиши тадқиқ этилади.

1. КЕЧИМ ИФОДАЛАГАН МАНТИҚИЙ ПРЕДИКАТ КЕСИМ ВАЗИФАСИДА ҚЎЛЛАНГАНДА СУБЪЕКТ ВА ЭГА НОМУТАНОСИБЛИГИ

Гап кесими кечим билдирувчи феълларда ифодаланиб, мантиқий предикат билан мутаносиб келса, феълдан англашилган субъект деярли эга вазифасида қўлланмайди. Бу бадий адабиётда бадий тасвир кечимидаги услубият бидан боғли ҳолда юзага чиқади. Чунки бадий тасвирда кўпроқ кечимларнинг кечиши ҳақида гап боради. Уни амалга оширувчи субъект доимо диққатда иккинчи ўринга ўтиб қолади. Бунда кечим билдирувчи феъл кесим вазифасини олгани ҳолда кечим оти эга вазифасида қўлланади. Мазкур гапларда субъектни иккинчи даражали бўлақлардан бири вазифасида беришга ва ҳатто имплицит ифода этишга тўғри келади. Айрим ҳолларда у умуман талаб қилинмайди. Бунинг учун шахссиз гапларни кўрсатиш мумкин.

Гап кесими кечим билдирувчи феъллар билан ифодаланганда унинг субъекти воситасиз тўлдирувчи вазифасида қўлланиши кузатилади. Бунда феъл кечим билдирувчи объектнинг кечишини билдиргани учун, уни ифода этган сўз билан предикатив қўшилма ҳосил қилади. Феълдан англашилган кечимни кечувчи субъект от ёки олмош билан ифодаланиб, гўё кечим ҳаракати кўчган шахс

¹ Крилг.: Фуломов А.Ф. Содда гап.-41-61.; Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления.-С.214.

² Крилг.: Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия.-Тошкент: Ўқитувчи, 1984.-105-141-66.; Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси.-Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 117-136-66.

каби берилади. Масалан, *Мени қучар қувончу алам* (X. Даврон), гапига эъбор бериш мумкин. Бу гаптаги *қучар* феъли мажозий «кечирмоқ» маъносида танланган. Унга гўё I шахс бирликдаги олмош кечимни қабул қилувчи шахсни билдирувчи сўз каби бириккан бўлса—да, мантиқан кечим ҳаракатини бажарувчи шахсни кўрсатаётганлиги англашилган.

Гапнинг феъл кесими кечимнинг кечишини билдирар экан, мазкур кечим феълдан англашилган объект бўлиши шарт эмас. У ҳолатни кўрсатиб келиши ҳам кузатилади. Масалан, *Чунки баҳор яқин қилади ёрни* (X. Олимжон), гапига кесим вазифасида кечим билдирувчи *яқин қилади* қўшма феъли келган. Эга вазифасида *баҳор* сўзи қайд этилган бўлиб, у асли фасл, яъни пайт биждирувчи сўздир. Аммо бу сўз мантиқан пайт эмас, баҳорий жўшқинлик жароенини билдирган. Шунинг учун у феъл билан предикатив қўшимани таркиб топтирган ва субъект кечимни билдирувчи воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги *ёр* сўзида ифода топган.

Гапнинг феъл кесими кечимнинг кечишини билдирар экан, мазкур кечим феълдан англашилган ҳаракат воситасини кўрсатиб келиши ҳам кузатилади. Масалан, *Эр йигитни номус ўдирар* (мақол), гапига кесим вазифасида кечим билдирувчи *ўдирар* феъли келган. Эга вазифасини номус сўзи ўтаган бўлиб, у руҳий кечимни билдиради. Шунинг учун бу сўз феъл билан предикатив қўшимани таркиб топтирган. Бу ўринда ҳам кечимни бошидан ўтказувчи шахсни билдириб келган сўз воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги *йигит* сўзида ифода топган.

Гап кесими вазифасида қўлланган мантиқий предикатнинг субъекти воситасиз тўлдирувчи вазифасида қўлланиши, яъни намоён бўлиши тилнинг мавжуд имкониятлари билан боғли ҳолда кечган. У кўпроқ феълнинг каузативлиги билан алоқадордир. Бундай феълларда ундан англашилган ҳаракатнинг бажарилишига сабаб бўлувчини билдирган сўз эга вазифасида келса, уни бевосита бажарганни билдирган сўз воситасиз тўлдирувчи вазифасида шаклантирилади.¹ Бу фактитив каузатив феълларга хосдир. Фактитив каузатив феълларда эга вазифасидаги сўз феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарилишига мажбур қилувчилик маъносида бўлади.² Бу худди *уни ўқит*, гапигага ўхшашдир. Мазкур гапта ҳам гап эгаси имплицит англашилган II шахс бирлик бўлиб, у бирликдаги ўзга шахсни феълдан англашилган ҳаракатни бажаришга ундовчи, мажбур қилувчи ҳисобланади. Ҳаракатни

¹Крнг.:Кормушина И.В. О грамматическом и лексическом в глагольных каузативах // Тюркологический сборник.-М.,1966. С.70; Корди Е.Е., Бердыева Т.Морфологический каузатив в таджикском языке // Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив.-Л.,1969. С.210,211. Насилов Д.М.,Хроковский Д.С. Применения принципа деривации к описанию синтаксических структур предложения в тюркских языках // СТ.-1970, N 5.С.30,31;Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги сода гапларда семантик -синтактик асимметрия.-28-б.

²Крнг.: Махмудов Н.М. Ўша асар. Ўша бет.

бевосита бажарувчи бирликдаги III шахсни ифодалаган у олмоши тушум келишигида шакланган. Яна айтиш мумкинки, биринчи мисолдаги *кучар* феъли каузатив эмас, аммо у ўтимли феълдир. Муаллифингиз бошқа бир мақоласида ўтимли феълларнинг тараққиёти орттирма нисбат феълларни келтириб чиқарганлиги ҳақида таҳлиллар келтирган.¹ Шундай бўлгач, уларнинг грамматик хусусиятларида ҳам бир хиллик кўзга ташланиши табиийдир. Шуни ҳам айтиш керакки, *уни ўқит.* гапи билан юқоридаги учта гапнинг эгалари семантикаси ўртасида фарқ бор. Юқоридаги уч гапнинг эгаси *қувончу алам, баҳор, номус сўзларидан* иборат бўлиб, кечим ифода этган. Улар фақат мажозий ҳолдагина субъектни ҳаракатга кўзғовчилардир. *Уни ўқит.* гапидаги имплицит англашилган эга шахс билдириб келган. У, мантиқан ҳам, субъектни ҳаракатга кўзғовчи, деб қаралади. Бу гапда икки шахслилик мавжуд бўлганлиги учун ҳам, икки ҳаракат кечими ўз ифодасини топган. Юқоридаги уч гапда фақат бир ҳаракат кечими кузатилади. Бу гапларда мантиқан ҳам, семантик ҳам эмас, фақат синтактик жиҳатдан каузатив феъллар кесимлигида тузиладиган гап қолипи имконидан фойдаланилган. Шу билан гапнинг икки ўрнида: ҳам эга, ҳам воситасиз тўлдирувчи вазифаларида семантик ва синтактик номутаносиблик юзага келган.

Кўрдикки, кечим билдирувчи феъллар кесим вазифасида мантикий предикат билан мутаносиб келсалар ва эга вазифасида кечим олари қўлланган тақдирда субъект воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Бунда каузатив феъллар кесимлигида тузилган гап қолипидан фойдаланилади ва бу гаплар кесими ҳам каузатив хусусиятли бўлади. Гапнинг ҳам эгаси, ҳам воситасиз тўлдирувчисида семантик—синтактик номутаносиблик юзага келади.

Кечим билдирувчи феъл нокаузатив бўлгани ҳолда кесим вазифасида қўлланиши ва мантикий предикат билан мутаносиб келиши, лекин кечим маъноли отда ифодаланган объект эга вазифасини ўташи ҳам кузатилади. Бу ҳолда субъект юқоридагидай воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлгани ҳолда чиқиш келишиги билан шакланади. Масалан, *Қулунли биядан қудуқ суви ортмас* (мақол). гапидаги *ортмас* феъли нокаузатив бўлиб, у мантиқан предикат, синтактик жиҳатдан кесим вазифасида қўлланган. Ундан англашилган объект гапда эга вазифасини ўтаган. У сув сўзида ифода топган. Шунинг учун гап субъекти воситасиз тўлдирувчи вазифасида, чиқиш келишikli *бия* сўзида берилган. Воситасиз тўлдирувчи шаклланиши мумкин, бироқ тўдадан ёки

¹ Қриг.: Миртожиев М. Нисбат категорияси семантикаси ва формантлари генезиси. Ўтимлилик ва орттирма нисбат категорияси // Ўзбек тили ва адабиёти.-1982, 4-с. 6-10-б.

бутундан қисм маъносига берилади.¹ Берилган гапда ҳам худди шу семантика англашилади. Унда ҳар қандай бия эмас, балки қулунли бия англашилган. Гапни тузишда эса, аввалги гапларда кузатилганидай, каузатив феъллар кесимлигида тузиладиган гап қолипи имконидан фойдаланилган.

Кечим билдирувчи нокаузатив феъллар билан ифодаланган кесимлигидаги гапларнинг эгаси ҳамма вақт феълдан англашилган объектни билдиради ва кечим билдирувчи отларда ифода тошади. Лекин юқоридаги мисолда қайд этилган эга аниқ маъноли сув сўзидир. Бироқ бу тил факти сифатида қаралганда шундай. Унинг нутқдаги мантиқи нуқтаи назаридан қаралганда «сарфланаётган сув» эътиборда тутилган. Яна қуйидаги мисолга эътибор берайли: *Бу шумликлар кимдан чиқибди* (Уйғун). Гапдаги кечим билдирувчи феълда ифодаланган кесимнинг эгаси шумликлар сўзи бўлиб, у гап кесими объекти ва кечим билдириб келган. Гап субъекти чиқиш келишигида шакланган воситасиз тўлдирувчи вазифасида қўлланган. У ҳам тўдадан биттани англади.

Кўрдикки, кечим билдирувчи феъл гап кесими вазифасида келиб, мантикий предикат билан мутаносиб бўлса, феълдан англашилган ҳаракат объекти кечимни билдиргани холда, эга вазифасида қўлланиши ва субъекти воситасиз тўлдирувчи вазифасида чиқиш келишиги билан шаклланиши мумкин.

Кечим билдирувчи феъл нокаузатив ва ҳатто ўтимсиз бўлгани холда кесим вазифасида қўлланиши ва мантикий предикат билан мутаносиб келиши, лекин кечим маъноли отда ифодаланган объект эга вазифасини ўташи ҳам кузатилади. Бу холда субъект юқоридагидай воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлгани холда жўналиш келишиги билан шаклланади. Масалан, ... *юкнинг оғири сенларга тушади* (О.Ёқубов). Гапдаги кесим *тушади* ўтимсиз феълда ифодаланган. Гап эгаси вазифасидаги *оғири* сўзи нутқда 'босиши' маъносига қўлланган. Субъект ҳаракатни ўзига олган воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлиб, жўналиш келишиги билан грамматик жиҳатдан шакланган. У *сенларга* сўзида ифода топган. Субъектнинг жўналиш келишиги билан шакланган воситасиз тўлдирувчи вазифасида ифода топиши ҳам ўзбек тилидаги мавжуд имкониятдан келиб чиққан. Бу ўтимсиз феъллардан ясаган ортгирма нисбат феъли кесимлигидаги гап қолипига ўхшайди. Унда агенс мажбур қилишига кўра поциенс ҳаракат ёки ҳолатни бажаради ва жўналиш келигида шакланган бўлади.² Яъни, *Юкнинг оғири сенга тушарди*. каби. Бу гапда агенс имплицит ифодаланган бўлиб, ҳолатни кечирган поциенс жўналиш келишидаги сенга олмошидир. Юқоридаги мисолда *тушади* феъли

¹ Крнг.: Фуломов А.Г. Содда гап.-67-б.; Шарипова Ў. Ўзбек тилидаги юмуш феълларининг маъно валентликлари. Филол. фан. номз. ... дисс. афтореф. Тошкент, 1996. 9-б.

² Крнг.: Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. -35-б.

аниқлик нисбатида қўлланган бўлиб, агенс каби эга вазифасида феъл объекти бўлган *огир* сўзи келган. Шунинг учун ҳам гап эгаси вазифасини одатда бажарувчиси ҳисобланган субъект жўналиш келишигида шаклланган воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлган. Бироқ мазкур мисолда каузатив феъллар кесимлигидаги каби икки ҳаракат кечими юзага келмаган. Чунки гапнинг кесими аниқлик нисбатида бўлиши ва эга вазифасида агенс эмас, кечим билдирувчи отда ифодаланган объект қайд этилиши бунга сабабдир.

Эга вазифасида намоён бўлувчи кечим маъносини берадиган от ўрнида олмош келиши ҳам мумкин. Бунда ҳам мантиққа кўра кечимга ишора бўлади. Масалан, *Бу айниқса Салимжонга хуш ёқарди* (А.Шукуров). гапида худди шундай. Гапдаги бу олмоши кечим билдиришга ишорани англатади. Унинг амалга ошуви феъл кесимдан англашилади. Феъдан англашилган кечим ҳолатини адо этувчи субъект *Салимжон* сўзида ифода топган бўлиб, у жўналиш келишигида шаклланган.

Предикат билан мутаносиб бўлган кесим кечим билдирувчи феъда эмас, миқдор равишида ифода топиши, ундан англашилган микдорий кечим отида ифодаланганда ҳам, у гап эгаси вазифасида қўлланиши кузатилади. Гап субъекти бундай ҳолатда жўналиш келишигида шаклланган воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Масалан, *Ҳали сенга бу жазолар оз* (Уйғун). гапига эътибор берайлик. Бу гап кесими миқдор билдирувчи *оз* равишидир. Гап эгаси *жазолар* отида ифода топган бўлиб, у кечимни билдириб келган. Кесим эса ундан англашилган кечимнинг амалга ошганлиги, аммо миқдоран кам бажарилганлигини кўрсатади. Аммо бу маъно мантиқан юзага чиқади. Бу кечимни амалга оширувчи албатта шахс бўлиб, у гапнинг жўналиш келишигида шаклланган воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади.

Кесим ифода топган сўздан мантиқан англашилган кечим ҳаракати объекти ҳам кечим билдирувчи от бўлар экан, ўша кесимдан англашилган кечим ҳаракати, кесим гарчи мавжудлик билдирувчи сўз бўлгани тақдирда ҳам, объектдан англашилган кечим амалга ошаётганлигини кўрсатади, яъни у доимийлик замонида эга феъл маъносини мантиқан билдириб келади. Объектдан англашилган кечим ҳаракати мавжудлик билдирувчи сўзда қайд этилади. Бу семантика гапдаги тўлдирувчига йўналтирилган бўлади. Яъни шу семантика яхлитлиги билан тўлдирувчида ифодаланган субъект ҳаракатини билдиради, улар предикацияни таркиб топтирганлиги кўринади. Агар предикат мавжудлик билдирувчи сўз бўлмай, миқдор равишида ифода топса, бўлмоқ феъли маъносига хос доимий замон маъносини билдириш билан миқдорни ҳам англатади. Юқоридаги мисол мантиқи ҳам

аслида «Ҳали сен кам жазоландинг» мазмунини ташиш учун хизмат қилган.

Айрим ҳалларда эгалик вазифасини бажарувчи объект гапда имплицит ифода топиши ҳам мумкин. Бу ҳолда ҳам гап субъекти жўналиш келишиги билан шаклланган тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Масалан, *Қўрққанга қўша кўринар* (мақол). гапида кечим билдирган *кўринар* феъли кесим вазифасида келган. Гапнинг эгаси имплицит англашилиб, 'ҳар нарса' маъносини беради ва у кесимдан англашилган кечим ҳаракатининг объектини билдиради. Гарчи объект эга вазифасида эксплицит ифода топмаган, имплицит ифода топган бўлса ҳам, бу вазифа ўрни ёпилган ҳисобланади. Шунинг учун ҳам субъект гапда жўналиш келишиги билан шаклланган тўлдирувчи вазифасида намоён бўлган. Шу ўринда тилдаги бошқа бир ҳодисани эслашга тўғри келади. Агар феъл ўзлик нисбати шаклида қўлланса, унинг кесимлигидаги гапда эга вазифасидаги сўз ҳам субъект, ҳам объект ифодалаб келади. Аммо мазкур гапда эга вазифасида фақат объект ифодаланган. У мавҳум бир тушунчани билдиргани учун, турган гапки, ҳаракатнинг бажарувчиси бўла олмайди. Шунинг учун ҳаракатни бажарувчи субъект гапда тўлдирувчи вазифасида берилган ва у *қўрққанга* сўзида ифодаланган. Лекин бу сўз ҳам субъектнинг маъно ва вазифасини ўз устига олган, мантиқан аниқловчи маъносини касб этувчи бирлик ҳисобланади.

Кўрдикки, кечим билдирувчи феъллар кесим вазифасида мантиқий предикат билан мутаносиб келсалар ва эга вазифасига кечим отлари қўлланган тақдирда субъект воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Бу ўтимсиз феълдан ясалган орттирма нисбат феъли кесимлигида тузилган гап қолипи бўлса — да, ўтимсиз феъл кесимлигида таркиб топган гапдир.

Мавжудлик билдирувчи сўз кесим вазифасида келиб, мантиқий предикат билан мутаносиб келган ҳолларда, улар объекти кечим билдирувчи от бўлса, кўп ҳолларда эга вазифасида қўлланади ва гап субъекти ўрин келишиги билан шаклланган тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Масалан, *Бир ажиб хис бор эди менга* (Ҳ.Олимжон). гапидаги кесим мавжудлик билдирувчи *бор* сўзида ифодаланган. Гапдаги объект билдирувчи сўз хис отидир. У эга вазифасида қўлланган. Олмошда ифодаланган субъект кесимни ўзига олган воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлиб, грамматик жиҳатдан ўрин келишиги билан шаклланган. Чунки хис оти руҳий кечимни билдиради. Турган гапки, кесим шу руҳий кечимнинг амалга ошувини кўрсатади. Бундай ҳолда у кечимни амалга оширувчи тўлдирувчи вазифасида қўлланган субъект бўлиб қолади.

Бундай гаплардаги кесим вазифасида қўлланган мавжудлик билдирувчи сўз асосида фақат доимийлик маъноли замон туради. Улар ўрнини ҳар қандай гапда ҳам доимийлик замонни кўрсатган феъл билан алмаштириш мумкин. Бу билан гап қолипи ва семантикасида ўзгариш содир этилмайди. Гап субъектининг ўрин келишикли тўлдирувчида ифода топиши ҳам шу билан боғлиқдир. Яъни кечим билдирувчи эга ва кесим асосига қурилган гап доимийлик замонда тусланишга эга бўлар экан, улар субъекти ўрин келишикли тўлдирувчида ифода топиши қонуний бир ҳолдир.

Кўрдикки, предикат билан мутаносиб бўлган кесим гап эгаси билан кечим маъноси асосида бирикар ва доимий замон билан тусланиш маъносида бўлар экан, гап субъекти шамма вақт ўрин келишиги билан шаклланган тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади.

Кечим билдирувчи феъл гап кесими вазифасида келиб, мантиқий предикат билан мутаносиб бўлгани ҳолда кечим маъносида намоён этилувчи объект билдирувчи сўз билан предикатив алоқага киришса, феълдан англашилган ҳаракат субъекти эганинг аниқловчиси вазифасида берилади. Чунки кечимнинг кечимини билдирган предикатив қўшимча худди фразеологизмга ўхшаш бир маъно билан нутқда коммуникацияда бўлади. Аммо улар эга ва кесим ҳолида содда йиғиқ гап таркибида шаклланган. Бундай ҳолда субъект билдирувчи сўз воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги объект билдирувчи сўз билан қаратқичли бирикмада бўлади ва аниқловчи вазифасида қўлланади. Содда гап қолипи фразеологизмларда ҳам унинг субъекти худди шундай намоён этилади.¹ Масалан, *Раҳмоналининг кўнгли пошшо бўлиб келарди* (С.Аҳмад). гапининг кесими *пошшо бўлиб келарди* бўлиб, у кечим билдириб келган. Ундаги *кўнгли сўзи* ҳам руҳий кечимни англатади ва феълдан англашилган ҳаракат объекти ҳисобланади, аммо эга вазифасида намоён бўлган. Бу содда гап фразеологизмга айланиб, гапнинг мантиқий предикати вазифасини олган. Гапдаги унинг субъекти фразеологизмни таркиб таптирган гапнинг эгаси бўлмиш *кўнгли сўзи* билан қаратқичли бирикмага киришган *Раҳмоналининг сўзидир*. Кечимнинг кечишини билдирувчи маънога эга ва кесим қолипи гапларда гап тузилишининг кенгайиши, яъни гап субъектининг берилиши юқоридаги каби бўлишини айтилган эди. Маслан, *Ўйнагим келмаяпти* (А.Шукуров). гапига эътибор берайлик. У содда йиғиқ гап бўлиб, кечимнинг кечишини билдирувчи маъно беради, худди бир маъно билдирган каби гапда ўрин олган. Шунинг учун ҳам у предикат вазифасида ўз субъекти билан гапда берилиши керак. Аммо субъект гапда эга вазифасида қайд этилиши имкони йўқ. Гапда эга ўрни ёпилган. Шунинг учун у

¹Крн.:Ҳакимов Қ.М. Ўзбек тилидаги содда гап қолипи фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги. Филол. фан номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994.6-б.

гап эгаси билан қаратқичли бирикмани таркиб топтириб, қаратқич бўлак ҳолатида берилади. Юқоридаги мисолда у ўз ўрнини олмаган бўлса ҳам, кесим орқали имплицит англашилган. Уни эксплицит бериш ҳам мумкин. Яъни: *Менинг ўйнагим келмаяпти*. Бу гапдаги *менинг* қаратқичи гап субъектидир. Гапдаги эга ва кесим бири мазмун касб этиб, 'ўйнамайман' маъносини бергани учун ҳам гапдан «Мен ўйнамайман» мазмуни англашилади. Яъни гапда қайте маъно бўлиниши юзага келган. Шу маънога тобе ҳолда гапда ҳам ўзгариш бўлиб, уни айрим ҳолларда *Мен ўйнагим келмаяпти* ҳолида берилади. Бунда субъект ва эга мутаносиблиги кузатилади. Гапдаги кесим ва предикат мутаносиблиги ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин.

Ўзбек тилидаги бу гап тузилиши А.Ф. Фуломовнинг 1955 йилда нашр этилган «Содда гап» китобида ҳам тилга олинган эди. Унда «...эғалик қўшимчаси билан келган эга кесим билан бирикиб, бири сўздек бўлиб кетади ва қўшма кесим ҳосил қилади. Эганини қаратқичи ўз шаклини йўқотиб, эга вазифасини олади.»¹ деб айтилган эди. Бу фикр, албатта, бизнинг юқорида илгари сурган қарашимизни қувватлайди. Яна муаллиф ўз эгаси билан қўшма кесимни таркиб топтирувчи кесимларни *мумкин, керак, шарт зарур, лозим, бор, йўқ* сўзларида ифода топади, деб чегаралаб кўрсатган.² Бу масалада муаллифингиз фикри кенгроқ бўлиб кечим билдирувчи феъллар кечим билдирувчи отлар билан содда йиғиқ гап таркиб топтириши ва эга эғалик орттириб келиши доирасигача шартни кенгайтиради. Бу ҳақда мисол таҳлили ҳам келтирилди. А.Ф. Фуломов *Менинг айтишим керак...* *Мен айтишим керак* деган ёндош мисолни келтирар экан, биринчи кўринишдаги қаратқичнинг шакли ўз маъносини деярли йўқотаёзгани ва гапда эга вазифасида келишини айтади.³ Шу ўринда муаллиф мантик билан синтактик категорияни қўшиб юборган. Мазкур қаратқич биринчи гапда, гарчи субъект билдирса ҳам, у аниқловчидир. Кейинги гапда гап субъекти билан эгаси мутаносибликни юзага келтирган. Ҳамма вақт ҳам синтактик таҳлилда гап шаклини эътиборда тутиб, мантиқий таҳлилда гапга маъно нуқтаи назаридан ёндашилади. Энг муҳими шундаки, А.Ф.Фуломов ўша 1955 йилларда туриб, синтактик қолипларнинг унинг мазмуни бошқариши ҳақида фикрини илгари сура олган.

Содда йиғиқ гап «кечимнинг кечиши» маъноси билан қўшма кесимга айланиши ҳатто орага иккинчи даражали бўлақлардан бири кириб ёйиқ қолип олганида ҳам кузатилади. Бироқ шунда ҳам у иккинчи даражали бўлакни четда қолдирган ҳолда кечади. Бунда

¹ Крнг.: Фуломов А.Ф. Содда гап. 43,44-66.

² Крнг.: Фуломов А.Ф. Ўша асар. Ўша бет.

³ Крнг.: Фуломов А.Ф. Ўша асар. Ўша бет.

ҳам эга билан қаратқичли бирикмани таркиб топтирган сўз гап субъекти бўлади. Масалан, *Ҳар кимнинг ҳам қозони кунда қайнамасди* (А.Шукуров). гапининг кесими қайнамасди феълда ифода топган бўлиб, у кечим билдириб келган. Гап эгаси вазифасидаги қозони сўзи лугавий нуқтаи назардан аниқ от бўлса ҳам, мазкур гапда пишувчи овқатни билдиради. Кесим составида пайт ҳоли бўлишига қарамай, эга ва кесим бирликда қўшма кесим каби маъно ташиган. Унинг эга бўлаги гап субъекти билан қаратқичли бирикма таркибига кирган. Яъни гап субъекти қаратқичли аниқловчи вазифасида эга билан боғланган. Эга қаратқичнинг қаралмиши бўлган эгалик қўшимчасини ўз таркибида тутган.

Предикат билан мутаносиб қўлланган кесим феъл билан ифодаланар экан, феълдан англашилган ҳаракат объектини билдирган сўз воситасиз тўлдирувчи вазифасида қўллангани ҳолда, унинг қаратқичли аниқловчиси субъектни кўрсатиши ҳам мумкин. Бунда гап эгаси вазифасида феълнинг восита аргументи намоён бўлади. Чунки феъл орқали берилган янгилик ўрами ўша восита аргументи ҳақида бўлади. Шунинг учун восита аргументи гап эгаси вазифасида қўлланади. Гап субъекти гапдаги башқа вазифада, воситасиз тўлдирувчининг аниқловчиси вазифасида бериллади. Масалан, *Кулги киши умрини узайтармиш* (А.Шукуров). гапидаги кесим *узайтармиш* феълда ифода топган. Ундан англашилган ҳаракат объектини билдирган сўз воситасиз тўлдирувчи вазифасида қўлланган ва маъно ҳам шакл мутаносиблиги сақланган. Объект кечим билдирувчи умр отида ифодаланган. Гап субъекти киши сўзида ифода топган бўлиб, у умр сўзи билан қаратқичли бирикмани таркиб топтирган, қаратқич вазифасини ўтаган. Яъни гапдаги дизтеза ифодаси объект билан воситасиз тўлдирувчига мутаносиб бўлгани ҳолда, субъект эгага мутаносиб эмас. Бунга у аниқловчи орқали ифодаланганлиги сабабдир.

Юқоридагига ўхшаш яна бир гапни таҳлил этайлик. Лекин бунда феълнинг восита аргументи мантиқ урғуси билан берилиши заруриятига кўра от кесим вазифасига ўтказилган. Масалан: *Келин ойимнинг ошини ширин қилган Акамнинг зира—пиёзи* (мақол). гашида мантиқий предикат *ширин қилган* қўшма феъли бўлиб, синтактик кесим *зира—пиёзи* жуфт сўзида ифода топган. Шунинг учун *ширин қилган* қўшма феъли гап эгасини имплицит ифода этган актуализатори аниқловчига айланган. Лекин у гапнинг ҳамма бўлақларини ўз валентлигига кўра уюштирувчи ҳисобланади. Унинг маъносидан англашилган кечим объектини билдирган *ошини* сўзи ҳам воситасиз тўлдирувчи вазифасида қўлланган. Бу сўз ҳам мазкур нутқда ўз маъносини 'тотиниш' кечими билан ифодалайди. Мазкур восита аргументи кесим вазифасида қўллангани билан мантиқий предикатни кесим вазифасида қараш нуқтаи назаридан

гапга ёндашилса, у гап эгаси вазифасини олади. Гапнинг субъекти тўлдирувчининг қаратқичли аниқловчиси вазифасидаги келин ойимнинг сўзида ифода топган бўлади. Яъни эгасига кесимнинг восита аргументи чиқар экан, субъект ҳамма вақт тўлдирувчи қаратқичи вазифасида намоён бўлади. Гап диатезаси ифодаси ҳам юқоридаги гапнинг диатезаси ифодаси ҳолида акс этади.

Кўрдикки, гап кесими гапдаги эга билан семантик жиҳатдан бирикиб, қўшма кесим каби маъно бериб кетса, шунингдек кесимни ифодалаган феълнинг восита аргументи эга вазифасида қўлланса, субъект гапда қаратқичли аниқловчи вазифасида намоён бўлади. Биринчи ҳолатда у эганинг аниқловчиси бўлиб, иккинчи ҳолатда тўлдирувчининг аниқловчиси вазифасида келади.

Феъл кесим предикат билан мутаносиб келганда ва объект воситасиз тўлдирувчи вазифасида бўлиб, кесим томонидан бошқарилганда ҳам, субъект эга вазифасида намоён бўлмаслиги мумкин. Бунда у II шахсга қаратилади ва шунинг учун эга қайд этилмай, ундалма берилади. Субъект шу ундалмада ифодаланади. Масалан, *Эсалгимни биров йиғинг, эй тақсир!* (Ҳ.Олимжон.) гапдаги кесим *йиғинг* буйруқ феълдан иборат бўлиб, II шахс бирликка қаратилган. Бунинг устига субъект ундалма вазифасидаги *эй тақсир* сўзида берилганлиги учун, субъектнинг такроран эгада намоён бўлиши эҳтиёжи қолмаган. Субъект ундалмада ифода топар экан, у доимо II шахсни билдиради ва деярли шахс ифода этади.¹ У ундаш кабилар орқали ифодаланса ҳам, шундай семантикага эга бўлади.² Баъзан бадиий адабиётда образ яратиш мақсадида жонсиз нарсалар ҳам ундалмада ифода топиши мумкин.³ Бироқ бунда ҳам у субъект ҳисобланади.

Айрим ҳолларда ундалма ҳам, II шахсни билдирувчи эга ҳам гапда қўлланиши мумкин. Бунда эга таъкид олган ва мантиқ ургусига эга бўлади. Унинг гапда қандай ўрнашуви аҳамият касб этмайди. Одатда мантиқ ургусини олган бўлак феъл кесим олдида жойлашиши зарурлигини айтилган эди. Бироқ ундалма билан қўлланган эга кишилиқ олмошида ифодаланиб, гапда намоён бўлар экан, ҳеч вақт феъл кесим билан контакт жойлашмайди. У ҳамма вақт гап бошида қайд этилади. Шунга кўра гап ҳам таъкид билан бошланади.

Ундалма гапнинг турли ўринлари: боши, ўртаси ва охирида жойлашиши мумкин. Гап эгаси, айниқса, гап бошида ўрнашган ундалма билан контакт келса, ундаги таъкид кучлироқ бўлади. Яъни субъектни чақириш, унинг диққатини тортиш ва гап мазмуни унга тегишлилигини уқдириш кучли берилади.

¹ Крнг.: Ғуломов А. Ғ. Содда гап. - 98-б.; Сайфуллаев А. Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундалма. - Тошкент: Фан, 1968. 14-б.

² Крнг.: Ғуломов А. Ғ. *Ўша асар*. - 99-б.; Сайфуллаев А. Р. *Ўша асар*. 39-б.

³ Крнг.: Ғуломов А. Ғ. *Ўша асар*. - 98-б.; Сайфуллаев А. Р. *Ўша асар*. 25-б.

Кўрдикки, ундамали гаплар кесими ҳамма вақт II шахс бирлик кўрсаткичидаги феълларда ифода топиб, улар предикат билан мутаносиб келади ва улар субъекти ундалмада намоён бўлади. Субъект ифодаланиши керак бўлган эга гапдан деярли имплицит англашилади. Агар у эксплицит ифодаланса, субъектга таъкид юкланади.

Ўзбек тилида бир составли гап турлари ҳам борки, уларнинг ичида айрим гуруҳи субъект ифода этилган бўлакка эга бўлмайди, яъни бу гапларда субъектни эксплицит ифодалаш имкони топилмайди. Бундай гаплар айрим адабиётларда шахси номаълум гаплар,¹ шунга ўхшаш яна айрим адабиётларда шахси номаълум гаплар² термини остида қилинган тадқиқотлар ичида ўрганилади. Туркологияда шахси номаълум гаплар термини остида қилинган тадқиқотлар ичида субъекти номаълум гапларни тадқиқ этиш кенгроқ тарқалган.³ Субъекти номаълум терминини қўллаш, албатта, шартли ҳисобланади. Чунки гап мантиқан предикация асосида таркиб топади. Предикация субъект ва предикатдан иборат бўлади, уларни боғлаш воситаси ҳам иштирок этади.⁴

И.Расулов айтмоқчи, эгаси топилмайдиган гаплар тадқиқи асосий эътиборда бўлган, субъекти номаълум, тўғрироғи, субъекти имплицит англашилладиган гаплар улар ичида, ўрни келганда, йўл – йўлакай тадқиқ этиб ўтилган. Чунки бир составли гапларнинг тадқиқ этилиши асосан 1960 йилларгача, камдан – кам 1970 йилларгача бўлганлиги кузатилади. Тилшуносликда И. Сталиннинг «Марксизм ва тилшунослик масалалари» номли асари пайдо бўлгандан кейин,⁵ тилга кўпроқ шакл нуқтаи назардан қирилладиган, семантикага эҳтиёт билан ёндашилладиган бўлинди. II. Сталин марксизмнинг семантикани суистемол қилганлиги учун таъкид остига олган, тўғрироғи, қоралаган эди. Тилшунослар 1960

¹ Қриг.: Гуломов А. Ф. Ўша асар. – 91-б.; Гуломов А.Ф. Аскарлова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. – Тошкент: УОМ, 1961. 137-138-бб.; Муҳаммадов М.М. Безлично-страдательные конструкции в современном узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1963; Ҳозирги ўзбек адабий тили. II т. Синтаксис / Ғ.А. Абдурахмонов тахр. ост. – Тошкент: Фан, 1966. 196-197-бб.; Ўзбек тили грамматикаси. II т. Синтаксис / Мас. мух.: Ғ.А. Абдурахмонов, Ш.Ш. Шоабдурахмонов, А. П. Ҳожиев. – Тошкент: Фан, 1976. 185-186-бб.; Абдурахмонов Ғ., Сулаймонов А., Холиров Х., Омонхурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 103-б.

² Қриг.: Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1966. 222, 223-бб.; Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар. – Тошкент: Фан, 1974. 154-176-бб.

³ Қриг.: Будагов Л. Практическое руководство турецко – татарского, азербейжанского наречия. М. 1857. С. 122.; Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948. С. 238; Содикова Б.Х. Башкирский язык идиоматика // Азарбаджан мәктәби. – 1952. 12-с. 58-б.; Жахонгиров М. Функции асарларида содда гап турлари // Мухаммад Фузулий. – Баку, 1958. 191-б.; Ахмеров К.З. Синтаксис простого предложения в башкирском языке. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Уфа, 1958; Мадина Г. Башкирский язык идиоматика // Олмаота. 1959. 118-б.; Будагова З.И. Простое предложение в современном азербейжанском языке. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Баку, 1963. С. 36; Закиев М. Простое предложение // Современный татарский литературный язык. – М., 1971. С. 45.

⁴ Қриг.: Логика. / под. Ред. Г.А. Левин. – Минск: изд. БГУ, 1974. С. 86; Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. 56-б.

⁵ Қриг.: Сталин И. Тилшуносликдаги марксизм хақида. – Тошкент: БН, 1950.

йилларгача шунинг таъсирида яшадилар. 1970 йилларгача ҳам ўрганган кўнгил изидан кетдилар.

Субъекти имплицит англашиладиган гаплар алоҳида текшириш объекти бўлмаган экан, улар эгаси топилмайдиган гаплар ичида асосан ўрин олганлигини эътиборда тутиб, шу доирадаги тадқиқотларга суянишга тўғри келади.

Эгасиз гаплар кесими *-(u)б* шакли равишдошга бўл-феълининг *-ади* ёки инкор шакли билан қўшилиши натижасида ҳосил бўлган таркибли феълларда ифодаланса, субъекти имплицит англашилади. Масалан, *Эт билан тирноқни ажратиб бўлмас* (мақол). *Ойни этак билан ёпиб бўлмас* (мақол). гапларининг кесими *ажратиб бўлмас, ёпиб бўлмас* таркибли феълларда ифода топган. Уларнинг етакчи бўлаги *-иб* шакли равишдошлар бўлиб, кўмакчи бўлаги инкор шаклидаги *бўл-* феълидир. Шунга биноан унинг кесимлигида тузилган гапнинг эгаси ҳам, субъекти ҳам қайд этилмаган. Аммо гапга семантик нуқтаи назардан ёндашилса, кесим умум томонидан бажарилиши лозим бўлган, лекин амалга ошириб бўлмайдиган ҳаракатни англатган. Мақол айтилганда, ўз-ўзидан кимгадир қаратилганлиги ва у барча қатори феълдан англашилган ҳаракатни бажара олмаслиги уқдирилганлиги юзага чиқади. Яъни феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарилиши «ким томонидан?» сўроғи остида туради ва у гап субъекти бўлади. Ўзбек тили, умуман турк тилларида, гапнинг маълум ўрами суҳбат кечимидан англашилиб турса, уни нутққа киритилмайди ва тўғридан-тўғри янгилек ўрамини гапда берилади. Гапнинг маълум ўрамини кесим кўрсаткичи ёки гап семантикасида чиқариб олиши киши мушоҳадасига қолдирилади. Турк тилларида, айниқса, ўзбек тилида, киши мушоҳадасига суянган ҳолда нуткни тежаш биринчи ўринда турувчи қонуниятдир. Буни Ҳинд-Европа оиласига мансуб тилларга қиёслаганда яққол кўзга ташланади. Юқоридаги икки мақолда ҳам гап субъектини гапнинг маълум ўрами сифатида англаб олиш киши мушоҳадасига қолдирилган. У, гап семантикасида биланиб турибдики, воситали тўлдирувчи бўлиб, имплицит ифодаланган.

Предикат билан мутаносиб кесимлар мажҳул нисбатидаги ўтимсиз феълларда ифдаланган бўлса, гап эгаси доимо номаълум бўлади, яъни топилмайди.¹ Шунга қарамай, субъект умум маъносидagi имплицит ифодаланган воситали тўлдирувчи вазфосида келади. Феъллар барча замонларда ва буйруқ майли ҳам шарт-истак майлида ҳам қўлланиши мумкин. Масалан: *Шошманглар, командасиз отилмасин!* (Н.Сафаров.) *Қўйхона ўртасидаги кичкина эшикдан томорқага чиқилади* (С. Зуннуова). гапларининг кесими *отилмасин* ва *чиқилади* феъллари бўлиб, улар

¹ Қрғн.: Расулов И. Хозирги ўзбек алабий тилида бир составли гаплар.-164-б.

мантикий предикат билан мутаносибдир. Уларнинг биринчиси буйруқ майлида, иккинчиси аниқлик майлида ва биринчиси келаси, иккинчиси ҳозирги—келаси замон шаклидадир. Феъл ўтимсиз бўлгани ҳолда мажҳул нисбатида қўллангани учун гап эгаси топилмас типига мансубдир. Субъектининг қайд этилмаслигига кўра каузатив феълларнинг мажҳул нисбати билан кесим вазифасида қўлланишига ўхшайди. Лекин фарқи улар субъектини, нугқ талабига кўра, гапда воситали тўлдирувчи вазифасида намоён этса бўлади. Бу гапларда ҳам субъект ўрни воситали тўлдирувчи эканлигига қарамай, гап таркибига сиғмайди, услуб кўтармайди. Аммо Н.Сафаев уз асарида пассив конструкциялар (қурилмалар) кесими мажҳул нисбатдаги феъл бўлиб, объектни билдирган сўз гушум келишигида қўланса (*план бажарилди* мисолидаги каби), шахссиз, яъни субъектсиз гап ҳисобланади, деб кўрсатади.¹ Муаллиф масалага ёндашар экан, бир нарсани этибордан қочирган. Албатта бундай гапларда шахс билдирувчи бўлакни эксплицит бериб бўлмайди. Лекин гапнинг бўлагига, мантиқ нуқтаи назардан ёндашилганидан кейин, имплицит ифодани ҳам ҳисобга олиш зарур. И. Расулов ўз асарида А. Сафаевнинг мазкур фикри ҳақида мулоҳаза билдириб, *шахс сўзини* у эга маъносида қўлланган дейди.² *Шахс* сўзининг маъносидан ҳам кўриниб турибдики, у субъектни англатади. Эга ҳамма вақт шахсга тенг келавермайди. Агар А. Сафаев И. Расулов изоҳидай фикр юритса ҳам, терминни нотўғри танлаган бўларди. Шунини ҳам айтиш керакки, мажҳул нисбатли феъллар объект билдирувчи сўзларни бошқарар экан, ўша сўз тушум келишигида бўлиши тилда кузатилмайди. Келтирилган мисол гайри табиийдир. У адабий тил меъёрига мос эмас.³

Эгаси топилмас гаплардан яна кесими ҳаракат номи билан мумкин сўзи қўшилишидан иборат бўлса, улар субъекти ҳам юқоридагича ифода топади. Масалан, *Даврбексиз яшаш мумкинми?* (Р.Раҳмонсов.) Бу ишларни суҳбат билан қилмоқ мумкин (Ойбек) гапларининг кесимлари феълнинг ҳаракат номи шакли ва мумкин сўзи қўшилиши орқали ифодаланган. Яъни улар *яшаш мумкинми* ва *қилмоқ мумкин* кабилардан иборат. Гап субъекти бу гапларда имплицит англашилиб, воситасиз тўлдирувчи вазифасини кўрсатади. Шу каби қўшма кесимларнинг кейинги компоненти мумкин сўзи эмас, *керак*, *шарт*, *зарур*, *лозим* модал сўзларидан бири бўлиши ҳам кузатилади. Масалан, *Ўтга ташлаб кабоб қилмоқ лозимдир* (Ҳ. Олимжон). *Бега ўриб қўйиш керак эди* (Ойбек). гапларининг кесимлари *қилмоқ*, *лозимдир* ва *ўриб қўйиш керак эди*

¹ Қрғ.: Сафаев А. Главные члены простого предложения в современном узбекском литературном языке. -Ташкент:Фан,1958,С.58.

² Қрғ.: Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар. -165-б.

³ Қрғ.: Ғуломов А. Ф. Феъл. -59-б.

каби таркибли бўлиб, уларда *керак* ва *лозим* сўзлари қўлланган. Гап субъекти буларда ҳам имплицит ифодаланган. Гап кесими ҳаракат номи жўналиш келишиги ва *тўғри келади* модал сўзи билан қўлланса ҳам, гап субъекти эксплицит ифода топмайди. Масалан, *Қуриган фишлардан гарёнинг у юзига ташишга тўғри келади* (С.Абдулла). гапининг кесими *ташишга тўғри келади* бўлиб, *тўғри келади* модал сўзи қўлланган. Бу гапда ҳам субъект юқоридаги мисоллардаги каби ифодаланган.

Кўрдикки, эгаси топилмас деб номланган бир составли гапларнинг кесими *-(u)б* шакли равишдош ва *-ади* ҳам инкор шакли *бўл-* феълда; мажҳул нисбатдаги ўтимсиз феълда; *мумкин* ёки *керак*, *шарт*, *зарур*, *лозим* сўзлари билан қўлланган ҳаракат номи шаклидаги феълда; *тўғри келади* модал маъноли сўз билан келган жўналиш келишкли ва ҳаракат номи шаклидаги феълда ифодаланса, бундай гапларнинг субъекти гапда эксплицит ифодаланмайди ва гап таркибига киритиш имкони ҳам бўлмайди. У гап мазмунидан имплицит англашилади, воситали тўлдирувчи вазифасини билдириб келади.

Демак, гапнинг мантиқий предикати кесим вазифасида қўлланса ва у ўзидан англашилган кечим объекти билан кечимнинг амалга ошувини билдирган ҳолда қўшма кесим маъноси каби маъно ташиса, гап субъекти воситасиз тўлдирувчи, ҳар уч шаклдаги макон келишигидан бирини олган тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Кесим мавжудлик билдирувчи сўз, модал сўз ёки миқдор равишида ифодаланса ҳам, ўзга вазифасидаги кечим билдирувчи объект билан кечим билдирувчи қўшма кесим маъносида юзага чиқади, лекин доимийлик замонини беради. Кесимдан англашилган кечим тўлдирувчидан англашилган субъектга қаратилади. Шундай қўшма кесим маъносида қўлланувчи эга — кесим қолипли мантиқий предикатнинг эгаси эгалик билан шакланган бўлса, гап субъекти унинг қаратқичли аниқловчиси вазифасида намоён бўлади. Бу эса содда йиғиқ гап қолипидаги фразеологизмларнинг гапда предикат вазифасида қўлланиб, субъектнинг намоён бўлишига ўхшайди. Умуман гапдаги объект билан кесим қўшма кесим маъносига эга бўлиши ва содда йиғиқ гап қолипли фразеологизм предикат вазифасида келиши ўзбек нутқида бир хил хусусиятли бўлиб, улар субъектининг намоён бўлиши ҳам айнан бир хилдир. Гапда ундалма бўлар экан, унинг субъекти айнан шу ундалмада ифодаланади. Бундай гапларда эга имплицит ифодаланади. Агар у эксплицит ифодаланса, таъкид учун хизмат қилади. Эгаси топилмас гапларнинг кесими *-(u)б* шакли равишдош ва инкор ёки *-ади* шакли *бўл-* феълда; мажҳул нисбатли ўтимсиз феълда; *мумкин*, *керак*, *шарт*, *зарур*, *лозим* сўзлари билан қўлланган ҳаракат номи шаклидаги феълда; *тўғри келади* модал маъноли сўз билан келган жўналиш келишиги ва ҳаракат номи шаклидаги феълда

ифодаланса, гап субъекти, воситали тўлдирувчи вазифасини билдириб, имплицит англашилади. Уни гапда эксплицит бериш имкони бўлмайди.

2. НИСБАТ ШАКЛИДАГИ ФЕЪЛ БИЛАН ИФОДАЛАНГАН МАНТИҚИЙ ПРЕДИКАТ КЕСИМ ВАЗИФАСИДА ҚЎЛЛАНГАНДА СУБЪЕКТ ВА ЭГА НОМУТАНОСИБЛИГИ

Ўзбек тилидаги кесим вазифасида қўланувчи феълларнинг маълум нисбатда келиши ундан англашилган субъект ва объектнинг гапдаги вазифасини белгилайди. Яъни феълнинг нисбат шакли ўзгариши билан унинг субъект ва объектга бўлган муносабати ҳам ўзгаради.¹ Одатда аниқлик нисбатидаги феъллар кесим вазифасида қўлланар экан, ундан англашилган субъект эга ва объект тўлдирувчи вазифасида келади.² Феълларнинг бошқа нисбат шаклига ўзгариши мана шу диатеза ифодасини бошқача ҳолатга ўтказилади. Шунинг учун ҳам айрим тишунослар нисбатни феъллардаги маркерланган диатеза,³ деб қарайдилар.

Умуман туркологияда, юқорида айтилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда, нисбат туркумланишини феъл шакли орқали ифодаланган ҳаракатнинг субъект ва объектга бўлган турлича муносабати ифодаси деб изоҳланади.⁴ Ўзбек тишунослигида ҳам шу қарашга эргашилган.⁵ Фақат икки дарсликда уни иш-ҳаракатнинг бажарувчиси билан предмет орасидаги муносабат ифодаланиши, деб кўрсатилган.⁶ Бу қараш аввалгиларидан фарқ қилиб, уларда ҳаракатнинг субъект ва объектга муносабати эътиборда тутилса, кейингисида субъект ва объект орасидаги муносабатта эътибор қаратилмоқчи бўлган. Улар ўртасида ҳеч вақт бевосита алоқа кечмайди. Алоқа субъектнинг ҳаракати объектга кўчишида кузатилади. Гап феъл нисбати ҳақида борар экан, изоҳ

¹ Қрғн.: Хожиев А. Феъл. – 91-б.

² Қрғн.: Гуломов А.Ф. Феъл. –57-б.; Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. – 41-б.

³ Қрғн.: Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. –М.: Наука, 1988. С.210.

⁴ Қрғн.: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.: Изд.АН СССР, 1960. С.187; Покровская А. А. Грамматика гагаузского языка – М.:Наука, 1964, С.174; Мусаев К. М. Грамматика караймского языка. – М.: Наука, 1964, С.245; Современный татарский литературный язык. т.1. – М.: Наука, 1969, С.210; Нусайнзав М. Муасир азэрбајчан дили. – Бакы: Маариф,1973,177-б.; Грамматика хасского языка/под. ред. Н. А. Баскакова.- М.:Наука,1975, С.175; Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. – М.: Наука,1976, С.101; Хэзерге башкорт теле /Яу. ред. З. / Ураксин. К. Ф. Ишбаев. Офо:БКН, 1986, 209-б.

⁵ Қрғн.: Хозирги ўзбек адабий тили I т./ Ғ. Абдурахмонов тахр. ост. – Тошкент: Фан, 1986,268-б.; ТурсуновУ.,Мухторов Ж. Расулов И. Хозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи,1975. 181-б.; Султонсаидова С. Возвратный и страдательный залоги в узбекском языке. Авторев. дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1978-С 4; Насруллаева С. А. Структурно- семантический и стилиевая характеристика пассива в узбекском и немецком языках. Авторев. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент 1981. С.4.

⁶ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 133-б.; Аскарлова М., Жамолхонов Х., Қосимова К. Ўзбек тили. – 104-б.

ҳам ундан англашилган ҳаракат—ҳолатдан келиб чиқиши, унга боғли ҳолатда бўлиши керак эди.

Субъектнинг ҳаракат ёки ҳолати феълда ифода топади. Шунинг учун субъектдан англашилган сўз билан феъл предикатив кўшилмани таркиб топтиради. Субъект ҳаракати ёки ҳолати ўзида қолиши ҳам, бирор нарсага кўчиши ҳам, бошқа субъектга узатилиши ҳам, бирор нарса томонидан олинishi ҳам, бошқа субъектлар ҳамкорлигида адо этилиши ҳам мумкин. Шунга қараб феъл нисбати белгиланади ва субъект ҳам объектнинг гапдаги мавқеи ўрин топади. Мана шу феъл нисбатларининг ҳар бири диатезасининг ифодасини кўрсатади.¹ Феъл нисбатлари диатезаси турли тилларда, айниқса, турли оилага оид тилларда турличадир. Туркий тиллардаги феъл нисбатлари диатезаси ҳам ўзига хос. Мана шунинг учун ҳам бошқа тил вакили унинг турларини белгилашда қийналади. Ҳатто таниқди рус турколог А.М.Шчербак ҳам: туркий материаллар Ҳинд—Европа тиллари грамматикасида нисбатни белгиловчи, ҳамма томонидан тан олинган йўл—йўриқ ва изоҳлар бўйича фикрлаш учун имкон бермайди,² деб кўрсатади. Муайян тилдаги маълум бир морфологик туркумланиши бошқа тил қолипларидан келиб чиқиб тадқиқ этишга киришиш мулақо хатодир. Бунинг устига Ҳинд—Европа тилларида нисбат унча тараққий этмаган бўлиб, туркий тиллардаги нисбат анча кенг ва феълнинг тараққий этган туркумланиши ҳисобланади. Ҳатто рус тилшунослигининг кўзга кўринган назарийчиларидан А.В. Бандарко ҳам рус тилидаги нисбатни эскириб, кучсизланиб боряпти, деб қайд этган.³ Шунга қарамай, рус тилидаги нисбатларга ёндашиш нуқтан назаридан келиб, туркий тилдаги нисбатларга ёндашувчилар ҳам бўлди. Б.А. Серебренников ўз маърузаларидан бирида: «Туркий ва фин—угор тилларида орттирма даражани алоҳида категория сифатида ажратиш ҳеч қандай асосга эга эмас,⁴—деган хулосани айтди. Чунки рус тилида нисбат ўтимсиз феълларни ўтимли, ўтимли феълларни ўтимсизга ўтказиш билан намоён бўлади.⁵ Туркий тиллардаги орттирма нисбат шакли ўтимсиз феълларни ўтимлига айлантирса ҳам, ўтимли феълларни

¹ Крнг.: Успенский В. А. К понятию диатезы // Проблемы лингвистической типологии и структуры языка.- Л.:Наука,1977: Яхонтов С.Е. Формальное определение залогов // Типология пассивной конструкции. Диатезы и залогов. - Л.:Наука,1974, С.50; Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солиқўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.- Тошкент:Фан, 1992,61-6.

² Крнг.: Шчербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков(глагол) .- М.:Наука, 1982, С.254.

³ Крнг.: Бандарко А.Б. Грамматическая категория и контекст.-Л.:Наука,1974, С.55.

⁴ Крнг.: Серебренников Б.А. О залогов в финно-угорских и тюркских языках //Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР.-Уфа, 1958, С.68.

⁵ Крнг.: Никитевич В.М. Грамматические категории в современном русском языке.-М.:Учпедгиз, 1963, С.220-225;Мущник И.П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке.-М.: Наука, 1971, С.46; Мартинов В.В. Категории языка.-М.: Наука,1982, С.111-113.

ўтимсизга айлантирмай; ўтимлиликни икки хисса қилади.¹ Яъни унинг ўтимлиликни ўзгартириши фақат ўтимсиз феъллар учундир. Тилшунос Б.А. Серебренников деярли шунга асосланган. Ўзбек тилшуносларидан С.Султонсаидова ҳам унга эргашиб, орттирма нисбатни нисбат туркумланиши қаторига киритмайди ва докторлик диссертацияси юзасидан қилинган авторефератида орттирма шакли деб номлайди, ҳатто орттирма шакл субъект ва объект муносабатларини ўзгартира олмайди, деб даъво қилади.² Лекин у номзодлик диссертациясида бу қарашга тескари мавқеда бўлганлиги ҳам бор.³

Ўзбек тилидаги, умуман туркий тиллардаги, нисбатларни тасниф этиш учун, уларнинг диатеза ифодасига эътибор бериш жоиз эди. Ўзбек, умуман туркий, тиллардаги нисбат туркумланишига юқоридагича ёндашилса, қатор инкор қилувчи нуқтаи назарларга рўбарў келинади. Аввало биргалик нисбатининг *-(u)ш* шакли қўшилган феъл ўз ўтимлилигини албатта ўзгартиради, деб айта олмаймиз. Масалан, *келишмоқ, юришмоқ, туришмоқ, қолишмоқ* каби биргалик нисбатидаги феълларга эътибор берайлик. Улар ўтимсиз эди, ўтимсизлигича қолди. Яна *суришмоқ, қуришмоқ, курашмоқ, олишмоқ* феъллари ўтимли эди, биргалик нисбатини олгач ҳам ўтимлилик семантикасини сақлаган. Бунинг устига орттирма нисбат шаклини олган ўтимсиз феъллар, албатта, ўтимли феъл семантикасига эга бўлади. Шу томонни эътиборда тутсақ, Б. А. Серебренников ва С. Султонсаидоваларнинг орттирма нисбатга нисбатан даъвоси фақат ўтимли феъллар доирасида бир ёқлама бўлиб қолади. Шунда ҳам ўтимли феъллар валентлиги бир субъект ва бир объект актантини кўтаргани ҳолда, орттирма нисбат шаклига кирганда яна бир каузалловчи субъект ортиши ҳисобда тугтилмаган.

А. Нурмонов «Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси» номли китобда ўзининг илгари сурган нуқтаи назарида нисбатларни диатеза ифодаси эътибори билан турларга ажратиб, характерлаб беради. Агар феъл кесим вазифасида қўлланиб, аниқ даража ўтимли бўлганда, субъект ва объект референтлари гапда эга ва тўлдирувчи вазифаларида келади: яъни субъект ҳаракат агеңси ҳолида эга, объект воситасиз тўлдирувчи бўлиши кузатилади. Феъл ўтимсиз бўлгани тақдирда объект референти ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Феъл орттирма даражада қўлланса, унинг икки субъект референтидан бири каузалловчи(агеңс) ҳолида эга вазифасида, иккинчиси поциеңс бўлиб, тўлдирувчи вазифасида

¹Криг.: Мусаев К.М. Грамматика караимского языка.-С.248; Покровская Л.А. грамматика гагаузского языка.-С 174; Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1т. - Ғ.Абдураҳмонов таҳр. ост.-272-б.; Махматқулов С. Иобудительный залог в современном узбекском языке.-С.6.

² Криг.: Султонсаидова С. Ўзбек тилидаги грамматик категорияларнинг ўзаро муносабати. Филол. фпн. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент.1994,48-б.

³ Криг.: Султонсаидова С. Возвратный и страдательный залогои в узбекском языке.-С.16.

намоён бўлади. Орттирма нисбат ўтимили феълдан ясалган бўлса, объект референти воситасиз тўлдирувчи, поциенс воситали тўлдирувчи вазифасида келади. Ўзбек нисбат феъллари фақат ўтимили феъллардан ясашиб, субъект ва объект референтлари агенс сифатида эга вазифасида қайд этилади. Мажхул нисбати фақат каузатив семантикали феъллардан ясашиб, икки субъект референтининг каузалловчиси имплицит воситали тўлдирувчи, ҳаракат бажарувчи поциенс эга вазифасида намоён бўлади. Биргалик нисбатидаги феълларнинг икки субъект референтидан бири иккинчисининг объекти бўлгани ҳолда гапда эга, иккинчиси биринчисига агенс бўлгани ҳолда гапда воситали тўлдирувчи вазифасида келади. Бу нисбатнинг субъекти икки ва ундан ортиқ бўлиб, объект референтига ҳам эгалилик қилса, субъектлар агенс сифатида эга ва объект воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Субъектлар ҳаракати бир йўла бир вақтда бажарилганлиги англашилади. Ўзбек тилидаги феъл нисбатларининг диатеза ифодаси асосан шундан иборат. Бу А. Нурмоновнинг қараши А. А. Холодович асос солган диатеза назариясига асосланиб, шу назария остида семантик ва синтактик бирликлар муносабатига берган қурилмаларига¹ суяниб тузилди ва уни бир мунча кенгайтириб берилди. Бироқ бу ўринда берилган диатеза ифодалари ҳам ўзбек тилидаги феъл нисбатларига хос субъект ва объектдан иборат семантик бирликлар билан эга ва тўлдирувчидан иборат синтактик бирликлар муносабатини тўла қамрамайди. Улар ўз ўрнида яна тўлдириб борилади.

Феълнинг орттирма нисбати айрим тилшунослар томонидан тан олинмаслиги юқорида кўрилди. Уларнинг бир ёқлама эканлиги ҳам исботланди. Орттирма нисбат шакли феълларда ундан англашилган субъектнинг гапдаги эга билан номутаносиб келиши анча ойдинлашди. Орттирма нисбат феълларга мана шу нуқтаи назардан ёндашишга тўғри келади.

Орттирма нисбат шакли ўтимили феълларга ҳам, ўтимсиз феълларга ҳам қўшилиб кела олади.² Аввал ўтимсиз феъллардан орттирма нисбат шакли ясалиши ҳақида тадқиқ бериш маъқулдир. Айрим тилшунослар орттирма нисбат шакли ўтимсиз феълларни ўтимили феълларга айлантиради,³ деб кўрсатади. Бу фикр — ўрни билан тўғри. Лекин ҳамма вақт ҳам шундай бўлавермайди. С. Султонсаидова шу фикрни илгари сураб экан, бу унинг қарашидир. У бу шаклни нисбат деб эмас, ўтимсиз феълларни ўтимлига айлантирувчи деб қабул қилади. Бунга нисбатан ўз

¹Криг.: Нурмонов А., Махмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - 60-63-бб.

²Криг.: Фуломов А.Ф. Феъл. - 63-б.; Современный татарский литературный язык. - С.216; Хожиев А. Феъл. - 96-б.

³Криг.: Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. Ўша бет; Хожиев А. Феъл. Ўша бет.

муносабатимизни билдирдик. Умуман йўл—йўлакай айтилган фикрлар учун айрим таҳлиллари бериш ўринли бўлар деб ўйлаймиз.

Ўтимсиз феъл орттирма нисбат шаклига кирар экан, у, албатта, бир субъект орттиради.¹ Ўтимсиз феъл бунгача гапда ҳосил қиладиган предикацияси ё жонли, ё жонсиз нарсани билдирувчи от билан юзага келиши мумкин. Мабодо орттирма нисбат биринчи тартибдаги феъллардан ясалса, орттирма нисбат ўз моҳиятига кўра каузатив феълга айланади. У иккинчи тартиб феъллардан ясалса, фақат ўтимли феългина ясалган бўлади. Мисол таҳлилига эътибор берайлик: *Қошинга тегизмагил қаламни* (Амирий). гапдаги тегизмагил феъли орттирма нисбат шаклида қўлланган. Агар уни орттирма нисбатдан холи қилинса, гап "Қошинга қалам тегмасин." ҳолида тузилиб, у имплицит англашилган II шахс бирликни билдирувчи субъектни кўрсатмайди. Предикатив қўшилма қалам тегмасин бўлиб, субъект қалам сўздан иборатга ўхшаб кўринади, феъл ўтимсизлиги билан характерланади. У Амирий қўллаган гапдагидай орттирма нисбат шакли билан келганда қалам объект вазифасига кўчиб, гапда шахс билдирувчи субъект ортади. Натижада ортган янги каузалловчи субъект гап эгаси вазифасини олгани ҳолда, объект вазифасига кўчган қалам сўзи воситасиз тўлдирувчи вазифасини олади. Бу эса ўтимли феълларга хос диатеза ифодасидир.²

Ўтимсиз феъл воситасида тузилган предикациянинг субъекти шахс билдириши ҳам кузатилади. Тўғрироғи, у нутқда кўп учрайди. Агар ундан орттирма нисбат ясалса, ясалган орттирма нисбат ўз моҳиятига кўра каузатив бўлиши ҳақида айтдик. Масалан: *Шавкат мени яна ҳам шоширди* (А. Шукуров). Бу гапдаги *шоширди* феъли орттирма нисбат шаклида қўлланган. Агар уни орттирма нисбатдан холи қилинса, гап *Мен яна ҳам шошдим* ҳолида тузилиб, у каузалловчи субъекти бўлган *Шавкат* сўзини ўз ҳажмига сиғдирмайди. Унинг предикатив қўшилмаси *Мен шошдим* бўлади. Предикатив қўшилманинг субъекти, кўрдикки, I шахс бирликни билдирувчи *мен* кишилиқ олмошидир. У А. Шукуров қўллаган гапдагидай орттирма нисбат шакли билан келганда *мен* сўзида ифодаланган шахс ҳаракатни бажарувчи субъект бўлиб қолаверарди,³ бироқ гапда орттирилган *Шавкат* сўзи субъектга ўз амрини ўтказувчи каузалловчини ифода этади. Бу икки

¹ Крнг.: Покровская Л. А. Ўша асар. – 175-б.; Хожиев А. Ўша асар. – 96-б.; Грамматика хакасского языка / под ред. Н. А. Баскакова. – с.179.

² Крнг.: Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – 61-б.

³ Р. Расулов ўз монографиясида худди шу каби *Дамла мени тўхтади* мисолидаги *мени* воситасиз тўлдирувчиси поиненс эмас, объект деб кўрсатади. Иккинчи ҳаракат кечими субъекти: шу сўзда ифодаланганини ҳисобга ола билмаган. Крнг.: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. –105-б.

субъектлик каузатив феъларга хос ҳисобланади.¹ Шу икки субъектлик гапда ҳам икки ҳаракат кечимини юзага келтиради. Юқоридаги гапда ифода топган биринчи ҳаракат кечими «шошишга яна мажбур этиш» бўлса, иккинчи ҳаракат кечими «менинг яна шошишим» ҳисобланади. Феълларнинг кесим вазифасида келиб, икки субъектлик бўлиши ва нутқда икки ҳаракат кечимини англайтиши каузатив феъл эканлигидир.² Каузалловчи субъект гапнинг эгаси вазифасида, каузаланма субъект, яъни ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект гапнинг воситасиз тўлдирувчиси вазифасида ифода топади. Бу ҳам каузатив феълларнинг диатеза ифодаси саналади.³ Яъни феълдан англашилган ҳаракат субъекти гапда эга эмас, воситасиз тўлдирувчи вазифасида келиб, у гап эгаси билан номутаносиб ҳолда намоён бўлган. У гапнинг семантик бўлакчилиги билан ҳам номутаносиб келган. Гапдаги феълдан англашилган ҳаракатни асосий бажарувчиси бўлган субъект поциенс вазифасида қўлланиб, унга мажбурловчи, сабаб бўлувчи бўлган каузалловчи субъект эса агенсдир. Бундай гапларда ҳаракатни бевосита бажарувчи шахс мантиқан субъект, маънан поциенс ва синтактик жиҳатдан воситасиз тўлдирувчи вазифаларида қайд этилади. Бу мантиқий кўрсаткичнинг семантик ва синтактик кўрсаткич билан тўла номутаносиблиги деб қаралади.

Юқорида ўтимсиз феъллардан орттирма нисбат ясалишини таҳлил этиб кўрилади. Унинг ўзак субъекти шахс билдирувчи сўз бўлганда у кесимлигидаги гапнинг субъекти битта ортиб, икки субъектлик юзага келди. Агар у, субъекти жонсиз нарсни билдирувчи ўтимсиз феълдан ясалса ҳам, янги субъект орттириб, аввалги субъекти объект вазифасига кўчди. Бу таҳлилларимиз А. Хожиевнинг, орттирма даража форма ясалиши билан ҳаракат бажарувчиси эмас, ҳаракат объекти ортади,⁴ деган қарашига мос келмади.

Мазкур ишда қилинган таҳлиллар орттирма нисбат, яъни каузатив феъллар ҳақида кўпчилик томонидан берилган изоҳларга тўлалиги билан мос келади. Уларда: орттирма нисбат феъллар семантикаси бўйича, бирор шахс мажбур қилади, ундайди, йўллайди, йўл қўяди ва имкон беради; иккинчи шахс ундан англашилган ҳаракатни бевосита бажаради, — деб кўрсатилади.⁵

¹ Крнг.: Махмудов Н. М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик синтактик асимметрия. — 29-б.

² Крнг.: Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. — С. 170.

³ Крнг.: Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солиқўжеева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. — 61-б.

⁴ Крнг.: Хожиев А. Феъл. — 38-б.

⁵ Крнг.: Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. — С. 174; Муслев К. М. Грамматика караимского языка. — С. 248; Хозирги ўзбек адабий тили. I т./ Ф. Абдурахмонов (нахр. ост. — 271-б.; Современный татарский язык. Т. I. — С. 215; Нусејнзаде М. Муасир азэрбәјҷи дили. 126-б.; Грамматика хакасского языка. — С. 129; Касевич В. Б. Семантика. Морфология. — С. 216.

Ўғимли феъллардан ясалган орттирма нисбат феъллари тўлалиги билан шу изоҳга мосдир. Аммо ўғимли феъллардан ясалган орттирма нисбат феълларда ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект ўғимсиз феъллардан ясалган орттирма нисбат феъллардаги каби гапнинг воситасиз тўлдирувчиси вазифасида ифода топмайди. Чунки ўғимсиз феълларда шубҳасиз объект валентлиги бўлиб, у намоён бўлган объект актанти воситасиз тўлдирувчи вазифасида қўлланади. Феъл кесимли гапларда воситасиз тўлдирувчи учун фақат бир ўрин имкони бўлади. Албатта ўша феъл кесим томонидан бошқарилган воситасиз тўлдирувчи эътиборига кўра шундай қаралади. Шундай бўлгандан кейин орттирма нисбат феълларидан англашилган ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект гапда қандайдир бўлак вазифасида ифода топиши зарур. У тўлдирувчи бўлади. Одатда предикатга «яқин» ва «жипс» боғланган бўлак субъект, воситасиз объект бўлади ва ҳоказо.¹ Субъект гапда ўз синтактик вазифасида қўлланмас экан, предикатга ундан кейинги энг яқин мантиқий бирликлардан бири унинг синтактик вазифасида намоён бўлади.

Орттирма нисбат феълларининг ҳаракатни бевосита бажарувчи субъекти, феъл ўғимли феълдан ясалган тақдирда, кўпчилик тилшунослар таъкидлашича, воситали тўлдирувчиларда ифода топади. Воситали тўлдирувчи жўналиш келишиги билан шаклланади.² Масалан: *Тамила тўрт ойлик ўғилчасини Ёгрога тутқазди* (Ў. Ҳошимов). Бу гапдаги *тутқазди* феъли орттирма нисбат шаклида бўлиб, у ўғимли феълдан ясалган. Феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарувчи субъекти, ундан орттирма нисбат ясалмаганда ҳам *Ёгро* сўзида ифода топган эди, кейин ҳам шу сўзда ифода топди. Синтактик жиҳатдан у, аввал эга вазифасида керак бўлгани ҳолда, мазкур гапда жўналиш келишиги билан шакланган воситали тўлдирувчи вазифасида қўланди. Семантик жиҳатдан мазкур гапда каузалланма субъект сифатида поциенс вазифасини ўтаган, каузалловчи субъект сифатида гапга киритилган *Тамила* оти феълнинг агенси гап эгаси вазифасида қўлланган. Яъни ўғимли феъллардан ясалган орттирма нисбат феълларнинг диатеза ифодасига кўра бажарувчи субъект воситали тўлдирувчи вазифасидаги семантик поциенс бўлиб, объект воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги семантик жиҳатдан ҳам объект актанти ҳисобланади. Унинг диатеза ифодаси субъект билан гап эгаси номутаносиб бўлишини, субъект воситали тўлдирувчида ифода топишини кўрсатди.

¹ Қриг.: Кашнелъсон С. Д. Типология языка и речевое мышление.. – С. 45.

² Қриг.: Фуломов А. Ф. Феъл. – 63-б. Грамматика современного якутского литературного языка / под ред. Е. И. Убратова. – М.: Наука, 1962, С.254; Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг обьлгагатор валентликлари. – Тошкент: ФАН, 1989, 84-б.; Мусаев Т. Сезги ва хоҳиш – истак феълларининг валентлиги. – Тошкент: Университет, 1991, 8-б.

Шуни ҳам айтиш керакки, ўтимли феълларга ортгирма шакли кўшилиши билан, тилшунослиқда қайд этилганидай, ҳамма вақт ҳам икки қайта ўтимлилик, яъни каузативлик юзага келавермайди. Дилфуза сочларини *тузатди* (Ў.Ҳошим). гапидаги *тузатди* феъли ўтимли феълдан ясалган ортгирма нисбат феълдир. Лекин унда каузалловчи субъект валентлиги таркиб топмаган. Агар ўтимли феълдан англашилган объект шу феълдан англашилган ҳаракат субъектининг ўзига тегишли бўлса, у ортгирма нисбат шаклига киргани билан валентлик имкони ўзгармайди.

Қилган таҳлилларимизга мос келмаган яна бир гапни кўриб чиқишни зарур деб билдик. И. Қ. Қўчқортоев ўз монографиясида *Ақромжон бизни гапиртирди*. гапини келтириб, *бизни* сўзини *гапиртирмоқ* феълнинг агентс валентлиги реализатори деб кўрсатади.¹ Ортгирма нисбат шакларидаги бу феъл ўтимли феълдан ясалган. Мазкур ишдаги тадқиқотлар натижасига кўра, ўтимли феълдан ясалган ортгирма нисбат феълнинг бевосита бажарувчи субъекти жўналиш келишликли воситали тўлдирувчида намоён бўлиши керак эди. Чунки воситасиз тўлдирувчи ўтимли феълнинг объектини ифода этади. Шунга қарамай, юқоридаги гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги *бизни* сўзи, жуда тўғри қайд этилганидай, ҳаракатни бевосита бажарувчи субъектни ифода этган. Аммо И. Қ. Қўчқортоев бу ғайритабиий факт эканлигини ҳам, ғайритабиий факт юзага келиш сабабини ҳам ўйлаб кўрган эмас. Буни тилдаги бошқа бир қонуният юзага келтирган. Тилда *сеп—, ёқ—, яша—, сўзла—* феъллари каби *гапир—* феъли ҳам ички объектга эга. Бу ҳақда А. Ф. Фуломов тўхталиб, улар объекти нутқ жароёнида қайд этилмайди, балки ўзидан англашилиб туради, деб кўрсатади. Яна қайд этишича, таъкидлаш зарурияти бўлсагина эксплицит берилиши мумкин.² Агар у қайд этилмаса, нутқда ўрни бўш қолади. Бу воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланиши керак бўлган субъект предикат билан яқинроқ ўринга, воситасиз тўлдирувчи вазифасига кўчиши учун сабаб бўлади. Яъни *бизни* сўзи воситасиз тўлдирувчи вазифасида субъект бидириб келиши феъл суплетивизми натижаси ҳисобланади. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, *бизни* сўзи феълнинг агентс валентлиги эмас, поциентс валентлиги реализаторидир. Агентс каузалловчи субъектни билдиради.³ Бу ўринда муаллиф агентс иш—ҳаракатнинг бажарувчиси бўлади, дейилган изоҳларга эргашини орқали чалкашлиққа йўл қўйган бўлса керак. Тўғри, агентс феълдан англашилган иш—ҳаракатнинг бажарувчиси бўлади. Бироқ у

¹ Қриг.: Кучкартаев И. К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. С.28.

² Қриг.: Фуломов А. Ф. Феъл. – 56-б.

³ Қриг.: Кармушин И. В. Грамматическом и лексическом в глагольных каузативах // Тюркологический сборник. – М., 1966. С.65; Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги солда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – 29-б.

каузатив феълларда восита орқали бажаради. Бу восита феълнинг поциенс валентлиги реализатори ҳисобланади.

И. Қ. Қўчқортоев яна юқоридаги гапга қиёслаш учун *Ҳуфтондан кейинроқ дағамни амин чақиртирди* (А. Қаҳҳор). гапини келтириб, воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги *дағамни* сўзи агенс (бу гапда ҳам поциенсни ҳисобда тутган) деб кўрсатади.¹ Бу албатта аниқ гап. Чунки у феълдан англашилган ҳаракат объектидир. Мазкур сўз феълнинг орттирма нисбатига кирмасидан аввалги ўтимлилик ҳолатида ҳам шундай эди, орттирма нисбат шаклига киргандан кейин ҳам шундай қолди. Ўтимли феълдан англашилган ҳаракат объекти қандай синтактик вазифа бажарса, феъл орттирма нисбат шаклига киргандан кейин ҳам шундай синтактик вазифа бажаради. Бу феълнинг каузалловчи субъект орттириши билан алоқасиздир. Бу гапда каузалловчи субъект *амин* сўзида ифодаланган бўлиб, ҳаракатни бевосита бажарувчи имплицит англашилган. У чиқиш келишигида шакланган воситали тўлдирувчи бўлиши керак эди. *Дағамни* сўзи феълнинг семантик валентлигига кўра адресат актанги ҳисобланади. Бу систем таҳлил бўйича оддий алифбодир. Муаллиф нега бунчалик содда қиёсдан фойдаланганига тушунмадим.

Таҳлиллардан яна бир қонуният кўзга ташланади. Ўтимли феъллардан орттирма нисбат феъллари ясалар экан, ундан англашилган ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект ҳар вақт воситали тўлдирувчи вазифасида ифодаланади, бироқ кўп ҳолларда имплицит ифода топади. Бу И. Қ. Қўчқортоевдан олинган таҳлилларда ҳам, бошқа муаллифларда ҳам,² умуман туркологияда ҳам³ кўзга ташланади. Унинг ўз сабаби бор. Феълда ифодаланган кесимни ўз ичига олган янгилик ўрами эгани ўз ичига олган маълум ўрами ҳақида эканлиги бунга сабаб деб изоҳланади. Ҳаракатнинг бевосита бажарувчи субъекти гапнинг актуал бўлакчилишида унча аҳамият касб этмайди.

Ўтимли феъллардан ясалган орттирма нисбат феъллар англашган ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект, яъни поциенс баъзан жўналиш келишигида шакланган воситали тўлдирувчи билан эмас, чиқиш келишик ёки орқали кўмакчиси воситасида шакланган тўлдирувчи билан ифодаланиши ҳам мумкин. Бунда ҳам ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект гапнинг актуал бўлакчилишида унча аҳамият касб этмаган бўлади. Масалан бунга И. Қ. Қўчқортоев *А. Қаҳҳордан Эртасига ёзувчини қўшнисидан чақиртирдим*. гапини келтирган. Худди шу мисолни *Эртасига*

¹ Крнг.: Кучкартаев И. К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. – С.28.

² Крнг.: Мусаев Т. Сезги ва хоҳиш-истак феълларининг агенс валентлиги. – 8-б.

³ Крнг.: Грамматика современного якутского литературного языка. – С.255; Касевич С. Е. Семантика. Синтаксис. Морфология. – С.216.

ёзувчини қўшниси орқали чақиртирдим. деб ўзгартирса ҳам, гап маъносига халал етмайди. Бу гапларда кесим орттирма нисбат шаклидаги чақиртирдим феълида ифодаланган бўлиб, биринчи гапда воситали тўлдирувчи қўшнисидан сўзи орқали чиқиш келишиги билан, иккинчи гапда қўшниси орқали сўзи воситасида кўмакчи билан шаклланган.

Мисоллар таҳлили шуни кўрсатадики, феъл субъекти, у орттирган нисбат шаклига киргач, иш—ҳаракатни бажариш мақсадига каузаланма субъект воситасида эришади. Бу жиҳатдан А. Ф. Гуломов: «Орттирма даража ўтимли феъллардан ясалганда, ишни восита билан бажариш ... англашилади,»¹ деган фикри билан ҳақли деб ҳисоблаймиз. Аммо у аввалги ҳолатда феълдан англашилган ҳаракатни айнан ўзи бажарса, орттирма нисбат шаклида ҳаракатни бевосита бажарувчиликни ўзидан соқит қилади, фақат уни бажаришда уюштирувчи, ташаббус кўрсатувчи бўлиб қолади. Ҳаракатни бажариш вазифаси ҳамма вақт каузаланма субъектга юкланади.

Тилшуносликда каузацияни икки типга: 1) фактитив каузация, 2) пермиссив каузацияга бўлиб характерлаб берилади.² Фактитив каузация, қайд этилишича, каузаланма субъект ҳаракат бажаришида каузалловчи субъектнинг ҳам фаоллик кўрсатиши, яъни унга ўз таъсирини ўтказишида кўринади. Пермиссив каузацияда каузаланма субъект ҳаракат бажаришида каузалловчи субъект нофаол бўлади, умуман унга таъсир ўтказмайди.³ Шуни ҳам айтиш керакки, каузациянинг бундай типларга бўлиниши орттирма нисбат феълларининг ҳаракат бажарувчи субъекти синтактик мавқеида ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. У фактитив каузация бўлса ҳам, пермиссив каузация бўлса ҳам, орттирма нисбатнинг ўтимли феълдан ясалиши каузаланма субъект ё жўналиш, ё чиқиш, ё орқали кўмакчиси билан шаклланган воситали тўлдирувчида ифода топишига сабаб бўлади ва у кўпинча имплицит ифодаланади. Ўтимли феъллардан ясалган орттирма нисбат феълларнинг мана шу хусусияти учун А. Н. Кононов уни семантик жиҳатдан мажхул нисбатига яқин туради, деб кўрсатади.⁴ Ҳақиқатда ҳам ҳар икки нисбатда ҳаракатни бажарувчи шахс воситали тўлдирувчи вазифасида ифодаланади ва кўпинча имплицит берилади. Улар ўртасидаги фарқни А. Н. Кононов

¹ Қриг.: Гуломов А. Ф. Феъл. – 63-б.

² Қриг.: Неделяков В. П., Сильницкий Г. Г. Типология морфологического и лексического каузативов // Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. – Л.: Наука. 1969, С.28; Корди Е. Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со значительными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке // Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л.: Наука. 1981. С.513; Махмудов Н.М. Узбек тилидаги солда гапларда семантик-асимметрия. – 30-б.

³ Қриг.: Махмудов Н.М. Уша асар. Уша бет.

⁴ Қриг.: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С.194; Н. М. Махмудов ҳам худди шу фикрга қўшилади. Қриг.: Махмудов Н. М. Уши асар, Уша бет.

орттирма нисбат феълидаги грамматик субъект (эга)нинг таъсир этувчи шахс эканлиги билан боғлайди.¹ Бу тўғри. Шу билан бирга мажхул нисбатда гап таркибида ундан ташқари субъект ифода топмайди. Унда кўпинча имплицит ифода толувчи биргина субъект предикат билан боғли бўлади. Феъл орттирма нисбат билан келса, эга вазифасидаги субъект ва ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект гапда ифода топиб, яна икки ҳаракат кечими англашилиши ҳам мавжуд.

Бир қатор тилшунослар орттирма нисбат феълларни характерлар экан, уларнинг бир феълга бирдан ортиқ, бир нечаси кетма – кет қўшилиб келиши ва бир неча каузаланма субъект орттириши мумкинлигини айтадилар.² Ҳақиқатда ҳам феълларни нутқдан ташқарида қараб, орттирма нисбат қўшимчаларининг бир нечасини қўшилса, бемалол бўладигандай ва гўё қаватли каузативлик ясаладигандай туюлади. Лекин нутқнинг, тўғрироғи гап қолишининг бирдан ортиқ каузативликни сифдириши чегаралангандир. Масалан, *Мен А. орқали Б.га хат ёздиртирдим.* деб гап тузиш мумкин. Шунда ҳам *мен* сўзи каузалловчи субъект, *А.* биринчи каузаланма, *Б.* иккинчи каузаланма субъект ҳисобланади ва ҳаракатни бевосита бажарувчи *Б.* каузаланма субъект бўлади. Ўзбек тилида бир феъл кесимга марказлашган содда гап қолиплари бундан ортиқ субъектни ифодаловчи бўлакни сифдирмайди.

Кўрдикки, феъл орттирма нисбат шаклида гап кесими вазифасини бажарар экан, феълдан англашилган ҳаракатни бажарувчи субъект тўлдирувчи вазифасида ифодаланади. Агар орттирма нисбат ўтимсиз феълдан ясалган бўлса, субъект воситасиз тўлдирувчи вазифасини бажариб, тушум келишикли отда; ўтимли феълдан ясалган бўлса, субъект воситали тўлдирувчи вазифасини бажариб, жўналиш ва чиқиш келишикли, шунингдек *орқали* кўмакчисини орттирган отда ифодаланиши кузатилади. Ўтимли феъллардан ясалган орттирма нисбат феълларнинг каузаланма субъектининг синтактик мавқеи кучсиз бўлиб, нутқда кўпинча эллипсисга учрайди. Каузациянинг фактитив ва пермиссив типларга ажралиши каузаланма субъектнинг синтактик вазифаси учун дахлсиз қолади. Орттирма нисбат шаклининг феълларга нутқдан ташқарида қўшилиши ҳар қанча бўлса ҳам мумкиндай туюлишига қарамай, содда гап қолипининг икки каузаланма субъектдан ортигини сифдирмайди. Каузаланма субъект

¹ Крнг.: Кононов А.Н. Ўша асар. Ўша бет.

² Крнг.: Гуломов А. Ғ. Феъл. – 64-б.; Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. – С.175; Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. – С.252; Хожиев А. Феъл. – 96-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – 187-б.; Грамматика хакасского языка / под ред. Н.А.Баскакова. – 180; Махматкулов С. Побудительный залог в современном узбекском языке. – С.6; Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – С.116; Ҳазерге башқорт теле / я. ред. З. Ғ. Ураксин, К. Ғ. Ишбаев. – 209-б.; Зейналов Ф. Р. Турк дилларинин мугаисали грамматикаси. – Баку: АДУ, 1975, 88-с.

фақат эга билан эмас, феълнинг агенси билан ҳам номутаносибдир. У поциенс сифатида намоён бўлади. Орттирма нисбат феълларнинг бевосита иш бажарувчи субъекти гапда тўлдирувчи вазифасида келиши эгдан кейин тўлдирувчининг синтактик вазифаси муҳим эканлигини кўрсатади.

Феълнинг мажҳул нисбати деярли тиллардаги феъл туркумига оид туркуманма ҳисобланади.¹ Шу тилларга оид яратилган тилшунослик асарлари мажҳуллик нисбатини характерлаб берилар экан, асосан унда феълдан англашилган ҳаракат— ҳолат объекти эга вазифасида намоён бўлишини таъкидлайдилар. Бу таъкид бутун туркий тилшунослиги қатори² ўзбек тилшунослигида³ ҳам кузатилади. Рус тилида гарчи, йўқолиб бораётган туркуманма,⁴ деб қайд этилган бўлса ҳам, унинг мазкур хусусиятини кўпгина асарларда қайд этиб берилган.⁵ Мажҳул атамаси пассив атамаси остида шу хусусияти билан немис, инглиз, француз, лотин тилларида қўлланиши тилшуносликка оид асарлардан маълум.⁶ Ваҳоланки, гап эгаси одатда феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъектини, воситасиз тўлдирувчи

¹Крнг.: Есперсен О. Философская грамматика. – М.: Наука, 1958. С.41; Панфилов В. З. О залого глагола в нивижском языке // Вопросы грамматики. – М.-Л., 1960. С. 103-121; Скорик П. Я. О категории залога в чукотском языке // Вопросы грамматики. – М.-Л., 1960. С. 122-140; Зејналов Ф. Р. Турк дилларинин мугајисиди грамматикаси. II. – Бакы: АДУ, 1975. 83-с.

²Крнг.: Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. – С.262. Грамматика хакасского языка / под ред. Н. А. Баскакова. – С.178; Современный татарский литературный язык. – С.212; Хазерге башкорт теле / яу ред. З. Ф. Ураќсин. К. Ф. Ишбаев. – 210-б.; Зејналов Ф. Р. Ўша асар. Ўша бет.

³Крнг.: Ғуломов А. Ғ. Солда гап. – Тошкент: ФАН, 1955.41-б.; Ҳозирги ўзбек адабий тили : Ғ.Абдурахмонов тахр. ост.- 270-б.; Ҳожиев А. Феъл.- 100-б.; Туреунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.- 183-б.; Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси.- 93-б. Ўзбек тилига оид катор адабиётларида мажҳул нисбатга оид феълларнинг хусусияти тахлил этилар экан, улардан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти ва объекти тилга олинмай, ҳаракат ёки ҳолат ўтган предметни билдирувчи сўз эга вазифасида келишини айтилади. Бу синтактик томондан тафсифлаш ҳам объект эга вазифасини бажаради, деган фикринг ўзидир. Бу ҳақда қаранг: Ғуломов А. Ғ. Феъл. – 57, 58-б.; Асқарова М., Қосимова К., Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976, 104.-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили.- 134-б.; Султонсаидова С. Возвратный и страдательный залого в узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1978, С. 18.

⁴Крнг.: Виноградов В. В. Современный русский язык /Вып.2-ой. М.:Учпедгиз. - 1938, С.486; Бандарко А. В. Грамматическая категория и контекст. – Л.:Наука, 1971, С.55.

⁵Крнг.: Грамматика русского языка. т.1. – М.: Изд.АН.,1954. С.416.; Панфилов В.З. Грамматика и логика. М.-Л.: Изд. АН., 1963, С.65; Шу муал.: Взаимоотношение языка и мышления. – М.:Наука, 1971, С.214; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч.1 / Изд. 3-ое. – М.: Просвещение, 1967, С. 302; Гужва Ф. К. Современный русский литературный язык. – Киев: Родяньска школа, 1961, С.134; Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке.- М.:Наука, 1971, С. 61; Мыслославский И. Р. Морфологические категории современного русского языка – М.: Просвещение, 1981, С.184; Мартинов В. В. Категории языка. – М.: Наука, 1982, С.112.

⁶Крнг.: Крушельницкая К. Г. Смысловая функция порядки слов в немецком языке (сравнительно с русским). –М.:ИИЛ, 1960, С.33,34; Пауль Г. Принципы истории языка. – М.:ИИЛ. 1948. С.334; Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. – Leipzig, 1968, S.234; Moskalskaja O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. – М.:Hochschule, 1975. S.135; Zerebkov V. A. Das Verb. – М.:Hochschule. – 1977, S.166; Саидов С., Зикриллаев Ғ./Немис тили грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973, 112-б.; Зарипова Р. А., Яцишина О. С., Обидова Д. О., English. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992, 89-б.; Есперсен О. Философия грамматикаси. – М.:ИИЛ, 1958, С.187; Так В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. – М.:ВШ.,1986,С.241; Скорик П.Я. Эргативная конструкция в чукотско-камчатских языках // Эргативная конструкция предложения в языках различных типов. _Л.:Наука, 1967, С.138.

объектини билдириши керак эди.¹ Бу ўринда, яъни мажхул нисбатига феъл гап кесими вазифасида қўлланганда, феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объекти эга вазифасида қўлланиши қайд этилди.² Гап таркибидаги маскур ўзгариш бошқа қатор ўзгаришларнинг ҳам келиб чиқишига сабаб бўлади.³ Мажхул нисбатдаги феъл гап кесими бўлиши ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объекти эга вазифасида қўлланишига олиб келар экан, турган гапки, эга вазифасидан субъектнинг суриб чиқарилиши ҳисобланади. Шу сабабга кўра субъект гапда бошқа бўлак вазифасида ифода топади. Тилшунослиқда қайд этилишича, у воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланади.⁴ Масалан: *Бу мукофот унга касаба уюшма раисидан берилди* («Халқ сўзи»). гапидаги феъл кесим *берилди* мажхул нисбати шаклида танланган. Шунинг учун ундан англашилган ҳаракат объектини билдирувчи *мукофот* сўзи гапда эга вазифасида қўлланган. Ҳаракат субъектини билдирган *касаба уюшма раиси* турғун бирикмаси феъл томонидан бошқарилган бўлиб, у гапда воситали тўлдирувчи вазифасида келган. Бу вазифада чиқиш келишиги билан шакланган ҳолда кесимга тобелик қилган.

Мажхул нисбатдаги феъл гап кесими вазифасида танланиши, юқорида қайд этилганидай, феълдан англашилган субъектнинг эгадан бошқа бўлак, яъни тўлдирувчи вазифасида қўлланишига олиб келади. Бу тўлдирувчи гапда макон келишикларидан бири ёки кўмакчи билан қўлланган от вазифасида намоён бўлади.⁵ Юқорида

¹Крнг.: Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности // категории субъекта и объекта в языках различных типов. – Л., наука, 1982. С.30.

²Ю. А. Лопашев эга мажхул нисбатининг бошқа нисбатлардан фарқини. пассив конструкцияда кесим объектни билдирган сўз билан мослашувида, деб изоҳлаган эди. Крнг.: Лопашев Ю. А. О грамматических средствах выражения субъекта и объектов в албанском языке // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. – Л.: Наука, 1982, С.102.

³С.Д.Кацнельсон бош келишиқдаги отлар макон келишикларига ўзгариши хатто гапнинг бутун курилиши ўзгаришига учраши учун сабаб бўлади. деб кўрсатади. Крнг.: Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. - С.62.

⁴Крнг.: Фуломов А. Ф. Феъл. – 59-б.; Шу муал.: Содда гап. – 41-б.; Грамматика русского языка. т.1. – С.416; Панфилов В. З. Грамматика и логика. – С.65; Яна шу муал.б Взаимоотношение языка и мышления. – 214; Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. – С.173; Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. – С. 262; Гужва Ф. К. Современный русский литературный язык. – 134; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. – С.302; Современный татарский литературный язык. т.1. – С.212; Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. – 61; Хожиев А. Феъл. – 100-б.; Саидов С., Зикриллаев Ф. Немис тили грамматикаси. – 112-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – 186-б.; Турк тилларининг мутајисели грамматикаси. II. – 83-с.; Грамматика хакского языка. – С.178; Zerebkov V. A. Das Verb. - S.166; Зарипова Р., Яцшина О., С., Обидова Д. О. English. – S/89; Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – С.106; Грамматика современного якутского литературного языка. – С.266;Хэзерге башқорд теле. 210-б.

⁵Крнг.: Фуломов А.Ф. Содда гап. – 41-б.; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С.193; Хожиев А. Феъл. – 180-б.; Насруллаева З. А. Структура- семантическая и стиливая характеристика залоговой категории пассива в узбекском и немецком языке. – С.5; Мажхул нисбат феълларда, агар феълдан англашилган ҳаракат-ҳолат субъекти гапда воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланса, бошқа туркий тилларда ҳам макон келишиги ёки кўмакчи билан шаклланади. Бу ҳақда қаранг: Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – С.106.

келтирилган мисолда субъект чиқини келишикли отда ифодаланган тўлдирувчи сифатида қайд этилди. Ҳана мисол: *Бу масала кенгашда ҳал қилинади* («Т.Оқшоми»). Гапиде субъект кенгаш отида ифодаланган бўлиб, у ўрин келишиги билан шаклланган ва воситали тўлдирувчи вазифасида қандан ўрин олган. Субъектнинг жўналиш келишиги билан шаклланган воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланишига қуйидаги мисолни кўрсатиш мумкин: *Унинг ҳазил—мутойибалари, кулишлари, хушчақчақ юришлари, қўйинг—чи, ширакайф қилиқлари ҳам ҳаммадан хотинига ширин туйиларди* (С.Анорбоев). Бу гапда феълдан англашилган ҳолат субъекти *хотинига* сўзида ифода топган. Энди кўмакчилар билан шаклланган отлар ифодаланган воситали тўлдирувчи субъектни билдириб келишига мисоллар кетирайлик: *[Улғубек:] Толиби илмлар орасида биз учун ишончли йигит топлаурми?* (О. Ёқубов.) *Бу йўлбарс Жайхун бўйларига устог томонидан отиб олинган эди* (О. Ёқубов). *Бу можаро улар орасида қайта—қайта эсланарди* (Н. Сафаров). *Анҳор сувни кечиб ўтган отлар билан лойқаланди* (М. Осим). Гаплардаги феълдан англашилган ҳаракат субъектини воситали тўлдирувчи вазифасидаги *биз учун, устог томонидан, улар орасида, отлар билан* сўзлари ифода этган бўлиб, улар учун, *томонидан, орасида, билан* кўмакчилари воситасида шаклланган.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, мажхул нисбатли феъллар гап кесими вазифасида танланганда, улардан англашилган субъект гап таркибида намоён бўлса, воситасиз тўлдирувчи вазифасида келиши ва у рус тилида биргалик келишик,¹ инглиз тилида *by*,² немис тилида *von* ёки *durch*,³ француз тилида *par* ёки *de*,⁴ лотин тилида *ab*⁵ олд кўмакчилари билан шаклланиши тилшунослиқда қайд этилган. Шу мажхул нисбатига хос мажхул хусусият кўпгина тиллараро универсал эканлигини кўрсатади.

Мажхул нисбатдаги феъл кесимлардан англашилган субъектнинг гапда воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлиши субъект ҳақидаги маълум ўрамага аниқлик киритади. У субъект нимадан иборатлигини кўрсатади. Субъектни билдириб келган сўз макон келишикларидан бири ёки кўмакчи билан қўлланиши мазкур аниқлик бериш даражасига ҳеч қандай таъсир ўтказмайди, ҳар қандай ҳолда ҳам феълдан англашилган субъект меъерий ҳолатдагидай эга вазифасини бажармайди, балки феъл кесим

¹Криг.: Никитевич В.М. Грамматические категории в современном русском языке. – М.: Учпедгиз, 1963. С.220; Голянов И. Г. Морфология современного русского языка. М.:ВШ, 1965. С.176; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. – с.302; Гужва Ф. К. Современный русский литературный язык. – С.134.

²Криг.: Есперсен О. Философия грамматики. – С.187; Зарипова Р. А., Яцишина О. С., Обидова Д. О. English. – С.89.

³Криг.: Насруллаева З.А. Структурно-семантическая и стилистическая характеристика зологовой категории пассива в узбекском и немецком языках. – С.5.

⁴Криг.: Есперсен О. Ўша асар. Ўша бет.

⁵Криг.: Есперсен О. Ўша ерда.

томонидан бошқарилган воситали тўлдирувчи вазифасида номутаносиб ҳолни юзага келтиради. Бошқарувда ё келишик, ё кўмакчининг танланиши субъектни билдирган сўз билан феъл семантикасига боғли бўлади.

Мажҳул нисбатнинг табиатида, аслини олиб қаралса, субъект ҳақида аниқ хабар бериш бўлмайди. Феълларнинг мажҳул нисбат билан қўлланиши ундан англашилган ҳаракат—ҳолат субъектига бўлган диққатни объектга кўчириш, уни маъхум ҳолда бериш эҳтиёжи билан юзага келган. Бу фақат ўзбек тилшунослигида¹ эмас, бутун туркий халқлар тилшунослигида² ҳам, рус ва Европа тилшунослигида³ ҳам тан олинган. Шу сабабли мажҳул нисбатли феъл кесимлар гапда берилар экан, ундан англашилган ҳаракат—ҳолат субъекти кўпинча қайд этилмайди. У кесим орқали имплицит англашилади. Бунинг устига у деярли ҳолда III шахс ҳақида хабар баради.⁴ Хабар асосида асосан ҳолат туради. Таниқли рус туркологи А. М. Шчербак шуларни эътиборда тутган ҳолда: «Мажҳул қурилмани тузиш, энг муҳим томони ва қўлланишининг ҳал қилувчи жиҳати, ...биринчи ўринга ҳолатнинг қўйилишидир.»— дейди.⁵ Шчерба мазкур фикрдан келиб чиқиб, А. Ф. Ғуломовнинг: «Мажҳул даражадаги феъл ҳаракатнинг грамматик объект томонидан бажарилиб, грамматик субъектга ўтганлигини билдиради.⁶ деган фикри билан ҳамжиҳат эмаслигини, яъни унга қўшилмаслигини айтади.⁷ Бунинг учун озарбайжонча маклуб *jazilir* ва ўзбекча *бизга јани машина кэлтирилди* каби мисолларни таҳлил этиб, бу гапларда ҳаракат бажарувчи фақат берилмагангина эмас, ҳатто эсланмайди ҳам, деб таъкидлайди. Аммо мисолларнинг мантиқидан маъхум шахс томонидан ҳаракат бажарилганлиги англашилади. Феълдаги шахс—сон кўрсаткичи шунини билдиради. Шу ўринда машҳур рус тилшуноси А. И. Смирницкийнинг: «Предикат одатда алоҳида, ўз—ўзича эмас, балки субъект билан

¹Қриг.: Ғуломов А. Ф. Феъл. — 59-б.; шу муал.: Содда гап. 41-б.; Ҳозирги ўзбек адабий тили / Ғ. Абдурахмонов тахр. ост.- 270-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили.- 134-б.; Хожиев А. Феъл. - 100-б.; Турсунов У., Мукторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. — 183-б.; Аскарлова М., Қосимова К., Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тили. — 104-б.; Кучкартаев и. К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. — 26; Султонсаидова С. Ўзбек тилида грамматик категорияларнинг ўзаро муносабати. - 41-б.; Мусаев Т. Сезги ва хоши-истак феълларининг агенс валентлиги. — 8-б.

²Қриг.: Кононов А. Н. Ўша асар. — 192-б.; Покровская Л. А. Ўша асар. — 178-б.; Һусайнзод М. Ўша асар. — 179-б.; Грамматика хакасского языка. — С.179; Шчербак А. М. Ўша асар. — 105-б.; Грамматика современного якутского литературного языка. — С.266.

³Қриг.: Нарзуллаева З. А. Ўша автореф. — 7-б.; Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. — С.211; Заринова Р. А., Яцишина О. С., Обидова Д. С. Ўша дарслик. - 89-б.

⁴Қриг.: Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. — С.63.

⁵Қриг.: Шчербак А. М. Ўша асар. — 109-б. Мажҳул нисбат. яъни пассивда ҳолатга этибор бериш ниҳоятда кучлидир. Бу ҳақда В. В. Виноградов ҳам: «Ҳаракат ҳолат даражасида бўлмаслиги билан пассивлик характерланади.»—деган эди. Қриг.: Виноградов В. В. Современный русский язык. — С.487.

⁶Қриг.: Ғуломов А. Ф. Феъл. — 57, 58-бб.

⁷Қриг.: Шчербак А. М. Ўша асар. Ўша бет.

алоқадор ҳолда тушунилади,»¹ деган фикрини эслаш масалага анча аниқлик киритади. Феъл нисбатлари ҳақида фикр юритилганда мантиқдан узилмаслик, ондагини ҳамма вақт ҳисобда тутиш яхши натижа беради. Чунки нисбат мантиқ туркуманмасига мансуб бўлган субъект ва объект муносабатлари воситасида типларга ажратилади.

А.М.Шчербак ўз мантиқий муносабатини А.Ф.Фуломовга нисбатан фақат биргина гапни келтириш билан билдирган. Лоқал шу гапнинг давомига бир эътибор бериш зарур эди. Давомида «...бу феъл эгадан англашилган шахс ё предметнинг бажарувчи эмас, балки бошқанинг ҳаракатини ўзига қабул қилувчи эканини кўрсатади,» – дейилган.² Яна ундан қуйироқда «объект бўлмаганда, [диққат] ҳаракатнинг ўзига қаратилган бўлади,» деб,³ А.М.Шчербак даъвосига мос фикрни илгари сурган. Ваҳоланки А. Ф. Фуломов фикри анча мукамалроқ, дифференциалроқдир. Бунинг устига у ҳолат мантиқий объектга ўтганлиги ва диққат унга қаратилганлигини ҳам айтган. Ахир ҳар қандай ҳаракат ёки ҳолат ўзича эмас, бирор нарсада кечиши мантиқан англашилари бўлса керак. Мажҳул нисбатли феъл кесимларнинг объект валентлиги облигатор бўлгани ҳолда, агенс валентлиги факултативдир. Шунинг учун у воситали тўлдирувчи вазифасида ҳам имплицит ифода топади, деярли диққатдан четда бўлади.⁴ Унинг агенс сифатида имплицит ифодаланувчи субъекти гап эгаси билан, турган гапки, номутаносибдир.⁵

Энди актуал бўлажланиш нуқтаи назаридан мажҳул нисбат феълларига қисқача таҳлил келтираимиз. Шу нуқтаи назардан қарасак, мажҳул нисбат феъллари кесим вазифасида танланар экан, гапнинг маълум ўрами ҳеч вақт агенс ва унинг ўрамидан иборат бўлмайди. Чунки агенс гапда имплицит ифода топади, эга вазифасида объект ифода топиб, феъл кесим олдида жойлашади, мантиқ ургусини олган бўлади. Агенс тўлдирувчи вазифасида имплицит ифодаланиши эга вазифасида қўлланмаслиги маълум ўрамидан четда қолишига сабабдир. Одатда эга вазифасидаги агенс

¹Криг.: Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. – С.108.

²Криг.: Фуломов А. Ф. Феъл. – 58-б.

³Криг.: Фуломов А. Ф. Ўша асар. Ўша бет.

⁴Криг.: Фуломов А.Ф. Феъл. – 59-б.; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С.192; Хозирги ўзбек адабий тили / Ф. Абдурахмонов таҳр. ост. – 270-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 134-б.; Jung W/ ўша асар. С.264; Ҳожиёв А. Феъл. – 100-б.; Юсејнзада М. Ўша асар. – 179-б.; Зејналов Ф. Р. Ўша асар. – 84-с.; Грамматика хакасского языка. – С.179; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ўша асар. – 183; Аскарлова М., Қосимова К., Жамолхонов Х. Ўзбек тили. – 107-б.; Кучкартаев И. К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. – С.26; Насруллаева З. Л. Ўша автореф. – С.7; Грамматика современного якутского литературного языка. – С.266; Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – С.211; Мусоев Т. Ўша асар. – (-б.; Зарипова Р. А., Яцишина О. С., Обидова Д. С. Engelsk. – С.82.

⁵Криг.: Панфилов В. З. Грамматика и логика. – С.69.

маълум ўрамига адекват ҳисобланади. Шу хусусиятига кўра у аниқлик нисбатидан фарқланади.¹

Мажҳул нисбатдаги феъллар гап кесими вазифасида танланганда, гапдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатни бажарувчи шахс, яъни унинг субъекти воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади, деган гап ҳам нисбийдир. Мазкур қараш феъл агентсига нисбатан айтилсагина тўла тўғри бўла олади. Агар у феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъектига нисбатан тадбиқ этилса, маълум даража тўғри бўла олади. Бу каузатив феълларнинг поциенс жонли ёки жонсиз нарсани билдириши ва уларнинг қайси биридан мажҳул нисбат феъли ясалганлиги билан боғлиқдир. Орттирма нисбат феъли ўтимсиз феълдан ясалган бўлиб, поциенс шахс билдириб келса, бундай ортторма нисбатдан ясалган мажҳул нисбат феъл субъекти, юқоридаги фикрларга қарама-қарши ҳолда, гап таркибида эга вазифасида намоён бўлади. Масалан: *Вали келди*. гапида *келди* феъли ўтимсиз бўлиб, *Валини келтирди*. гапида *келтирди* феъли ортторма нисбатда қўлланган ва унинг поциенси воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги *Валини сўзидир*. Мана шу ортторма нисбат феълидан мажҳул нисбат феъли ясалар экан, ўша поциенс актанги феъл субъекти сифатида гап эгаси бўлиб қолаверади. Яъни: *Вали келтирилди*. Бундай мажҳул нисбат феъллари гап кесими вазифасида танланганда, ҳамма вақт унинг субъекти билан гап эгаси мутаносиб келади. Аксинча, мазкур мажҳул нисбати ясалган ортторма нисбат феъли гап кесими вазифасида танланса, феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти эга эмас, воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлар эди. Яна ўтимсиз феъллардан ясалган мажҳул нисбат феъллари гап кесими вазифасида танланганда ҳам, шу ҳолни кўриш мумкин. Масалан: *Вали ўқитилди*. гапининг кесими *ўқитилди* феъли бўлиб, у ортторма нисбатдаги *ўқит*— феълидан ясалган мажҳул нисбат шаклига эга. Орттирма нисбатнинг ўзи ўтимли феълдан ясалган. Бироқ мазкур гапда диққат объектга қаратилмаган, балки нутқдан четда қолган. Унинг ўрнига поциенс актанги воситасиз тўлдирувчи вазифасида гапда қайд этилган. Бу ҳолда кесим вазифасидаги феъл мажҳул нисбати шаклида келса, поциенс актанги сифатидаги субъект гап эгаси вазифасида ифода топади, субъект ва эга мутаносиблиги таъминланади. Бу таҳлил натижаси. Албатта, М.Аъламованинг: «Объект актанги, барча пофаол тузилмалардагидек, эга ўрнига ўтади, чунки вазиятнинг мавзусини билдиради.»²— деган фикрига тўла мос эмас. Агар нутқ учун объектни таъкидлаш зарурияти бўлмаса, субъект эга вазифасини эгаллаши ғайритабiiй бўлолмайди.

¹Қрғ.: Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – С.211.

²Қрғ.: Аъламова М. Ўша асар. - 95-б.

Морфологияга бағишланган асарларда қайд этилганидай, мажҳул нисбати деярли ўтимли феъллардан ясалади.¹ Шунингдек орттирма нисбат феъллари ҳам унинг ясаши асоси ҳисобланади.² Одатда, $-(u)л$ ва $-(u)н$ қўшимчалари ҳам ўзлик, ҳам мажҳул нисбати шакли деб қаралади. Бироқ бу қўшимчалар орттирма нисбат феълларидан фақат мажҳул нисбат феълларини ясайди.³ Бу ҳақда тилшунос М.Аъламова ҳам: «...каузатив муносабат ифодалаш билан орттирма нисбат мажҳуллик нисбатига хос семантик вазиятнинг туғилишига имконият яратади.»⁴— деб кўрсатади. Бу ҳақда муаллифингиз ундан етти йил бурун ўз нуқтаи назарини ва генетик асосини кўрсатиб берувчи мақола эълон қилгани,⁵ бу зикр этилган олимага маълум бўлгани ҳолда, монографияда муносабат ҳам билдирилмаган ва тилга ҳам олинмаган.

Муаллифингиз мазкур мақоласида ўзлик ва мажҳул нисбатларини, морфологик туркуманма нуқтаи назаридан айтиб бир нисбатнинг ўзи деб кўрсатади.⁶ Чунки $-н$ ёки $-л$ шакли феълларга қўшилар экан, у фақат феълдан англашилган ҳаракат кечими объектини субъектга юклайди. Бу ўтимли феълларда кечса, ўзлик нисбат феъли ясалган бўлади. Яъни шу феъл предикативлигидаги субъект ва объект айтиб бир сўзда, деярли шахс билдирувчи сўзда, ифода топади. Агар у каузатив феълларда кечса, мажҳул нисбат феъли ясалган бўлади. Яъни шу феъл предикативлигида икки ҳаракат кечими ифода топади. Бу икки ҳаракат кечимининг иккинчисидagi субъект, яъни поциенсга объект ҳам юкланади. Биринчи ҳаракат кечимидаги агенс гапнинг воситали тўлдирувчиси вазифасида ё эксплицит, ё имплицит намоён бўлади. Тўғрироғи, $-н$ ёки $-л$ шаклини олган феълдаги грамматик шаклланиш ва семантик ўзгариш бир хил. Шунинг учун уларни морфологик туркуманма сифатида икки нисбатга бўлиш — нотўғри. Ўзлик ва мажҳул нисбат феъллари семантикасидаги тафовут $-н$ ёки $-л$ шакллари билан эмас, ўзак семантикаси билан боғли эканлиги таҳлиллардан аниқдир. Масалан, *йўлланмоқ* мажҳул нисбат феъли *йўлламоқ* каузатив феълидан ясалган. Ундан икки

¹Крнг.: Пауль Г. Принципы истории языка.- С.335; Кононов А. Н. Уша асар.- С.193; Мусаев К. М. Уша асар.- С.2524 Современный татарский литературный язык.- С.212; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Уша дарслик. 135-б.; Һусейнзаде М. Уша асар.- 179-с.; Грамматика хакасского языка.- С.128; Иванов И. П., Буракова В. В., Почевинов Г. Г. Уша асар.- С.75; Грамматика современного якутского литературного языка.- С.266; Хэзерге башкорт теле.- 210-б.; Султонсаидова С. Уша докт. дисс. автореф.- 41-б.

²Крнг.: Грамматика современного якутского литературного языка.- С.266. С. Махматкулов ўз авторефератида мажҳул нисбат шакли орттирма нисбат шаклидан кейин келиши ҳақида гапирган. Бироқ унинг сабабини очиб беришга ҳаракат қилмаган. Крнг.: Махматкулов С. Побудительный залог в современном узбекском языке.- С.7.

³Бу ҳақда муаллифингизнинг бошқа мақоласида тўла тадқиқот келтирилган. Крнг.: Миртожиев М. Мажҳул нисбат масаласи / Ўзбек тили ва адабиёти.- 1985, 2-сон. 34.35-бб.

⁴Крнг.: Аъламова М. Уша асар.- 92-б.

⁵Крнг.: Миртожиев М. Уша мақола.

⁶Крнг.: Миртожиев М. Уша мақола.- 32-б.

ҳаракат кечими англашилади. Биринчи кечимда агенс поциенсни йўлагани ва иккинчи кечимда поциенс йўлга тушгани тушунилади. —н шаклини шу каузатив феъл ортиргач, поциенс ҳам, бажарувчи субъект ҳам ҳаракат объектига айланди. Агенс воситали тўлдирувчи вазифасига кўчди. Барибир у биринчи кечим субъекти вазифасида қолаверди. Чунки гап мантиқида ўзгариш бўлмайди. Айтилганидай, феъдан англашилган ҳаракат субъекти, яъни поциенс мажҳул нисбатда гап эгаси вазифасида намоён бўлиб, эга ва субъект мутаносиблиги сақланган. Одатда феъл агенси эга билан мутаносиб келиши керак эди, бироқ бу ўринда агенс воситали тўлдирувчи вазифасида келиб, шакл ва маъно номутаносиб бўлди. Худди шу ўринда С. Султонсаидованинг: «Мажҳул ва ўзлик нисбат кескин фарқланувчи грамматик категориядир.»¹— деган фикрини эслашга тўғри келади. Юқоридаги таҳлиллар тамоман унинг зиддига хизмат қилади.

Мажҳуллик нисбатига агар ўтимли феъдан ясалган орттирма нисбат феъли асос бўлса, унда феълнинг поциенс актанти, яъни ҳаракатни бевосита бажарувчи субъекти воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Масалан: шу ўринда яна ўқитилди мажҳул нисбатидаги фуълни эсга олишга тўғри келади. Унинг асоси, юқорида қайд этилганидай, ўтимли феъдан ясалган орттирма нисбат феълдир. Юқорида уни *Вали ўқитилди*. гапи таркибида таҳлил этган эдик. Унда диққат объектдаги ҳаракатга эмас, балки ҳаракатни бажарувчининг ҳаракатига қаратилган эди. Шунинг учун у гап эгаси вазифасида намоён бўлган ва гапда эга билан мутаносибликни юзага келтирган. Агар диққат, мажҳул нисбатига хос, объектдаги ҳаракат ҳолатига қаратилса, объект гап эгаси вазифасида намоён бўлиб, феълнинг поциенс актанти воситали тўлдирувчи вазифасида берилади.² Яъни: *Валига китоб ўқитилди*. Бу гапда ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект, яъни поциенс билан эга номутаносиблиги юзага келган. Каузалловчи субъект, яъни агенс ҳам гапда воситали тўлдирувчи вазифасида қайд этилади. Умуман бундай мажҳул нисбатдаги феъллар кесим вазифаси учун танланар экан, ҳаракат бажарувчи ва каузалловчи субъектларнинг иккиси ҳам эга билан мутаносиб бўлмайди.

Каузатив бўлмаган оддий ўтимли феъллардан ясалган мажҳул нисбат феъллари кесим вазифасида қўлланса ҳам, ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект, яъни агенс гапда воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Масалан: *Қишлоқнинг ўнг ва сўл томонларига телефон симлари тортилган* (Назармат). Бу гапдаги *тортилган* феъли мажҳул нисбат шаклида келган. Унинг асос морфемаси *торт*— ўтимли феълдир. Феъдан англашилган

¹Криг.: Султонсаидова С. Возвратной и страдательной залогии в узбекском языке. - С.13.

²А. Ҳожиев поциентни грамматик объект деб қайд этган. Криг.: Ҳожиев А. Феъл. - 100-б.

ҳаракат объекти, феъл семантикасига кўра, фақат жонсиз нарса бўлиши кераклиги ҳолда, уни ҳаракатга келтирувчи жонли мавжудот бўлиши зарурият ҳисобланади. Бундай ҳолда, — л шаклини феъл орттирар экан, объект эга вазифасини олади, лекин ҳаракатни бевосита бажарувчи ҳам бўлиб қола олмайди. Чунки жонсиз нарса ҳаракат бажармайди. Шунга қарамай, объект ҳам ҳолатни юзага келтирувчи, ҳам ҳолат кечаётган нарса сифатида англашилади. Бу, албатта, — л шаклининг вазифа хусусияти билан боғлидир. Бироқ мантиққа кўра ҳаракат бажарувчи субъект феъл агенси ҳисобланади. У гапда воситали тўлдирувчи вазифасида ифодаланар экан, шакл ва маъно номутаносиблигини юзага келтирган бўлади. Шунинг ҳам айтиш керакки, мантиқ урғуси объект ҳолатида эканлиги учун, гап агенси матнда имплицит ифода топади.

Феъллар мажҳул нисбат шаклини олганда унинг кесимлигидаги гап таркибида асосан воситасиз тўлдирувчи эга вазифасига, эга воситасиз тўлдирувчи вазифасига кўчади. Яъни унинг диатезаси объект—эга, субъект—воситали тўлдирувчи ҳолатида бўлади. Гап таркибидаги бошқа бўлақлар вазифасида ўзгариш кечмайди: Масалан, ўтимли феълларнинг орттирма нисбат шакли кесим вазифасида танланганда, поциенс актанти гапда воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Агар шу феъл орттирма нисбат шаклини ҳам орттириб, кесим вазифасида қўлланса, поциенс актантининг синтактик вазифаси ўзгаришсиз қолади. Яъни: *болага китобни ўқитди* . *болага китоб ўқитилди* гапларида кесим *ўқитди* орттирма нисбат билан танланганда ҳам, кесим *ўқитилди* мажҳул нисбати билан танланганда ҳам агенс *болага* сўзи воситасиз тўлдирувчи вазифасида берилган.

Мажҳул нисбат феълнинг асоси ўтимсиз феълдан ясалган орттирма нисбат феъли бўлса, унинг поциенс актанти эга вазифасида намоён бўлиши юқорида айтилган эди. Аммо бу қатъий қонуният эмас. Бу орттирма нисбат феъли объект валентининг қандай намоён бўлиши билан боғлидир. Шу валентлик жонли нарсани билдирувчи сўзда намоён бўлса, у феълнинг поциенс актанти ҳисобланади. Бундай орттирма нисбат феълдан мажҳул нисбат ясаладиган бўлса, унинг кесимлигидаги гапда поциенс— субъект эга вазифасида ифодаланари. Орттирма нисбат феълнинг объект актанти жонсиз нарсани билдирувчи сўзда ифода топса, у феълнинг объект актанти ҳисобланади. Бундай орттирма нисбат феъли ўтимли феълга тенг келади ва ундан мажҳул нисбат феъл ясалиб, гап кесими учун танланса, шу объект актанти эга вазифасига кўчиб, агенс гапда воситали тўлдирувчи вазифасини олади ва эга билан номутаносиблиги юзаси қолади. Масалан, юқорида кел— ўтимсиз феъли асосида ясалган таҳдидимизни давом эттирайлик. Унда ясалган орттирма нисбат *келтир*— шаклида

бўлиб, объект актанти *китоб* сўзида намоён этилса, бу сўз ҳаракат объекти ҳисобланади. Яъни: *китобни келтирди*. Чунки китоб ҳаракат ўтган нарсадир. У ҳаркат бажармайди ва шунинг учун поциенс ҳисобланмайди. Бу феълдан ясалган *келтирил*— мажҳул нисбатидаги феъл гап кесими вазифасида танланганда объект актанти эга вазифасида қўланади. Яъни: *китоб келтирилди*. Агенс воситали тўлдирувчи вазифасини бажаргани ҳолда, деярли имплицит ифода топади.

Мажҳуллик нисбати шакларининг биргалик нисбати шаклларида ясалиши, сийрак бўлса—да, учраб туради.¹ Бу ҳолда ҳам субъектдан англашилган ҳаракат субъекти эга билан номутаносиб келиши кузатилади. Лекин ҳар қандай семантикага эга биргалик нисбатидаги феъл ҳам биргалик нисбатини олавермайди. Масалан, биргалик нисбатидаги феъл бир неча субъект айна бир ҳаракат ёки ҳолатни биргаликда бажарганлигини билдирса, уларга мажҳул нисбати шакли деярли қўшилмайди. Чунки кўпликнинг мавҳум ифода олиши мантиқан мумкин эмас.

Биргалик нисбат ўзаро муносабат ва кўмаклашув маънолари билан қўлланганда мажҳул нисбат шаклини ҳам орттириши мумкин. Асос морфемаси ўзаро муносабат маъносида танланган мажҳул нисбатдаги феъл гап кесими вазифасида қўллansa, субъектнинг бири агенс сифатида гапда имплицит ифода топади ва иккинчиси контрагент сифатида воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади.² Шу шакли феълларда ҳам объект актанти эга вазифасида ифода топади. Масалан: *Энг аввал фирманинг масъули билан бу масала келишилди* («Савдогар»). гапининг кесими *келишилди* мажҳул нисбатидаги феъл бўлиб, у биргалик нисбатдаги *келиш*— феълдан ясалган. Бу феъл семантикасида икки субъект ўртасидаги муносабат туради. Икки субъектнинг бири иккинчисига, иккинчиси биринчисига контрагентдир. Аммо мажҳул нисбат билан кесим вазифасида қўлланган юқоридаги мисолда бири агенс сифатида имплицит ифодаланган. У синтактик жиҳатдан воситали тўлдирувчи вазифасидадир. Иккинчи субъект ҳам воситали тўлдирувчи вазифасида эксплицит ифодаланиб, контрагент сифатида қўлланган. *Масала* сўзи феълнинг объект актанти бўлиб, гап эгаси вазифасида намоён этилган. Яъни феълнинг ҳар икки субъекти ҳам эга билан номутаносиб қўлланган, воситасиз тўлдирувчи вазифасини ўтаган. Биринчи субъект семантик жиҳатдан агенс ва грамматик воситали тўлдирувчига мутаносиб келса, иккинчи субъект семантик жиҳатдан контрагент ва грамматик жиҳатдан воситали тўлдирувчига мутаносиб бўлган.

¹Крнг.: Аъламова М. Ўша асар.- 94-б.

²Крнг.: Аъламова М. Ўша асар. Ўша бет.

Бир субъект феъл агенси ва иккинчи субъект контрагент бўлгани ҳолда феълнинг объект актанти бўлмаслиги ҳам кузатилади. Бундай мажхул нисбат феълларнинг ўзаги ўтимсиз бўлади. Масалан: 7— *бригада аъзолари билан 50 центнер ҳосил учун беллашилди* («Қ. Ўзбекистон»). гапида ҳам феълнинг агенси бўлган субъект воситали тўлдирувчи вазифасини имплицит ифода этган ва феълнинг контрагент актанти бўлган аъзолари субъекти ҳам воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлган. Гап эга составига эга бўлмаган бир составдир.

Биргалик нисбатидаги ўтимли феъл кўплик маъносини берса ҳам, мажхул нисбат шаклини олиши мумкин. Бунда феъл семантикаси худди ўтимли феълдан мажхул нисбат феъли ясалган каби ўзгаради. Яъни субъект воситали тўлдирувчи ва объект эга вазифасида ифода топади. Масалан: *Даромаг колхозчилар ўртасида бўлашилди* («Қ. Ўзбекистон»). Гап эгаси вазифасидаги *даромаг* сўзи феълнинг объект актанти бўлиб, воситали тўлдирувчи вазифасидаги *колхозчилар* сўзи субъектдир. Агар феъл ўтимсиз бўлгани ҳолда, кўплик маъносига эга биргалик нисбатида келса эди, у мажхул нисбат шаклини қабул қилмасди. Чунки юқорида қайд этилганидай, мажхул нисбати ўтимли феъллардан ясалади. Биргалик нисбати феълларга хос ўтимли—ўтимсизлик семантикасига ўзгартиш бермайди.

Биргалик нисбатидаги феъл кўмаклашув маъносида бўлса, у мажхул нисбати шаклини ҳам олиши мумкин. Бунда бевосита иш бажарувчи субъект гапда воситали тўлдирувчи вазифасида келиб, жўналиш келишиги билан шакланган бўлади. Кўмаклашувчи субъект гап қолиpidан ўрин олмайди ва феълнинг агенси сифатида англашилади. Ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект феъл поциенсининг намоён этилишидир. Масалан, *Ҳашарчиларга қарашилди*. гапидаги *ҳашарчиларга* сўзи феълнинг поциенс актанти бўлиб, ҳаракатни бевосита бажарувчи субъектдир. Кўмаклашувчи субъект феъл агенси экани ҳолда имплицит англашилган. Уни гапнинг маълум бўлаги вазифасида шакллантириб бўлмайди. Бундай феъл ўзаги ўтимли бўлиши шарт эмас. Биргалик нисбатидаги феъллардан мажхул нисбат ясалар экан, биргалик нисбатидаги феъл фақат кўпликка хос маъно берсагина ўтимлилик талаб қилинади ва бошқа ҳолатларда бу талаб қилинмайди.

М. Аъламованинг қайд этишича, баъзан матнда феъл шаклидан мажхуллиқ нисбати кўрсаткичининг кўша қўлланишини учратамиз.¹ Буни у хиралашган кўрсаткич маъносини мустақамлаш учун пайдо бўлган деб изоҳлайди. Муаллифингиз бунга қўшила олмади. Чунки бу 1950—йиллар атрофида «Совет Ўзбекистони» ва бир қатор вақтли матбуот масъулларининг хатоси

¹Криг.: Аъламова М. Ўша асар. – 95-6.

туфайли юзага келган сохта услуб натижаси эди. Уни рус тилидаги туталланмаган тус(несовершенный вид)нинг нусхасини ўзбек тилида яшаш мақсади билан ишлатилган, лекин тил хусусиятига мос келмаслигини ҳисобга олинмаган. Шунинг учун ҳам у тилда яшаб кетолмади. Шундай экан, ундан қонуният излаш ҳам беҳуда уринишдир. М. Аъламова келтирган икки мисолни қайд этамиз: *Маҳсулот ишлаб чиқаришни оширишга фан-техниканинг янги ютуқлари қўлланилди. Ёки: Текисликнинг бурчак масофаси ўлчанилмоқчи бўлган икки нуқтадан ўтган («Астрономия»).* Эътибор берилса, биринчи гап вақтли матбуот тили, иккинчи гап таржима тили эканлиги равшан. Ўша хатонинг ҳосилидир. Бунинг устига ҳар икки гапдаги *қўлланилди* ва *ўлчанилмоқчи* сўзларидан –ил кўрсаткичи олиб ташланса, гап мазмунига футур етмайди, аксинча услубан соланади. Бу гаплардаги мажҳулик масаласига келсак, улар юқоридаги таҳлиллар ёнига янгилик қўшмайди, улардан битгаси ҳисобланади.

Кўринадики, феъл мажҳул нисбати шаклида гап кесими вазифасини бажарар экан, фелдан англашилган ҳаракатни бажарувчи субъект деярли воситали тўлдирувчи, объект эга вазифасида ифодланади. Бу унинг деярли ўтимли феълдан, шунингдек каузатив феълдан ясалиши билан боғлиқдир. Ортгирма нисбат каузатив бўлса, ундан ясалган мажҳул нисбат феъли диатезаси одатдагидай бўлиши шубҳасиз. Агар ортгирма нисбат ўтимсиз феълдан ясалиб, ундан мажҳул нисбати ясалган бўлса ёки мажҳул нисбат феълнинг асос морфемаси ўтимли феълдан ясалган ортгирма нисбатида бўлса, лекин диққат объектга эмас, поциенсга қаратилса, ҳаракат ёки ҳолатни бевосита бажарувчи субъект эга билан мутаносиблигини сақлаб қолади. Субъект воситали тўлдирувчи вазифасига кўчар экан, у деярли имплицит ифода топади. Бунда диққат объектда кечувчи ҳолатга қаратилади. Мажҳул нисбатдаги феълнинг асос морфемаси биргалик нисбатдаги феъл бўлиши ҳам мумкин. Агар феълнинг биргалик нисбати кўплик билдирса, унинг ўзаги ўтимли бўлиши шарт. У ўзаро муносабат ёки кўмак маъноларини билдирса, ўзак ўтимли ҳам, ўтимсиз ҳам бўлиши кузатилади. Бундай мажҳул нисбат феълларда бевосита ҳаракат бажарувчи субъект имплицит англашилади, контрагенс сифатидаги субъект воситали тўлдирувчи вазифасида келади. Кўплик маъносини берувчи биргалик нисбатдаги феълдан мажҳул нисбати ясалганда кўпликдаги субъект фақат воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Асосий субъект феълнинг поциенс актанти билан деярли ҳолатда адекватдир. Мажҳул нисбат шакли айна феълга такрор қўшилмайди, такрор қўллаш хато ҳисобланади.

Феълнинг биргалик нисбати асосан туркий тиллардаги феъл туркумига хос туркуманма ҳисобланади.¹ Шу тилларда яратилган тилшуносликка оид асарларда биргалик нисбати характерлаб берилар экан, асосан унда феълдан англашилган ҳаракат – ҳолатни бирдан ортиқ субъект тенг бажаришини таъкидлайдилар. Бу таъкид бутун туркий тилшунослигида² ва шу қатори ўзбек тилшунослигида ҳам³ кузатилади. У гарчи Ҳинд – Европа тилларидаги феълларда учрамаса ҳам, умумий тилшуносликка оид асарларда юқоридагича изохлаб ўтилган.⁴ Феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарувчиси битта бўлиши билан бирга бир йўла бир неча бўлиши улар субъектининг грамматик вазифаси ўртасида ҳеч қандай фарқни юзага келтирмайди. Бунинг устига тилшуносликда қайд этилганидай, ўтимли ёки ўтимсиз феълларга биргалик шакли қўшилгани билан негизнинг ўша ўтимли ёки ўтимсизлиги ўз қимматини ўзгартирмайди.⁵ Шундай бўлгандан кейин, биргалик нисбат феъллари гап кесими вазифасида танланар экан, улар субъекти аниқлик нисбатдаги каби гап эгаси вазифасида намоён бўлади, деган хулоса келиб чиқади. Лекин гапдаги кесим вазифасида намоён бўлган феъл агенсиз этиборда тутилса, бу хулоса – тўғри.

Биргалик нисбатдаги феъллар гап кесими вазифасида танланганда, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолатни бир йўла бирдан ортиқ субъект бажариши ҳақида айтилган эди. Мана шу субъектларнинг ҳаммаси ҳам феълнинг агенс валентлиги актанти сифатида намоён бўлавермайди. Тўғри, биргалик нисбатли феъллардан англашилган ҳаракат ёки ҳолатни бажарувчи барча субъектлар шу феълнинг агенс валентлиги актанти бўлиши ҳам мумкин.⁶ Бунда феълнинг биргалик нисбати маъносига яқин

¹Крнг.: Зејналов Ф. Р. Турк тилларининг муғайисали грамматикаси. Феъллар. – Бакы: АДУ, 1975. 86-с. Шербақ А. М. Очерки по сравнительной фонологии тюркских языков (глагол). – С. 113.

²Крнг.: Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. х. I. М., 1952. С. 335; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С. 188; Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. – С. 171; Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. – С. 248; Современный татарский литературный язык. – С. 214; Һусейнзаде М. Муасир азербайжан дили. – 184-с.; Грамматика хакасского языка / под ред. Н. А. Баскакова. – С. 177; Тенишев Э. Р. Строй сарыг-югурского языка. – с. 101; Грамматика современного якутского литературного языка / под ред. Е. И. Убрятова. – С. 268; Хэзерге башкорт теле. Яку. Ред. З. / Ураксин, К. Ф. Ишбаев. – 210-б.

³Крнг.: Ғуломов А. Ф. Феъл. – 61-б.; Ҳозирги ўзбек адабий тили. I кт. / Ғ. Абдурахмонов тахр. ост. – 272-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 135-б.; Ножиев А. Феъл. – 101-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – 185-б.; Аскарова М., Қосимова К., Жамолқонов Х. Ўзбек тили. – 105-б.; Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликчари. – 69-б.; Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. – 51-б.; Нурмонова А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солиқужаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан. 1992. 82-б.

⁴Крнг.: Панфилов В. З. Грамматика и логика. – С. 67; гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка, Морфология. – С. 241.

⁵Крнг.: Һусейнзаде М. Муасир азербайжан дили. – 184-с.; Ғуломов А. Ф. Феъл. – 62-б.; Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. – 53-б.

⁶Крнг.: Современный татарский литературный язык. – С. 214; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 135-б.; Һусейнзаде М. Ўша асар. Ўша бет. Грамматика хакасского языка. – С. 177; Грамматика современного якутского литературного языка. – С. 270; Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари. – 69-б.

туради. Шунинг учун ҳам бир қатор тидшунослар уларни грамматик синонимлар деб кўрсатгани ҳолда, биргалик нисбати деб қарамайдилар.¹ Грамматик туркумланмаларнинг шакллари, кўрсаткичларининг маъноси ёндош келиб қолиши тида кўп учрайди, бироқ уларни айни бир ҳолат деб қарамаслик керак. Улар ўз туркумланмасига хос хусусияти билан ажралиб туради. Масалан, *юришди ва юрсилар* феълнинг ҳар икки кўрсаткичли ҳолати маъноси ўртасида фарқ бор. Биринчисида ҳаракатнинг бажарилиши бир йўла бир жойда бўлса, иккинчисида бундай англаниши шарт эмас, олдинма—кетин бажарилган бўлиши ҳам тушунилади. Шунга кўра кўплик кўрсаткичи бўлган —лар билан биргалик кўрсаткичи бўлган —иш шакллари маъноси ўзаро фарқланади. Биргалик нисбатининг бундай ўзига хос маъно ифода этишига қарамай, мазкур маъно кўриниши ҳақида тўхтамоқчи эмасмиз. Чунки унинг агенси, яъни ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти эга билан мутаносиб бўлади.

Биргалик нисбатининг бошқа кўринишлари ҳам мавжуд. Уларнинг бирида феълдан англашилган ҳаракат субъекти иккита бўлиб, биринчиси эга вазифасида ва иккинчиси воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Семантик нуқтаи назардан эга вазифасидаги субъект агенс, тўлдирувчи вазифасидаги субъект контрагент ҳисобланади. Мантиқий нуқтаи назардан мазкур субъектларнинг бири иккинчисига ҳаракат бажариш кечимида объектлик қилади. Яъни агенс сифатидаги субъект учун контрагент объект бўлгани ҳолда, контрагент сифатидаги субъект учун агенс объектликни бажаради. Бу тилшунослиқда қайд этилган.² Чунки биргалик нисбатига хос мантиқ айни ҳаракатни бирдан ортиқ субъект бажаришидан иборатдир. Шундай экан, контрагент ҳам агенс каби айни ҳаракатни бажаради. Бунда агенс актанти объектлик вазифасига ўтади. Масалан: *Дилшоднинг шу қилгани учун ҳам, у билан учрашаман* (Ў. Ҳошим). Бу гапдаги биргалик нисбатида қўлланган *учрашаман* феълдан англашиган ҳаракатни бевосита бажарувчи субъектлар I ва III шахслардир. I шахс имплицит ифодалангани ҳолда, III шахс эксплицит ифода топган. I шахс феълнинг агенс актантини билдирувчи субъект ҳисобланиб, унинг ҳаракат объекти III шахс ҳисобланади. Бунда III шахсни кўрсатувчи субъектнинг ҳаракат объекти вазифасини бажарувчи I

¹Крнг.: Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.- 194-б.; Султонсаидова С. Возвратной и страдательной залогии в узбекском языке.- С.47; Шербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. - С.114; Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси.- 64-б.

²Крнг.: Современный татарский литературный язык.- С.214; Зејналов Ф. Р. Турк дилларининг мугадисали грамматикаси. II.- 86-с.; Турсунова У., Мухторов Х., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.- 185-б.; Грамматика хакаского языка.- С.176; Тенишев Р. Р. Строй сарыг- югурского языка.- С.101; Шербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (агагон). - С.114; Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. - 69-б.

шахсни кўрсатувчи субъект бўлади. Яъни учрашаман биргалик нисбатидаги феъдан англашилган ҳаракатнинг III шахсни билдирувчи субъекти гап эгаси эмас, воситали тўлдирувчи вазифасини ўтаган ва агенс билан эмас, контрагент билан адекватдир. У синтактик жиҳатдан эга билан ҳам, семантик жиҳатдан агенс билан ҳам мутаносиб келмаган.

Биргалик нисбатига оид яна бир маъно бор. Унда биргалик нисбатидан англашилган ҳаракатни маълум бир ёки бир неча субъект бажараётгани ва унга бир ёки бир неча субъект ёрдам учун қўшилгани англашилади. Феъдан англашилган ҳаракатнинг бевосита бажарувчиси бунда воситали тўлдирувчини билдириб, ёрдамлашувчи субъект гап эгаси вазифасида намоён бўлади.¹ Масалан: *Ука, ...юкларни туширишиб юборсангиз!* (С. Абдуқаҳҳор.) Бу гапнинг кесими вазифасидаги биргалик нисбати билан қўлланган феъл *туширишиб* бўлиб, ундан англашилган ҳаракат субъекти иккита. Ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект I шахс бирликни билдириб, гапда воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланиши керак бўлгани ҳолда, имплицит ифодаланган. Ҳаракатни бажаришга кўмаклашувчи субъект II ҳахс бирликни билдиради. У гапда ундалма орқали ифодаланган. Ундалма гапда қўлланар экан, гапда II шахс бирликни билдирувчи эгаси ҳамма вақт эллипсисга учрайди. Биргаллик нисбатидаги феъл шу грамматик вазифаси билан қўлланса, ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект воситали тўлдирувчи вазифасида келади ва у жўналиш келишик билан турланган бўлади. Яъни: *Дадамга картошка теришаман* (Ойдин). Бу гапдаги биргалик нисбати билан келган *теришаман* феъли бўлиб, унинг маъноси англаган ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект *дадамга* сўзида ифода топган. Бу сўз жўналиш келишигидадир. Ҳаракатни бевосита бажарган субъектнинг ифодалаган сўз, маълумки, гапда эга вазифасида эмас, воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланган ва семантик жиҳатдан феълнинг агенс эмас, адресат валентлигининг актантидир. Яъни у синтактик жиҳатдан гап эгаси, семантик жиҳатдан феълнинг агенс актанти билан номутаносиб қўлланган. Ҳаракат бажарилишида кўмакчи бўлган субъектнинг гап эгаси билан мутаносиб ва агенс билан адекват ҳисобланади.

Феълнинг биргалик нисбати яна бир хил маъно беради. Бунда феъдан англашилган ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект шу феъл кесим вазифасида қўлланган гапнинг эгаси вазифасида намоён бўлиб, унинг агенси билан адекватликни тутади. Ҳаракатни

---

¹Крнг. Гуломов А.Ф. Феъл.- 62-б.; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка.- С.189; Современный татарский литературный язык.- С.214; Хожиев А.- 62-б.; Грамматика хакасского языка.- С.176; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.- 185-б; Грамматика современного якутского литературного языка.- С.269; Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси.- 53-б.

бевосита нофаоллашиб бажарувчи иккинчи субъект ҳам бор. Бу субъект феълдан англашилган ҳаракатни бевосита фаол бажарувчи субъектнинг фаоллашуви ва етиб олишига йўл қўювчи ҳисобланади. У гапда воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлиб, феълнинг адресат валентининг актанти билан адекват келади. Масалан: *Умурзоқ ака ...уларга етишиб олди* (П. Турсун). Бу гапдаги биргалик нисбат билан қўлланган *етишиб* феъли бўлиб, ундан англашилган ҳаракатни бевосита бажарувчи субъект *Умурзоқ* отида ифода топган. Ҳаракатни нофаол бажарувчи субъект *уларга* олмоши орқали қайд этилган. *Уларга* олмошида ифодаланган субъект *Умурзоқ* отида ифодаланган субъектнинг фаоллашуви ва унга тенглашуви учун имкон берувчи ёки йўл қўювчи сифатида нутқда намоён бўлган. *Умурзоқ* отида ифодаланган субъект гап эгаси вазифасида келиб, семантик жиҳатдан феъл агенсининг актанти, яъни эга ва агенс мутаносиблик сақлаган. *Уларга* олмошида ифодаланган субъект гапда воситали тўлдирувчи вазифасида берилиб, семантик жиҳатдан феълнинг адресат валенти актанти ҳисобланади, яъни у эга ва агенсга нисбатан номутаносиб бўлиб қолган. Чунки, одатда, феъл кесимдан англашилган ҳаракат бевосита оид бўлган субъект эгада ифодланади.¹ Агар феъл ҳолат билдирса, шу ҳолат субъектда кечгани ҳолда, субъект эга вазифасида намоён бўлади.² Феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат бажарилишида бевосита бажарувчи субъектга кўмаклашувчи, ёндашувчи, ўзига қаратувчи, биргалашувчи каби вазифадаги субъектлар, агар ўша феъл гап вазифасида танланиб, ҳаракат ёки ҳолатни бевосита бажарувчи субъект эга вазифасини эгаллар экан, у эга вазифасидан четда қолади. Уюшиқ ҳолда қўллансагина, феъл кесимнинг эгаси гапда бирдан ортиқ бўлади.³ Уюшган эга гапда кесимга нисбатан барча семантик муносабатлари ва барча грамматик маънолари билан бир хил келади.⁴ Акс ҳолда, гап таркиби бошқа эгани сиғдирмайди. У бошқа синтактик вазифа билан гапга киритилади ва кесим билан алоқада бўлади, яъни субъект ҳамма вақт ҳам эга мавқеида келавермайди.⁵ Айниқса бу феълда ифодаланган предикат иккиламчи эга бўлган субъектга тааллуқлидир. У турли келишик билан турланиши ва турли синтактик мавқеда келиши кузатилади.⁶ Юқоридаги таҳлил этилган

¹Криг.: Гуломов А. Феъл.- 40-б.; Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. - М.:СЭ, - 1966, С.329.

²Криг.: Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. - Л.:Наука, 1982, С.31.

³Криг.: Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Ч II.Синтаксис. - М.:Просвещение. - 1968, С.128.129.

⁴Криг.: Убаева Ф.С. Однородные главные члены предложения в современном узбекском литературном языке. Авторев. дисс. ... канд. филол. наук. - Бухара, 1958, С.5; Гуломов А. Ф. Уша асар. - 93-б.

⁵Криг.: Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности. ... - С.37.

⁶Криг.: Гуломов А. Ф. Феъл.- 61-б.

мисолда худди шу ҳолат қайд этилди ва бу субъект эга билан номутаносиб эканлиги айтилди.

Маълум тилшуносларнинг асарида *-(u)ш* шакли мустақил бўлмай, *-ла* ясовчиси билан бир қўшимча ҳолатига келиб қолганлиги, лексикализацияга учраганлиги ҳақида ҳам фикр билдирилган.¹ Бироқ қўшма аффикснинг семантикасида ҳам биргаликка хос ифода мавжудлиги таҳлилда тилга олинган. Эътибор беринг: *У ёрмаган қор ҳақида баҳслашди* (Н.Сафаров). Гапидаги кесим вазифасида танланган *баҳслашди* феъл *-лаш* ясовчиси билан ясалган. У биргалик нисбатига хос икки субъектли бўлиб, бири эга вазифасида намоён бўлган ва феълнинг агенс валенти актантидир. Иккинчи субъект воситали тўлдирувчи вазифасидаги имплицит ифодаланган I шахс бирликдаги олмош ҳисобланиб, феълнинг контрагент валентлиги актантидир. Бу гап мантиқига кўра биринчи субъекти учун иккинчиси, иккинчи субъект учун биринчиси ҳаракат бажариш кечимида объект вазифасини ўтайди. Феъл ясама бўлиб, биргалик нисбати шаклини олмаганлигига қарамай, биргалик нисбати семантикасига эга. Бизнингча, бундай ясама феълни ҳам, унинг ясовчисини лексикализацияга учраган деб изоҳлаш унча тўғри эмас. Бу турк тилларига хос хусусият билан боғлидир. Масалан: *пиш*→*пиши*-, *тўз*→*тўзи*-, *қўз*→*қўзи*- феъл жуфтликларининг биринчиларида ҳаракат давомий бўлмай, кейингиларида давомийлик англашилади. Бу давомийлик *-и* аффикси билан боғлидир. Яна *чири*-, *при*-, *қаш*- каби феъллар борки, улар ҳам давомий ҳаракатни билдиради. Аммо уларнинг сўнгги *-и* товуши аффикс эмас ва *чир*-, *пр*-, *қаш*- каби туб ўзақлар ҳам йўқ. Бу феълларнинг давомийсиз семантикага эга бўлиши мантиқан мумкин эмаслиги ва фақат давомий семантика берганлиги учун *-и* товушини орттирган ҳолда шакл топтирилган ва қолган ясама давомийлик билдирувчи феъллар билан мослаштирилган. Худди шундай хусусиятга эга яна бир шакл ясовчи қўшимча бўлиб, у феълларга қўшилиб келади ва феъл ўзақдан англашилган ҳаракат кучсизлигини оширади ёки ўша ҳаракатга сал киришилганликни билдиради. Бироқ у феъл ўзагига тўғридан-тўғри эмас, ўзлик нисбатининг *-(u)н* қўшимчасидан кейин қўшилади. Масалан, *қичинқира*- феълга эътибор берайлик. Феълнинг ўзаги *қичи*- бўлиб, унга ўзлик нисбати қўшимчаси қўшилган: *қичин*- феълнинг шу шаклига кейин *-қира* қўшимчаси илова қилинган. Энди *қичи*- феълни терида қўзғалувчи сезгини тўлаллиги билан эмас, унинг айрим аломатлари бор ҳолида билдиради. Бу феълга ҳамма вақт аввал *-(u)н* қўшимчаси, сўнг *-қира* қўшимчаси қўшилади: *юр-ин-қира*>*юринқира*, *суя-н-қира*>*суянқира*, *иси-н-қира*>*исинқира*, *тўй-ин-қира*>*тўйинқира*,

¹Криг.: Ҳожиев А. Феъл.- 102-б.; Кучкартаев И. К. Семантика глаголов речи в узбекском языке.- С.30.

бўша—н—қира>бўшанқира, той—ин—қира>тойинқира каби. Мазкур мисолларда *—қира* қўшимчаси шакл ясар экан, *суя—, қичи—* феълларининг ўзлик нисбати шаклига қўшилган, лекин *юр—, иси—, тўй—, бўша—, той—* феъллари *—(и)н* қўшимчаси билан ўзлик нисбат семантикасини орттиргани йўқ. Чунки уларнинг ўзи ўтимсиз феъллардир. Ўзлик нисбати фақат ўтимли феъллардан ясалади.¹ Бу феъллар *—(и)н* қўшимчасини орттиргач, ўзакдан англашилган ҳаракат кечимига киришилганлик тушунилади². Ўтимли феъллардан ўзлик нисбати ясалганда ҳам, феълдан англашилган кечимда кучсиз ҳолат билинади. *—қира* қўшимчаси мана шу кучсиз ифодадаги кучсизликни орттиради. У шунинг учун ҳам *—(и)н* қўшимчасидан кейин қўшилади. Айрим ҳолларда феъл ўзагига *—(и)н* қўшимчасини қўшиш имкони бўлмайдди, яъни мантқиқ кўтармайди. Бироқ шундай феълларга нутқда *—қира* қўшимчасини қўшиш талаб қилинса, у ўзидан аввал *—(и)н* қўшимчасини орттириб, феъл ўзагига қўшилади. Масалан, *оч—, оқ—, тўл—, тур—, ош—, ет—* феъллари *—(и)н* шаклини орттирмайдди, у тилда йўқ. Аммо бу феълларга *—қира* қўшимчаси қўшилиши керак бўлса, аввал *—ин* қўшимчаси орттирилиб, кейин берилади: *оч—инқира>очинқира, оқ—инқира>оқинқира, тўл—инқира>тўлинқира, тур—инқира>туринқира, ош—инқира>ошинқира, ет—инқира>етинқира* каби. Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, қўшимчалар айрим қўшимчадан кейин қўшилиш хусусиятига эга бўлса, фақат шароит юзага келганда амалга ошади. Шу шароит туғилмаса, уни яратиш, сўнг амалга ошганини кузатиш мумкин. Шароитни яратиш имкони туғилмаса, ўзи ҳам амалда бўлмайди. Шунингдек мазкур қўшимча ўз семантикаси билан нутқда ва ўз ўрнида қўлланаверади. У қўниладиган ўзак ёки зарурий қўшимча билан ясалган негиз тилда бўлса ҳам, бўлмаса ҳам, туғилиш шароити юзага келса, етарлидир.

Қўшма деб ном олган *—лаш* ясовчиси ҳақида ҳам юқоридагича фикрни айтиш хато бўлмайди. Бунда муайян маъноли биргалик нисбатидаги феъл нутқ кечимида талаб қилинади. Шу феъл оддан ёки бирор туркумдаги сўздан ясалган бўлиб, аниқлик нисбатига оид семантика билан келиши керак. Аммо у ҳаётда кераксизлиги сабабли ясалмаган ва ясалмайди ҳам. Шундай ҳолда ҳам *—ла* ясовчиси воситасида уни ясашиб, *—ш* шаклини орттириш орқали мақсадга эришилади. Мазкур *—ла* ясовчиси воситасида ясалган феъл нутқ кечимида ҳеч вақт танланмайди ва тил бирлиги қаторига ҳам кирмайди. У фақат биргалик нисбатидаги феълни ясах учун оралик асос воситасини ўтайди. Мазкур *баҳслаш—* биргалик нисбатидаги феъл ҳам ясовчи *—ла* ва биргалик нисбати шакли *—ш*

¹Криг.: Гуломов А. Ғ. Феъл.- 59-б.; Хожиев А. Феъл.- 91-б.

²Криг.: Гуломов А. Ғ. Феъл // Ҳозирги замон ўзбек тили / Ф. Камол таҳр. ост.- Тошкент: ФАН, 1957. 433-б.

кўшимчалари семантикасини ўз таркибига олган ҳолда икки субъектли: бири эга, бири воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўладиган ҳолдаги валентликларга эгадир. Унинг диатеза ифодаси ҳам биргалик нисбатига хос эканлиги кузатилади. Унда шунга кўра субъект, эга билан номутаносиб бўлиб, воситали тўлдирувчи вазифасида қайд этилади.

Кўшма деб ном олган —*лаш* ясовчисининг —*ш* компоненти таҳлил этилар экан, унинг фақат биргалик семантикаси эътиборда тутилди. У ўзлик нисбати семантикасини ҳам беради. Мазкур ишда бу ҳақда тўхтаб ўтилмади. Чунки таҳлил биргалик нисбати феъллари доирасида бормоқда ва эга номутаносиблигини юзага келтирмайди.

Юқоридаги таҳлиллар кўрсатадики, Ҳ.Ф. Нейматов —*лаш* ва —*лан* каби аффикслар билан ясалган феълларни назарда тутиб, уларни медиал маъноли ва нисбат шаклларида четга чиққан¹ деган фикри унча асосли эмас. Бу аффиксларнинг —*н*, —*ш* компоненти феъл нисбатига хос семантикасини тўла сақлаб қолган.

Кўринадики, феъл биргалик нисбати шаклида гап кесими вазифасини бажарар экан, феълдан англашилган ҳаракат субъекти деярли бирдан ортиқ бўлади. Бунда баъзан субъектларнинг ҳаммаси бир йўла агенс сифатида келиб, эга вазифасини бажаради, яъни субъект агенс ва эга билан мутаносиблигини сақлайди. Феъл субъекти иккита бўлгани ҳолда, бири иккинчисига объект бўлади, яъни бири агенс ва иккинчиси контрагент бўлиб, агенс учун контрагент объект, контрагент учун агенс объект ҳолатида келади. Агенс гап эгаси ва контрагент гапнинг воситали тўлдирувчиси вазифасида ифода топади. Тўғрироғи, иккинчи субъект эга билан номутаносиб бўлади. Феъл субъектлари икки гуруҳ бўлгани ҳолда, бир гуруҳи агенс ва гапда эга вазифасида, иккинчи гуруҳи адресат ва гапда воситали тўлдирувчи вазифасида ифодаланади. Иккинчи гуруҳ субъект феълдан англашилган ҳаракатнинг асосий бажарувчиси эканлигига қарамай, у феълнинг адресат валентлиги актанти ва синтактик жиҳатдан воситали тўлдирувчидир. Яъни ҳаракатни асосий бажарувчи субъект агенс билан ҳам, эга билан ҳам номутаносиб келган. Феъл субъектлари икки гуруҳ бўлгани ҳолда, бири феълдан англашилган ҳаракатни нофаол, иккинчиси фаол бажарувчилар бўлади. Биринчи гуруҳ субъект феъл агенсига адекват бўлиб, гапда эга вазифасида ифодаланади. Иккинчи гуруҳ субъект феълдан англашилган ҳаракатнинг асосий бажарувчиси бўлгани ҳолда, феълнинг адресат валенти актанти ва синтактик жиҳатдан воситали тўлдирувчи вазифасида ифода топади; яъни агенс билан ҳам, эга билан ҳам номутаносиб бўлади. Кўшма деб

¹Крнг.: Нейматов Ҳ. Ф. Феъл нисбатларининг муносабати ҳақида // Узбек тили ва адабиёти. - 1970, 3-сон, 38-б.; М. Аъламова ҳам шу фикрда. Крнг.: Аъламова М. Ўша асар. 54-б.

номланган —лаш ясовчисининг —ла компоненти феъл ясовчи, —ш компоненти биргалик нисбати шакли деб қаралиши керак. —ла ясовчиси —ш нисбат шакли коммуникацияси учун феълни ясаб берувчи восита вазифасини бажаради. Биргалик нисбати ўтимли феълларга ҳам, ўтимсиз феълларга қўйилади. Улар феъл семантикасидаги ўтимлиликни деярли ўзгартирмайди; фақат иккинчи субъект контрагент сифатида келса ва бир субъект иккинчисига объект, шунингдек акс ҳолатини ҳам олса, ўтимли феъл ўз ўтимлилигини йўқотади, ўтимсизлашади. Агенс сифатида келувчи субъект баъзан имплицит ифода топса ҳам, ҳаракатнинг асосий бажарувчисини билдирган субъект ҳамма вақт эксплицит ифодаланади.

Феълнинг ўзлик нисбати асосан турли тиллардаги феъл туркумига хос туркуманма ҳисобланади.¹ Шу тилларда яратилган тилшуносликка оид асарларда ўзлик нисбатини характерлаб берилар экан, унинг кесимлиги вазифасида танланган гапларда феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарувчиси бўлган субъект эга вазифасида ифода топиши айтилади. Шунингдек эга ҳаракат ёки ҳолат объектини билдириши ҳам айтилади.² Яъни ўзлик нисбатидаги феъл гапнинг кесими вазифасида ифодаланиши субъектнинг эга билан мутаносиблигини сақлайди. Бу ҳақда ёшнинг боёда тўхтаимиз.

Демак, гапнинг кесими бирор нисбат шаклидаги феъл билан ифодланса, феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти эгадан бишқари бирор бўлак вазифасида намоён бўлиши мумкин. Бунда асосан ортирма, мажхул ва биргалик нисбатлари ҳал қилувчи ўрин тутади. Ўзлик нисбатида субъект ҳамма вақт эга билан мутаносибликни сақлайди. Субъект гапда эгадан бошқа бўлак вазифасини бажарар экан, у фақат тўлдирувчининг маълум турларидан бири бўлади. Кесим феълнинг

¹Криг.: Зејналов Ф. Р. Турк диалектининг мутајисли грамматикаси. II. - 85-с.; Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). - С.111.

²Криг.: Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. ч.1. - С.330; Фуломов А. Ф. Феъл. - 59-б.; Чарьяров Б. Категория залога в современном туркменском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Ашхабат, 1955, 6-с.; Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. - М.: ИВВ, 1962. С.473; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. - С.130; Мусаев К. М. Грамматика карамского языка. - С.246; Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. - С.172; Хозирги ўзбек адабий тили. I. / Ф.Абдурахмонов таҳр. ост. - 270-б.; Современный татарский литературный язык. - С.211; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. - 134-б.; Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и Мышления. - 214; Ҳожисв А. Феъл. - 92-б.; Һусейнзаде М. Муасир азербайжон дили. - 181-с.; Яхонтов С. Е. Формальное определение залога // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогии. - Л.: Наука, 1974. С.50; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили. - 182-б.; Грамматика хакасского языка / под ред. Н. А. Баскакова. - С.177; Тенишев Э. Р. Строй сарыгултурко языка. - С.102; Грамматика современного якутского литературного языка / отв. ред. Е. И. Урбантова. - С.260; Серебренников Б. А., Галджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - М.: Наука, 1986. С.202; Хазерге башкорт теле / Яу. ред. З. Ф. Уракин, К. Ф. Ишбаев - 210-б.; Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг обликатор валентлиқлари. - 63-б.; Султонзадева С. Ўзбек тилида грамматик категорияларнинг ўзаро муносабати. Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. - Тошкент, 1994, 43-б.

орттирма нисбатида ифодаланса, феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти тўлдирувчи вазифасида: аниқроғи, орттирма нисбат ўтимли феълдан ясалган бўлса, субъект воситали тўлдирувчи; ўтимсиз феълдан ясалган бўлса, субъект воситасиз тўлдирувчи вазифасида ифода топади. Ўтимли феъллардан ясалган орттирма нисбат феълларининг каузалланма субъекти синтактик мавқе жихатдан кучсиз бўлиб, нутқда кўпинча эллипсисга учрайди. Бу нисбатда ҳаракат ёки ҳолат субъекти фақат эга эмас, феъл агенси билан ҳам номутаносибдир. Кесим феълнинг мажхул нисбатида ифодаланса, феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти асосан воситали тўлдирувчи вазифасида келади. Бу унинг ўтимли ёки каузатив феълдан ясалиши билан боғлиқдир. У деярли ҳолда имплицит ифода топади. Маъхул нисбати қўшимчаси қўшилган биргалик нисбатидаги феъл айни бир ҳаракат ёки ҳолатни айни вақтда бир неча субъект бажаришини билдирса, у ўтимли феълдан ясалган бўлади. Унинг субъекти поциенс сифатида келиб, синтактик жихатдан воситали тўлдирувчи вазифасини олади. Субъектлар ўзаро муносабат ёки кўмак билдирса, ҳаракат ёки ҳолатни асосий бажарувчи субъект контрагент сифатида воситали тўлдирувчи вазифасини ўтайди, эга билан номутаносиб келади. Кесим феълнинг биргалик нисбатида ифодаланса, феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатни бажарувчи субъект бирдан ортиқ бўлади. Субъектлар бир йўналишда ҳаракат ёки ҳолатни бажарса, улар ҳамма вақт эга ва агенс билан муносаббатликни сақлайди. Улар иккита бўлгани ҳолда бири иккинчисига объект бўлса, контрагенс сифатидаги субъект воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлиб, эга билан номутаносиб келади. Ҳаракат ёки ҳолатни асосий бажарувчи субъект феълнинг адресат валентлиги актантани эканлиги ҳолда, гапда воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади ва унга ёрдамлашувчи ёки етишувчи субъект феъл агенси эканлиги ҳолда, гапда эга вазифасини олади. Бунда ҳам асосий субъект агенс билан ҳам, эга билан ҳам муносаббатлигини сақлайди. Маъхул ҳолатда эга билан муносаббат келган субъект кўп ҳолларда имплицит ифода топади.

3. ХОСЛАНГАН ШАКЛИДАГИ ФЕЪЛ БИЛАН ИФОДАЛАНГАН МАНТИҚИЙ ПРЕДИКАТ КЕСИМ ВАЗИФАСИДА ҚўЛЛАНГАНДА СУБЪЕКТ ВА ЭГА НОМУТАНОСИБЛИГИ

Ўзбек тилида феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъектининг гап эгаси вазифасида келмаслиги, яъни эга билан номутаносиб бўлишида маъхул феълнинг хосланган шаклда нутқ учун таълими хам асосий сабаблардан биридир. Чунки бунда улар бошқа туркумга хос грамматик хусусият орттиради ва гапнинг кесимидан ташқари бирор бўлаги вазифасида

намоён бўлади.¹ Бунинг устига хосланган шаклдаги феъллар ўз туркумига хос бўлган бошқарув хусусиятини сақлайди. Тўғрироғи, мавжуд валентликлари асосида муайян сўзлар билан алоқада киришуви ва мураккаб курилмани ташкил қилиб, шу курилма бўлаклари марказида туриши мумкин.² Бу унинг иккиламчи предикацияни юзага келтириши учун сабаб ҳисобланади.³ Иккиламчи предикацияни ташкил қилган вахосланган шаклда нутқ учун танланган феъл субъекти, турган гапки, гап эгаси билан адекват бўла олмайди. Шунини эътиборда тутиб, феълнинг ҳар бир хосланган шаклида нутқ учун танланиши ва ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг субъекти гапнинг қандай бўлаги вазифасида намоён бўлишини таҳлил этишни мақсад этиб олинди. Феълнинг хосланган шакли уч турда: 1) сифатдош; 2) равишдош; 3) ҳаракат номидан иборат.

Сифатдошлар, юқорида айтилганидай, феълнинг хосланган шаклларидан бири бўлиб, улар гапда аниқловчи вазифасида келиш хусусиятини орттирган бўлади. Бу ҳақда роман-герман тилишунослигида ҳам,⁴ рус тилишунослигида ҳам,⁵ туркологияда ҳам,⁶ туркий тиллар

¹Крнг.: Виноградов В. В. Современный русский язык / вып. 2ое. - М.: Учпедгиз, 1938. С.248, 300; Иванов С. Н. Родословное древо тюрк. Абу-л-Ғазихана.-Ташкент:Фан,1969, С.128,159; Хожиев А.Феъл. - Тошкент:Фан,1973,176,177,188-66.; Уша муал. Феъл //Хозирги ўзбек адабий тили. Iк.-Тошкент:Ўқитувчи, 1980,372-6.; Махмудов Н. М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик - синтактик асимметрия. -102-6.

²Крнг.: Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка.- М.-Л.:ИАН СССР,1950. С.39; Мусаев К.М. Грамматика карамского языка. - С.3к295, 303; Валгина Н.С., Розенталь Д.Е., Фомина М.И., Цанукевич В.В. Современный русский язык /Изд.2ое. допол. и исправ.-М.:ВШ,1964,С.240-247; Голанов И.Г. Морфология современного русского языка /Изд.2ое. допол. и исправ.-М.:ВШ,1965,С.213-225; Хозирги ўзбек адабий тили Iкт. F. Абдурахмонов таҳр. ост.-Тошкент:Фан,1966,322-329-66.; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык.ч.1.-С.378-386; Мирзаева М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. 3-нашри. -138,111,143-66.; Грамматика хакасского языка / под ред. Н.А.Баскакова. -С.230-237; Современный татарский литературный язык. - С.245,253,262; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили /2-ўқуд. наشري -188-190-66; Зейналов Ф.Р. Турк тилларинин мугајисэли грамматикасы. Феъллар II - 119-120-с., Фоменко Ю.З. Глагол //Современный русский литературный язык / под ред. П.А.Леканта. - М.:ВШ, 1982,С.226-230; Махмудов Н.М. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук.- Ташкент,1984,С.13,17,19.

³Крнг.:Сибгатов Р.Р. Теория предикативности. - Саратов,1984,С.150; Абдурахмонов Ф. Синтаксис осложненного предложения //Структура и история тюркских языков.-М.,1971,С.139.

⁴Крнг.:Jung W. Grammatik der deutschen Sprache.- Leipzig,1968,S.208; Каримов Ш. Причастия определения в немецком и узбекском языках. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. -Ташкент,1968,С.4; Kleine Enzyklopadie. Die deutsche Sprache.II Bant - Leipzig, 1970, S.868; Кузнецова Е.Н. Оказиональная субстантивация причастия в современном немецком языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук.-Калинин,1975.С.7; Жирмунский В.М. Общее и германское языкознание. - Л.:Наука,1976,С.202; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология /Изд.2ое. исправ. и допол. -М.:ВШ,1986,С.264.

⁵Крнг.:Виноградов В.В. Современный русский язык. -М.: Учпедгиз,1938.С.248; Пешквский Н.М. Русский синтаксис в научном освещении. - М.,1956.С.156; Валгина Н.С., Розенталь Д.Э.,Фомина М.И., Цанукевич В.В. Современный русский язык /Изд.2ое. Испрв. и допол. - М.:ВШ,1964,С.239; Голанов И.Г. Морфология современного русского языка /Изд.2ое. Исправ. и допол. - М.:ВШ,1965,С.213; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. ч.1 - С.377; Калакуцкая Л.П. Адекватность причастий в современном русском литературном языке. - М.:Наука,1971; Самойлова И.Д. Глагол //Русский язык /под ред. Л.Ю. Максимова. - М.:Просвещение,1975,С.167; Фоменко Ю. В. Глагол //Современный русский литературный язык /под ред. П.А. Леканта. - М.:ШК,1982,С.226.

⁶Крнг.: Gabain A. Ozbekische Grammatik. - Leipzig und Wien, 1945, S.38; Покровская Л.А.Грамматика гагаузского языка. - М.: Наука, 1964. С.230; Иванов С.Н. Родословное древо тюрк. Абу-л-Ғазихана. - Ташкент:Фан,1969.С.127; Мелиев К. Хозирги туркий тилларда сифатдошлар. - Тошкент: Фан, 1974, 167-6.; Зейналов Ф.Р. Турк тилларинин мугајисэли грамматикасы. Феъллар. II - Бакы: АДУН, 1975, 116-с.

тилшунослигида ҳам¹ айтиб ўтилган. Бу, албатта, ўзбек тилшунослигида ҳам ўз аксини топган.² Ўша адабиётларда қайд этилганидай, бу аниқловчи ифода этган белги аниқланмишининг ҳаракат белгисидан иборатдир. Аниқловчи бирор нарса ёки ҳодисага хос белгини кўрсатади. Нарса ёки ҳодиса аниқланмишда ифода топган субъект ёки объект бўлиши мумкинлиги ҳолда, у гапнинг эгаси ёки тўлдирувчиси каби бирор бўлакни кўрсатиб келади. Яъни сифатдошда ифодаланган аниқловчи билан аниқланмиш предикациянинг атрибутив бирикма ҳолидаги трансформацияси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам А.А.Шахматов рус тилининг синтаксисига бағишланган ишида "...ҳар қандай аниқловчили муносабат предикативликини ҳам билдиради," деган фикрни илгари сурган бўлса керак.³ Бунинг учун сифатдош аниқловчининг аниқланмиши, албатта, сифатдошдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг субъектини билдириши талаб қилинади. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам сўзловчи сифатдошнинг субъект учун аниқловчи вазифасида бериб кетиш имконига эга эмас. Гап бўлаklarининг шаклланиши ва жойлашуви мантиқ ва тилнинг маълум қонуниятига бўйсуннади. Сифатдош ўз субъектининг аниқловчиси вазифасида берилиши унинг қандай нисбатда берилиши билан боғли бўлади. Феъллар сифатдош ҳосланганлик шаклида келар экан, у феъллик хусусиятидан маълум нисбат шаклида бўлишини саклаб қолади. Бу Ҳинд-Европа оиласидаги тилларга ҳам,⁴ бутун туркий тилларга ҳам,⁵ шу жумладан ўзбек тилига ҳам⁶ хосдир. Ҳинд-Европа тилларидаги феълларда

¹Крнг.: Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. - М.:Наука, 1964, С.303; Современный татарский язык. -245; Грамматика хакасского языка /под ред. Н.А.Баскакова. -С231; Хазерге башкорт теле /Яу. ред. З.Ф.Ураксин, К.Ф.Ишбаев - 231-6

²Крнг.:Аскарова М., Жуманиёзов Р. Ўзбек тилида равишдош ва сифатдошлар. - Тошкент: Фан, 1953,11-6.; Ҳозирги ўзбек адабий тили / Ф.Абдурахмонов тахр. ост. - 324-6.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. - 141-6.; Шоҳназарова М.Д. Синтаксис причастия в узбекском языке. Автореф.дисс. ... канд. филол. наук. -Тошкент: Фан, 1971,3-6.; Мухтаров Дж. История развития причастных формы в узбекском языке. Авторев. дисс. ... докт. филол. наук. Ҳожиев А. Феъл. - 168-б.; Турсунов У., Мухтаров Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили / 2-тўлд.нашри.-190-6.; Махмудов Н.М. Семантико-синтаксическое ассиметрия в простом предложений узбекского языка. Авторев. дисс. ....докт. филол. наук. -Ташкент, 1984, С.13.

³Крнг.: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / Изд.2ое. - Л., 1941, С173.

⁴Крнг.: Виноградов В.В. Современный русский язык. - С.248; Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И., Цалукевич В.В. Современный русский язык. - С.240; Голанов И.Д. Морфология современного русского языка. -С.202; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. ч.1- С.378; Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. S-208; Каримов Ш. Причастные определения в немецком и узбекском языках. - С.4; Kleine Enzyklopädie. Die deutsche Sprache. - S.862; Кузнецкова Е.Н. Окказиональная субстантивация причастия в современном немецком языке. - С.14; Самойлова И.Д. Глагол // Русский язык / Под ред. Л.Ю. Максимова С.167; Фомина Ю.В. Глагол // Современный литературный язык / Под ред. П.А. Леканга. - С.226; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. - С.264.

⁵Крнг.:Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка.- М.-Л.,1948.С.140; Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. - С.40; Покровская Л.А.Грамматика гагаузского языка. - С.230; Зејналов Ф.Р. Турк тилларининг мугајисали грамматикасы Феъллар II. - 115; Мусаев К.М. Грамматика караимского языка.- С.303; Современный татарский литературный язык. - С.245; Һусейнзада М. Муасир азарбајчан дили. - Бакы:Маариф, 1973,242-с.; Грамматика хакасского языка /Под ред. Н.А. Баскакова. -С.230; Хазерге башкорт теле /Яу.ред. З.Ф.Ураксин, К.Ф.Ишбаев.- 232.

⁶Крнг.:Gabaın A. Ozbekisches Grammatik. - S.98; Аскарова М., Жуманиёзов Р. Ўзбек тилида равишдош ва сифатдошлар. -12-6.; Ҳозирги ўзбек адабий тили.К/Ф. Абдурахмонов тахр. ост. - 325-6.; Иванов С.Н. Родословное древо тюрк Абу-л-Газиҳана. - С.127; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. - 138-6.; Шоҳназарова М.Д. Синтаксис причастия в узбекском языке. - С-8; Мухтаров Дж. История развития причастных формы в узбекском языке. - С.4; Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиев А., Расулов И.,

нисбатнинг бор-йўғи икки шакли бўлиб, *пассив* ва *актив* деб номланади. Улар тилда иккиламчи *предикация*ни юзага келтирса ҳам, *туркий* тиллардаги каби гап бўлаклари ўрни ўзгаришида катта таъсир кўрсатмайди. *Туркий* тилларда, айни ўзбек тилининг ўзида ҳам, маълумки, *фелъ* нисбати бештадир. Улар бош нисбат, ўзлик нисбат, орттирма нисбат, биргалик нисбат, мажхул нисбатидан иборат. Бу нисбатларнинг ҳаммасида ҳам сифатдош ўзи англаган ҳаракат ёки ҳолат субъектини ифодаловчи бўлакнинг аниқловчиси вазифасида келавермайди. Сифатдош бу нисбат шакллариининг айримларини олган ҳолатдагина гап субъектини аниқлаб кела олади.

Бош нисбатдаги фелъдан ясалган сифатдош гап эгасининг аниқловчиси вазифасида қўлланади. Шу сифатдошдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти гапнинг ўша эгаси бўлиб қолади. Яъни шу бир субъект гап кесими вазифасидаги предикатнинг ҳокими бўлгани ҳолда, ўз аниқловчиси билан тузилган бирикма таркибида ҳам ҳоким бўлак ҳисобланади. Кейинги аниқловчили бирикма ҳам мантиқан предикация бўлиб, гап таркибида иккиламчидир. У эга ва кесимдан иборат асосий предикацияга бўйсунди. Бу ҳолда гап бир субъектлик икки предикатлик деб қаралади. У асосий предикация бўйича эга билан мутаносиб, иккиламчи предикацияда аниқланмиш, яъни эга билан номутаносибдир. Масалан, *Пойгакда утирган чавандоз... бақирди* (О.Ёкубов). гапида асосий предикация *Чавандоз бақирди* бўлиб, *бақирди* предикатидан англашилган нутқ ҳаракатининг субъектини *Чавандоз* оти ифода этган. Бунда субъект эгага, предикат кесимга тенг келган. Яъни маъно ва шакл мутаносиблиги кузатилади. *Ўтирган Чавандоз* аниқловчили бирикмаси мантиқан иккиламчи предикацияни таркиб топтирган. Унда аниқловчи *Ўтирган* сифатдошида ифодаланган бўлиб, ундан англашилган ҳолатнинг субъекти *Чавандоз* отида ифодаланган. Бирок *Чавандоз* субъекти бу предикацияда аниқланмиш вазифасини ўтаб, маъно ва шакл номутаносибдир. Кўринадики, гапда икки предикация бўлиб, иккиси учун ҳам *Чавандоз* оти субъект ҳисобланади.¹ Унинг референти ҳам биттадир.

Айрим ҳолатларда сифатдош таркибли фелъдан ясалган бўдиши мумкин. Бунда сифатдош шакли кўмакчи фелъга қўшилади. Таркибли фелънинг *этакчи* бўлаги равишдош шаклида келади. Бундай сифатдошлар ҳам юқоридаги каби гап тузилишида аниқловчи вазифасида қўлланиши шубҳасиз. Масалан, *Бу ерда ҳозиргина бемалол ўйнаб юрган икки бола... ичкари ҳовлига қочшиди* (Ойбек). гапига эътибор бериш жоиз. Ундаги таркибли фелъдан ясалган *ўйнаб юрган* сифатдоши *икки бола* отида

Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қ.-Тошкент: Ўқитувчи, 1980,374-б., Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили /3-тўлд. нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.190: Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – 105-6.

¹Н.М.Маҳмудов худди шундай фикрни *Кўзлари ўптираган ашулачи бўлишиб ҳайрланмиш* (Й.Сулаймон). гапини таҳлил қилиш орқали айтган эди. Қрғн.: Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. -109-б. Яна қрғн.: Черемясина М.И. Моносубъектная конструкция. Понятие и типология //Полипредикативные конструкции и их морфологическая база.-Новосибирск: Наука, 1980, С.9.

ифодаланган эга – субъектнинг аниқловчисидир. Икки бола бирикмасининг аниқловчиси бўлган ўйнаб юрган сифатдошининг ҳам, кесим вазифасидаги қочишди феълнинг ҳам субъектини ифодалаган. У ўз аниқловчиси билан предикацияни юзага келтирар экан, субъект сифатида аниқланмиш вазифасида, эга билан номутаносиб ҳолатга эга.

Айрим ҳолларда юкоридагига ўхшаш гапларнинг субъекти имплицит ифода топиши мумкин. Бунда ҳам мантиқан моносубъектли полипредикатив гап деб қаралади. Масалан, *Эшикни кейин кирган ёпади* (мақол). Гапига эътибор берайлик. Гапда асосий предикация ёпади феълда ифода топган бўлиб, субъект феълдаги шахс-сон кўрсаткичи ва гапда берилган кирган сифатдошидан ‘киши’ маъносида эканлиги англашилади. Шу субъект сифатдош билан иккиламчи предикацияни ҳам юзага келтирган. Иккиламчи предикацияда имплицит англашилган субъект аниқланмиш вазифасида бўлиб, эга билан номутаносибдир.

Ўзлик нисбатидаги феълдан ясалган сифатдош гап эгасининг аниқловчиси вазифасида қўлланади. Яъни шу сифатдошдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти ўша гапнинг эгаси бўлиб қолади. Шу субъект гап кесими вазифасидаги предикатнинг ҳокими бўлгани ҳолда, ўз аниқловчиси билан тузилган бирикма таркибида ҳам ҳоким бўлак ҳисобланади. Бу жиҳатдан у бош нисбатдаги феълдан ясалган сифатдошга ўхшаб кетади. Чунки ўзлик нисбатидаги феъл бош нисбатдаги феъл билан муайян бир хусусиятида айнан бир хилдир. Ҳар иккисидан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти гап таркибида эга билан адекват бўлади. Бу эса улардан ясалган сифатдошнинг гапда қўлланишида ҳам субъектлари бир хил бўлак вазифасида намоён бўлиши учун сабаб ҳисобланади. Маълум бўладики, аниқловчи вазифасидаги сифатдошнинг аниқланмиши ҳам гап эгаси иккиламчи предикация таркибида номутаносиб қўлланади. Масалан, *...рўмолга ўралган бир аёл тушиди* (С.Аҳмад). гапида *аёл тушиди* асосий предикация бўлиб, гапнинг эга ва кесимидан иборат. Гапдаги иккиламчи предикация *рўмолга ўралган бир аёл* ёйик бўлагидир. У *Бир аёл рўмолга ўралган* гапининг трансформацияси ҳисобланади. Шундай бўлгач, ўралган сифатдошидан англашилган ҳаракат субъекти ҳам *аёл* сўзида ифодаланган. Аммо у иккиламчи предикация таркибида аниқланмиш вазифасида келган ва эга билан номутаносиб қўлланган.

Биргалик нисбатидаги феъллардан ясалган сифатдошлар ҳам гап эгасининг аниқловчи вазифасида келиб, у билан иккиламчи предикацияни таркиб топтириши мумкин. Бунинг учун биргалик нисбати ясалганда ўзи қўшилган феъл валентлигига контрагент илова қилишдан бошқа ўзгариш бермаганлиги сабаб ҳисобланади. Албатта, бу ўринда биргалик нисбати бош ёки ўзлик нисбатидан ясалган бўлиши ва сифатдош учун ҳам у ясалиш асосий вазифасини ўташи шарт. Масалан, *Мен билан кўришган одам ёнимга чўкди* (С.Аҳмад). Бу гапнинг асосий предикацияси *одам ёнимга чўкди* бўлиб, предикат вазифасидаги *чўкди* феълдан англашилган ҳолат субъекти *одам* стида ифодаланган. Бу предикациядаги субъект ва предикат гапнинг эга ва

кесимига мутаносибдир. Гапдаги иккиламчи предикация *мен билан кўришган одам бўлиб*, у *Одам мен билан кўришган* содда гапининг трансформацияси ҳисобланади. Иккиламчи предикациядаги предикат *кўришган* сифатдошида ифодаланган ва ундан англашилган ҳаракат субъекти *одам* сўзидан кайд этилган. Маълумки, субъект ўз предикатининг аниқланмиши вазифасида намоён бўлган, яъни эга билан мутаносиб эмас.

Бир содда гап кўш предикатдан иборат бўлгани ҳолда, ҳар иккисининг ҳам субъекти бир сўзда ифода топиши ва у предикатив бирликда эга билан мутаносиб, иккиламчи предикатив бирликда аниқланмиш вазифасида келиши, юқоридаги таҳлилларда кайд этилганидай, бош, ўзлик, биргалик нисбатидagi феъллардан ясалган сифатдош гап эгасининг аниқловчиси вазифасида қўллангандагина кузатилади. Орттирма ва мажхул нисбатидagi феъллардан ясалган сифатдошлар бундай гап қурилишини шакллантира олмайди.

Орттирма ва мажхул нисбат феълларидан ясалган сифатдошлар ҳам содда гап эгасининг аниқловчиси вазифасида келиши ва кўш предикативликни ҳосил қилиши мумкин. Лекин бу гапларда таркиб топган иккиламчи предикациянинг субъекти гапдаги асосий предикация субъектининг нақ ўзи бўлиб қолмайди. Иккиламчи предикациянинг субъекти деярли ҳолда тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Шунда ҳам гап кесими томонидан бошқарилган гапдаги вазифасига кўра тўлдирувчи эмас, у иккиламчи предикация предикати томонидан бошқарилган новазифавий шаклланган тўлдирувчи деб қаралади.

Ясалиш асоси орттирма ёки мажхул нисбатида бўлган сифатдошлар содда гап эгаси аниқловчиси вазифаси қўлланганда, унинг аниқланмиш билан иккиламчи предикацияни ташкил этмаслиги ҳам ўз сабабига эга. Одатда содда йиғик гапнинг трансформацияси аниқловчи – бирикмасини шакллантиради. Тилшуносликда ҳам предикатив кўшилма билан аниқловчиси бирикма семантик жиҳатдан ўзаро фарқ қилмайди, лекин грамматик жиҳатдан улар ўзаро фарқланиб, ундаги белги билдирувчи тобе бўлак шахс-сон, замон, модаллик кўрсаткичига кўра фарқланади. Сифатдош аниқловчилик вазифасини бажариб келганда бу фарқ ҳам ўз қимматини деярли йўқотади. Шунинг учун ҳам ўзбекнинг таниқли тилшуноси А.Ғуломов “Сифатдош аниқловчи предикативлик элементига эга,” деган¹ фикрни билдирган бўлиши керак. Шунга қарамай, орттирма ва мажхул нисбат феълларидан ясалган сифатдошлардан атрибутив бирикма тузилар экан, у ҳақда предикативликни айтиш тўғри бўлмайди. Чунки орттирма ва мажхул нисбатли феъллар кечим вазифасида танланиб, гап тузилар экан, улар эгаси феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг субъекти билан адекват ҳолда келмайди.² Улар субъекти деярли ҳолда кесим томонидан бошқарилган тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Гап эгаси субъектни

¹ Қриг.: Ғуломов А. Кўшма гап. – 73-б.

² Қриг.: Ғуломов А.Ғ. Феъл. -58, 63-66.; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С192,193; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 133, 134-66.; Турсунов У., Ражабов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 183, 186-66.

билдирмайди. Гап трансформациясида кесим аникловчи вазифасига кўчар экан, унинг аникланмиши вазифасига фақат эга ўтади. Фейлдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат, субъект шу феъл томонидан бошқарилган бирор бўлакда ифода топгани учун, трансформацияда ҳам ўзгаришсиз қолади. Яъни улар бу ўринда ҳам тўлдирувчи вазифасини ўтайверади. Иккиламчи предикация таркибида субъект тўлдирувчи вазифасида намоён бўлиб, эга билан номутаносиб қўлланади. Масалан, *Қизини ўқитган ўқитувчиси келди* (И.Раҳим). гапида асосий предикация *ўқитувчиси келди* бўлиб, у гапнинг эга ва кесимидан иборат. Гапдаги *ўқитган ўқитувчиси* атрибутив бирикма иккиламчи предикация эмас. Чунки *ўқитган* сифатдошидан англашилган ҳаракат субъекти *ўқитувчи* сўзида ифодаланмаган. Ўқиш ҳаракатини ўқитувчи эмас, қиз бажарган. Ўқитувчи ҳаракат бажарилишида мажбурловчи шахс ҳисобланади. Яъни иккиламчи предикация *қизини ўқитган* деб қаралиши керак. Субъект иккиламчи предикацияда воситасиз тўлдирувчидир. Яъни иккиламчи предикация субъекти синтактик эга билан ҳам, семантик нуқтаи назардан агенс билан ҳам номутаносибдир.

Мажхул нисбатидаги феълдан ясалган сифатдош гап эгасининг аникловчиси вазифасида келгани учун мисол келтирайлик: *Очилган дераза таратар ёғдуни – навои* (Ҳ.Даврон). Бу гапда асосий предикация *дераза таратар* бўлиб, улар эга ва кесимга тенгдир. Мажхул нисбатдаги феълдан ясалган *очилган* сифатдоши гапнинг эгаси вазифасидаги *дераза* сўзи билан сифатловчили бирикма ҳосил қилган. Бирок бу бирикма ҳақида ҳам иккиламчи предикацияни айтиб бўлмайди. Чунки *очилган* сифатдошидан англашилган ҳаракатнинг бажарувчиси *дераза* сўзида ифодаланди, дейиш мантиксиздир. Унинг субъекти имплицит ифодаланган воситали тўлдирувчида қайд этилган, яъни гап эгаси билан номутаносибдир.

Айтилганлардан маълумки, орттирма ва мажхул нисбатидаги феълдан ясалган сифатдош содда гап эгасининг аникловчиси вазифасида келар экан, гап қўш предикативли бўлиб, ҳар бир предикация предикати ўз субъектига эга бўлади ва иккиламчи предикация предикатининг субъекти бошқарув имкониятига кўра намоён бўлган тўлдирувчи вазифасида қайд этилади, эга билан мутаносиб ҳолда кузатилмайди.

Сифатдошлар тўлдирувчининг аникловчиси вазифасида қўлланиши ҳам мумкин. Бунда сифатдош, ўзининг феълга хос грамматик хусусияти бўйича, муайян бўлақларни бошқариб келади, яъни айрим валентлиги эътибори билан актантлар қабул қилади.¹ Унинг ўз субъекти ҳам бўлиши мумкин. Бу субъект ё эксплицит, ё имплицит ифода топади. Унинг қандай ифода топиши

¹КрҒ.: Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. – С.303; Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И., Цапукевич В.В. Современный русский язык. – С.240; Голанов И.Г. Морфология современного русского языка. – с.243; Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. – S.208; Каримов Ш. Причастные определения в немецком и узбекском языках. – С.4; Современный татарский литературный язык. – С.245; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 141-б.; Шахназарова М.Д. Ситаксис причастия в узбекском языке. – С.7; Мелиев К. Ҳозирги туркий тилларда сифатдошлар. – 108-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – 190-б.; Грамматика хакасского языка // Под ред. Н.А.Баскакова. – С.230; Фоменко Ю.В. Глагол // Современный русский литературный язык. – С.226.

сифатдошнинг қайси нисбатда бўлганлиги ва нутқ талаби билан боғлиқдир. Айниқса, мажхул нисбатида келса, сифатдошдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти ҳамма вақт имплицит ифода топади. У, ҳар қандай ҳолда ҳам, иккиламчи предикация субъекти бўлганлиги учун, гап эгаси билан мутаносиб келмайди. Бунинг устига у фақат воситасиз тўлдирувчи вазифасини ўтайди. Масалан, *Чувалган ҳар хил илларни унга узатди* (С.Зуннунова). Гапида асосий предикациянинг предикати *узатди* феълида ифода топган. Ундан англашилган ҳаракат субъекти имплицит ифодаланган. Ундан англашилган ҳаракат объекти *илларни* сўзида ифодаланган бўлиб, *чувалган* сифатдоши унинг аниқловчиси вазифасида қўлланган. Аниқланмиш сифатдошдан англашилган ҳаракатнинг ҳам объекти ҳисобланади. Бу ҳолатнинг субъекти имплицит ифодаланган бўлиб, воситали тўлдирувчини билдиради, яъни эга билан мутаносиб эмас.

Сифатдош бош нисбатдаги феъллардан ясалиши ва тўлдирувчининг аниқловчиси вазифасида қўлланиши ҳам мумкин. Бунда ҳам сифатдошдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг субъекти унинг аниқланмиши эмас, воситали тўлдирувчи имплицит англашилган луғавий бирлик бўлади. Бу туркологияда аллақачон тилга олинган ҳодиса ҳисобланади.¹ Масалан, *Унга кетган пулни Мирзаев чўнтагидан тўлайдими?* (Ў.Ҳошимов.) гапидаги эга ва кесимни ўзида ифода этган предикация *Мирзаев тўлайдими* ҳисобланади. Ундаги кесим вазифасида намоён бўлган *тўлайдими* феъли бўлиб, феълдан англашилган ҳолат объекти *пулни* сўзида ифода топган. Шу воситасиз тўлдирувчи учун *кетган* сифатдоши аниқловчи вазифасида келган. Гап мазмунига эътибор қилинса, худди шу доирада, яъни *унга кетган пулни* гап таркибидаги иккиламчи предикацияга ўхшайди. Мазкур предикацияни номинализация қилидан асл қолига трансформация қилсак, *пул унга кетган* бўлиб чиқади. Бунда гап гўё тўла шакланганга ўхшайди. Бирок пул ўзидан-ўзи кетавермайди. Уни кимдир кетказган бўлади. Худди шунга кўра сифатдош семантикаси мажхул нисбатдаги феъл семантикасини билдиради. Яъни таҳлил этилган гапнинг иккиламчи предикациясида ҳам сифатдошдан англашилган ҳолат субъекти имплицит англашилган воситали тўлдирувчи вазифасидадир ва у эга билан номуаносиб келган.

Сифатдошда ифодаланган аниқловчи бош нисбат шаклида бўлиб, унинг аниқланмиши шахс ифода этиши ҳам кузатилади. Бунда сифатдошда ифодаланган аниқловчи билан гапнинг тўлдирувчиси вазифасидаги аниқланмиш иккиламчи предикацияни юзага келтиради. Масалан, *Юртга келган бошқинчини мажақланг* (Х.Олимжон). Гапига эътибор бериш мумкин. Гапнинг асосий предикациясидан фақат *мажақланг* предикати эксплицит берилган. Унинг субъекти имплицит ифодаланган бўлиб, II шахс кўпликака қаратилган. Предикат гап кесими билан адекватдир. У томонидан бошқарилган воситасиз тўлдирувчи шахс ифода этган. Унинг *юртга келган*

¹Крнҗ.: Фуломов А.Ф. Феъл. – 59-б.; Поцелуевский Е.Л. Определительные сочетания типа «тўрар уй» // Труды ИЯЛ / вып.IV/ - Ашхабад, 1942,С.141; Боровков А.К. Ўзбек тили грамматикаси. I кт. - Тошкент, 1943, 195-б.; Шахназарова М.Д. Синтаксис причастия ... – С.35.

бирикмасидан иборат ёйик аниқловчиси бор. Ёйик аниқловчиси билан гап тўлдирувчиси иккиламчи предикацияни юзага келтирган: *юртга келган босқинчи*. Бундай ҳолда тўлдирувчи вазифасидаги *босқинчи* сўзи иккиламчи предикация субъекти ҳисобланади, кўринадики, у эга билан мутаносиб бўлмайди.

Айрим ҳолларда мажхул нисбатидаги сифатдош отлашган ҳолда гап учун сайланиб, воситасиз тўлдирувчи вазифасида кўлланиши ҳам кузатилади. Бу шу тўлдирувчи вазифасидаги сифатдошнинг ўзи иккиламчи предикацияда предикатлик вазифасини ўтайди. Масалан, *Чол ... анча гаплар айтилганини сезиб қолди* (С.Аҳмад). гапида *чол ... айтилганини сезиб қолди* асосий предикация ҳисобланиб, унда субъект чол сўзида, предикат *сезиб қолди* таркибли феълда ифодаланган ва улар гапнинг эга ҳам кесимидан иборат. Асосий предикациядаги *айтилганини* отлашган сифатдоши тўлдирувчи вазифасини ўтаган. У яна *анча гаплар айтилганини* қурилмаси таркибида предикат вазифасини ўтагани ҳолда, иккиламчи предикацияни ўзида мазказлаштирган. Ундан англашилган нутқ кечимининг субъекти имплицит ифодаланган шахс ҳисобланади. Унинг иккиламчи предикациядаги вазифаси воситали тўлдирувчи бўлиши керак, яъни эга билан мутаносиб бўлолмайди.

Юқорида сифатдошлар воситасиз тўлдирувчининг аниқловчиси бўлиши натижасида иккиламчи предикацияни таркиб топтиришига мисоллар келтириб, таҳлил этиб кўрилди. Сифатдош гап таркибида воситали тўлдирувчи аниқловчиси бўлиши ҳам, иккиламчи предикацияни ташкил этиши ҳам мумкин. Бу воситасиз тўлдирувчининг аниқловчиси вазифасида келгандагига нисбатан гап таркиби катта фаркли ҳолатларни юзага келтирмайди. Бунда ҳам мажхул нисбатидаги феълдан ясалган сифатдошлар анча аҳамият касб этади. Масалан, *...тошдан ишланган уйга ўтиб кетди* (Назармат). гапидаги асосий предикация *уйга ўтиб кетди* қурилмасида ифода топган ва предикация субъекти имплицит ифодаланган бўлиб, III шахсни билдиради. У эга билан мутаносибдир. Гапдаги *тошдан ишланган* ёйик аниқловчиси иккиламчи предикациядир. У гапнинг *тошдан* сўзида ифодаланган воситали тўлдирувчининг аниқловчиси ҳисобланади. Иккиламчи предикациянинг субъекти ҳам имплицит ифодаланган ва у воситали тўлдирувчи вазифасини кўрсатади, яъни эга билан мутаносиб эмас.

Гап таркибидаги тўлдирувчи воситали бўлиб, уни аниқлаб келган сифатдош бош нисбатли феъллардан ясалган ҳолатларда, иккиламчи предикация субъекти аниқланмиш ҳисобланган ўша тўлдирувчи эканлиги ҳам, сифатдош валентлигига кўра намоён бўлган актант эканлиги ҳам кузатилади.

Бош нисбатдаги феълдан ясалган сифатдош ўзи аниқлаб келган воситали тўлдирувчи билан иккиламчи предикацияни юзага келтириши тилда анча кенг тарқалган. Бунда тўлдирувчи жонли мавжудот, жонлантириб кўрсатилган нарса ёки табиат қонуниятига кўра ўзи ҳаракат бажарувчи нимадир бўлади. Масалан, *У Лайлининг дардида сахрога чиқиб кетган*

Мажнунга ачинар (Ў.Хошимов). гапидаги асосий предикация *У Мажнунга ачинар* курилмаси бўлиб, субъект у олмошида, объект *Мажнунга* отоқли отида, предикат *ачинар* феълда ифодаланган. Субъект ва предикат эга ва кесим билан мутаносиб ҳисобланади. Воситали тўлдирувчи вазифасидаги *Мажнунга* сўзи аникловчи вазифасидаги *чиқиб кетган* таркибли феълдан ясалган сифатдош билан иккиламчи предикацияни юзага келтирган. Иккиламчи предикация субъекти курилма учун аникланмиш эга билан номутаносиб тўлдирувчи билан мутаносибдир.

Куйида сифатдошдан иборат аникловчининг аникланмиши шахсни билдирмаган сўзлардан танланганига мисоллар келтирамиз. Аммо бу гапларда ҳам воситали тўлдирувчи иккиламчи предикация субъекти вазифасида келган. Эътибор қилинг: *...қия очиқ турган эшик томонга қаради* (С.Зуннунова). *Ёзмаган қор ҳақида баҳслашилди* (Н.Сафаров). *Пишиб ётган боғларга боқдим* (Х.Даврон). Бу гапларда *очиқ турган* таркибли сифатдош *эшик*, *ёзмаган* сифатдоши *қор*, *пишиб ётган* таркибли сифатдош *боғ* сўзи, яъни гапнинг воситали тўлдирувчиси билан унинг аникловчиси вазифасида иккиламчи предикацияни юзага келтирган. Иккиламчи предикация субъекти бўлган *эшик*, *қор*, *боғ* сўзлари шахс билдирмайди. Бироқ улар ўзлари бошқарган сифатдошлардан англашилган ҳаракат ёки ҳолатни табиатан адо этаверади. Шу билан бирга улар гапнинг воситасиз тўлдирувчиси билан мутаносиб келган. Улар иккиламчи предикацияда синтактик аникланмиш вазифасида келиб, эга билан номутаносибдир.

Сифатдошлар ўзлик, орттирма ва биргалик нисбатидаги феъллардан ясалган бўлса ҳам, гап тўлдирувчисининг аникловчиси вазифасида келиши ва иккиламчи предикацияни юзага келтириши мумкин. Бунда у асосан ўзининг ҳоким бўлаги вазифасидаги ҳаракатнинг субъекти бўлади. У кўпроқ шахс билдирувчи сўзлардан танланади. Тўлдирувчи, жонсиз нарсани билдирган сўзлардан танланган тақдирда ҳам, сифатдошдан англашилган ҳолатни табиатан адо эта олади. Масалан: *...юрини қийинлаштирадиган дарахтларни кесиб келади* (Назармат). *Ўқишда қийналган болаларга ёрдамлашди* (Р.Файзий). *Стадионга шошиб кетаётган одамларга маҳлиё бўлиб қараб турарди* (“Туркистон”). Бу гапларнинг тўлдирувчи бўлагининг аникловчиси вазифасида биринчи гапда сифатдош орттирма, иккинчи гапда ўзлик, учинчи гапда биргалик нисбатида қўлланган. Уларнинг ҳаммаси ҳам бир хил ўз аникланмиши билан иккиламчи предикацияни юзага келтирган, яъни сифатловчи вазифасидаги сифатдош предикат, тўлдирувчи вазифасидаги аникланмиш субъектни ифода этган. Яъни у эга билан мутаносиб эмас.

Таҳлиллар кўрсатадики, сифатдошлар гап тўлдирувчисининг аникланмиши вазифасида қўлланар экан, мажхул нисбатдан бошқа ҳар бир нисбатда бўлса ҳам, ўз аникланмиши бўлган тўлдирувчиси билан иккиламчи предикацияни юзага келтира олади. Сифатдош мажхул нисбатида бўлса, бу мумкин эмас. Чунки мажхул нисбатидаги феъллар ўзидан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг субъекти билан эга ва кесим муносабатини таркиб

топтирмайди. Бундай алоқа аниқловчи – аниқланмиш ҳолатида ҳам муносабатга кириша олмайди. Яъни мажхул нисбатидаги феъл ўзидан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти билан эга ва кесим кўшилмаси сифатловчили бирикма кўшилмасидан иборат предикацияни юзага келтириши мантиққа зиддир.

Гап тўлдирувчисини аниқлаб келган сифатдош предикат сифатида эга билан предикатив муносабатга киришиши ҳам кузатилади. Бунда сифатдошлар кўпроқ бош нисбатда бўлади. Бунда гап монособъектли кўш предикацияли гап ҳисобланади. Масалан: *Маҳдум чеккан ташвишида ҳақли бўлиб чиқди* (А.Қодирий). Бу гапнинг эгаси *Маҳдум* отокли отида, касим ҳақ бўлиб чиқди боғламали от кесимда ифода топган. Улар асосий предикация билан мутаносибдир. Гапда *ташвишида* сўзи эса воситали тўлдирувчини ифодалаган бўлиб, унинг аниқловчи вазифасидаги чеккан сифатдоши ҳам *Маҳдум* отокли оти билан иккиламчи предикацияни юзага келтирган. Яъни *Маҳдум* отокли оти ҳар икки предикацияда ҳам субъект ҳисобланади. Гап эгаси субъект билан мутаносибликни йўқатган эмас. Бундай гапларда субъект эга билан ҳамма вақт мутаносиб бўлади.

Шу сарлавҳа остидаги қисмнинг бошида бош нисбатдаги феълдан ясалган сифатдош гап эгасининг аниқловчиси вазифасида келса, у эга билан иккиламчи предикацияни таркиб топтириши, гап монособъектли кўш предикация ҳолатида бўлишини айтган эдик. Иккиламчи предикация субъекти бунда эга билан номуносаб бўлиши исбот этилди. Худди шундай бош нисбатдаги феълдан ясалган сифатдош гап эгасининг аниқловчиси вазифасида келиб, аниқланмиши билан иккиламчи предикацияни юзага келтирмай, ўз ағенси ҳисобига намоён бўлган актант билан иккиламчи предикацияни таркиб топтиради. У шу иккиламчи предикация субъекти бўлиб қолади. Бирок бундай гапларнинг асосий предикациясида гап бўлаклари семантик-синтактик номуносаб келади. Унинг предикатидан англашилган ҳаракат, ҳолат ёки белги субъекти воситали тўлдирувчи, объекти эга вазифасида қайд этилади. Яъни сифатдош объектни кўрсатган бўлакнинг аниқловчиси вазифасида қўлланади. Асосий предикация учун ҳам, иккиламчи предикация учун ҳам ягона объект берилади ва бу объект ҳар икки предикацияни боғлайди; у асосий предикацияда гап эгаси ва иккиламчи предикация ҳисобланган ёйик аниқловчининг аниқланмиши вазифасини ўтайди. Иккиламчи предикациянинг субъекти гап аниқловчисининг таркибида бўлгани учун эга билан мутаносиб бўла олмайди. Мураккаб содда гапнинг худди шундай қолипда тузилишини Н.М.Маҳмудов *Аҳмад сўзлаган ҳикоя ҳаммага маъқул бўлди* мисолида таҳлил этиб берган.¹ Гапнинг асосий предикацияси *Ҳикоя ҳаммага маъқул бўлди* қисмидан иборат ҳисобланиб, унинг эгаси *ҳикоя*, кесими *маъқул* сўзида ифодаланган ва *бўлди* сўзи боғлама вазифасини ўтаган. Предикат кесим билан мутаносиб бўлгани ҳолда, эга вазифасидаги *ҳикоя* сўзи асосий предикацияда объектни билдиради. Субъект

¹ Крнг.: Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – 111-б.

ҳаммага сўзида ифодаланиб, у гапнинг тўдирувчиси вазифасида келган. Иккиламчи предикация ёйиқ аниқловчи вазифасида эга вазифасидаги ҳикоя бўлагига тобе боғланган *Аҳмад сўзлаган* ҳисобланади. У субъект ва предикатдан таркиб топган. *Ҳикоя* сўзи бу предикация учун гап таркибида ҳоким бўлак ҳисобланса ҳам, предикат таркибида объектдир. Яъни *ҳикоя* сўзи ҳар икки предикацияга ҳам оид бўлиб, улар объекти сифатида вазифа бажарган, предикатив бутунликни туташтириб келган. Иккиламчи предикациянинг субъекти бўлган *Аҳмад* отоқли оти эга аниқловчиси таркибида қайд этилгани учун, эга билан мутаносиб эмас.

Бош нисбатдаги феълдан ясалган сифатдош асосий предикациянинг субъектини билдирган гап бўлагининг аниқловчиси вазифасида келиши ва агенс актанти билан иккиламчи предикацияни таркиб топтириши ҳам мумкин. Бунда асосий предикация объекти одатдагидай гап эгаси вазифасида қўллангани ҳолда, субъекти унинг қаратқичли аниқловчиси вазифасида қўлланади. Бу сифатдош субъект ифодаланган қаратқичли аниқловчи бўлиб келиши учун имкон яратган бўлади. Масалан: *Энаси тепган қулуннинг эти оғримас* (мақол). Бу гапда асосий предикация *қулуннинг эти оғримас*, бўлиб, унинг предикати *оғримас*, субъекти *қулун* сўзида ифода топган. Предикат гап кесими экани ҳолда, субъект эга вазифасида эмас, объект ҳисобланган *эти* сўзи гап эгаси вазифасида ифодаланган. Гап таркибидаги иккиламчи предикация *энаси тепган* бўлиб, у гап эгасининг қаратқичли аниқловчиси учун сифатловчи аниқловчи вазифасида қўлланган. Иккиламчи предикация субъекти бўлган *энаси* сўзи ёйиқ аниқловчи таркибида келган, яъни эга билан номутаносибдир.

Тахлиллар шуни кўсатадики, сифатдош эганинг ёки тўлдирувчининг аниқловчиси вазифасида келиб, агенс актанти намоён бўлгани ҳисобига иккиламчи предикацияни юзага чиқарар экан, содда гап кўш предикатив бўлгани ҳолда, ҳар бир предикация ўз субъекти билан қайд этилади.

Кўрдикки, содда гап тартибида эга ёки тўлдирувчининг сифатловчи аниқловчиси вазифасида қўлланиши мумкин. Агар у мажхул нибатдан ташқари нисбатларда келиб, эганинг аниқловчиси вазифасида қўлланса, у билан иккиламчи предикацияни юзага келтиради ва асосий предикациянинг субъекти бўлган эга унинг ҳам субъекти бўлиб қолади. Содда гап моносубъектли кўш предикацияли мураккаб содда гап ҳисобланади. Аммо субъект иккиламчи предикация ҳисобида эга билан номутаносиб, аниқланмиш вазифасини ўтаган, деб қаралади. Сифатдош мажхул нисбатлардан ташқари нисбатларда тўлдирувчининг аниқловчиси вазифасида қўлланиб, ўз аниқланмиши билан иккиламчи предикацияни юзага келтира олади ва аниқланмиши вазифасидаги субъекти ҳеч вақт эга билан мутаносиб бўлмайди. Сифатдошлар яна эганинг ҳам, тўлдирувчининг ҳам аниқловчиси бўлгани ҳолда, аниқланмиши билан эмас, агенс актанти билан иккиламчи предикацияни юзага келтиради. Бироқ сифатдош ўзлик нисбатида шакланмагани ҳолда танланади. Шунингдек эга гапда объект билдириб бош келишида олинмиши ва асосий предикациянинг субъекти тўлдирувчи ёки

қаратқичли аниқловчи вазифасида қайд этилиши шарт. Шунда иккиламчи предикация субъекти ёйиқ аниқловчи таркибига кириб, эга билан мутаносиб кела олади.

Равишдошлар юкорида айтилганидай, фельнинг хосланган шаклларида бири бўлиб, улар гапда фель кесимнинг белгисини, яъни ҳол вазифасини ўташ билан бирга эргаш гапларнинг хусусияти бўлгани ҳолда ҳам, бош гап кесимига ҳол вазифасида тобеланиш хусусиятини орттирганлиги кузатилади. Бу ҳақда рус тилшунослигида ҳам,¹ туркологияда ҳам,² туркий халқлар тилшунослигида ҳам³ айтиб ўтилган. Бу, албатта, ўзбек тилшунослигида ҳам ўз аксини топган.⁴ Ҳол вазифасидаги равишдош фель кесимга тобелангани учун, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти деярли қарашли бўлади. Чунки субъект фельдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатни бажарар экан, шу ҳаракат ёки ҳолатни равишдошда ифодаланган белгиси асосида юзага келтиради. Шунинг учун ҳам маълум тилшунослар равишдошлар иккиламчи предикацияни юзага келтирса ҳам, унинг субъекти асосий предикациянинг субъекти билан айнан битта бўлади,⁵ юзага келган

¹Крнг. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И., Цапукевич В.В. Современный русский язык. - С. 247; Голанов И.Г. Морфология современного русского языка. - С.224; Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. - М.-Л., 1975, С.261; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. ч.1 / - С.386; Самойлова И.Д. Глагол // Русский язык / Под ред. Л.Ю. Максимова. - С.168; Фоменко Ю.Д. Глагол // Современный русский литературный язык / Под ред. П.А. Леканга. - С. 230.

²Крнг.:Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. - М., 1928, С.126; Диренкова Н.П. Грамматика айроцкого языка.-М.-Л, 1940, С.130; Его же. Грамматика шорского языка. - М.-Л., 1941, с.152; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т.1., ч.1. - М., 1952, С.459; Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. - С.185; Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. -С42; Павлов И.П. Деепричастие в чувашском языке и их синтаксические функции. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. -М., 1953,С.; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. - С.239; Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. - С.240; Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. -С.296; Иванов О.Н. Родословное древо тюрков Абу-л-Газихана. - С.154; Зејналов Ф.Р. Турк дилларинин мугъажисли гамтикасы. - 119-с.; Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). - С.122.

³Крнг.: Хосрови А.М. Деепричастие в туркменском языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. - Ашхабад, 1950. С5; Қазирғи казак тили. - Алматы, 1954, 320-6.; Турсунов А. Деепричастие в современном киргизском языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. - Фрунзе, 1958. С.4; Джанмавов Ю.Д. Деепричастия в хумикском литературном языке. - М.:Наука. 1967, С.9; Современный татарский литературный язык.- С.183; Һусејнада М. Муасир азербайжан дили. - 245-с.; Грамматика хакасского языка //Под ред. Н.А. Баскакова. - 234; Юллашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. - М.: Наука, 1977. С.82; Грамматика современного якутского литературного языка //Отв. ред. Е.И. Убрятова. - С.240; Ҳазерге башқорт теле / Яз. ред. З.Ф.Ураксин, К.Ф.Ишбаев. - 235-б.

⁴Крнг.: Асқарова М., Жуманиёзов Р. Ўзбек тилида равишдошлар ва сифатдошлар. - 4-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. - 138-б.; Ҳожиев А. Фель. - 177-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили. - 182б.; Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик ва синтактик асимметрия. -123-б.

⁵Крнг.: Валгина Н.С., Розенталь., Фомина М.И., Цапукевич В.В. Современный русский язык. - С.247; Черемисина М.И. Моносубъектная конструкция. Понятие и типология. ... - С.9; Горелова Л.М. Модели полипредикативных конструкций в эвенкийском языке //Полипредикативные конструкции и их морфологическая база. - Новосибирск:Наука, 1980, С.84; Махмудов Н.М. Семантика-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. - С.17; Бир қатор тилшунослар бу ҳодисани "бир эгага тобеланади"деб изоҳласалар, яна бошқалари "асосий кесимга тобеланиб, содда гап таркибида бўлади" деб кўрсатадилар. Крнг.: Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. - С.95; Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. - С.295; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка. - С.241; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. - С.386; Джанмавов Ю.Д. Деепричастия в хумикском литературном языке. - С.250.

содда гаплар монособъектли полипредикативлидир, деб қайд этганлар.¹ Бу фикр туркий бўлмаган тиллар учун, эҳтимол, тўғридир. Туркий тил юзасидан шу фикрга келган муаллифларнинг назарлари бош нисбатдаги қурилмаларга тушган ва бошқа нисбатдаги қурилмаларга тушмаган бўлса керак. Тилшунослиқда қайд этилганидай, равишдошлар ясалиш асоси бўлган феъллар каби нисбат шаклини олади.² Равишдошлардаги нисбат уларнинг ўз субъектига эга бўлиш ёки бўлмашигида муҳим аҳмиятга эга бўлади. Равишдошлар орттирма, мажхул ва биргалик нисбатларида қўлланса, у гапнинг кесимига хол вазифасида тобеланиб, боғланса ҳам, кесимда ифодаланган ҳаракат ёки ҳолат субъектидан бошқа ўз субъектига эга бўлиши мумкин.

Равишдош мажхул нисбати билан қўлланган бўлса, ўзи тобеланиб боғланган кесим вазифасида бош нисбатдаги феъл субъектидан бошқа субъектга эга бўлади ва у билан иккиламчи предикацияни юзага келтиради. Яъни гап кесими эга билан асосий предикацияни юзага келтирса, равишдош юзага келтирган предикация субъекти эга бўлмай, балки новазифавий тўлдирувчи бўлади. Чунки кесим вазифасидаги соф феълдан аниқлашган ҳаракат ёки ҳолат субъекти гапда эга билан адекват бўлиши - табиий. Мажхул нисбатдаги равишдош, гарчи кесим вазифасидаги соф феъл билан тобеланиб боғланган бўлса ҳам, унинг валентликларини намоён этувчи актантилари воситасида қурилма тузилар экан, у билан бош келишиқда боғланган сўз субъектни билдирувчи сўз эмас, объектни билдирувчи сўз бўлади. Субъект у билан кўмакчи воситасида алоқага киришади. Чунки мажхул нисбат феълларнинг грамматик хусусияти шундайки, ўзи ифода этган ҳаракат ва ҳолат объект билан эга ва кесимлик муносабатига киришиб, гап таркибида субъекти маъхум ҳолда қолади ёки у воситали тўлдирувчи вазифасида ифода топади.³ Яъни гапнинг асосий предикати билан

¹Крнг.: Черемисина М.И. Монособъектная конструкция. Понятие и типология. ... - С.9; Горелова Л. М. Модели полипредикативных конструкций в эвенкийском языке. - С.84.

²Крнг.: Виноградов В.В. Современный русский язык. Вып.2ое. - С300; Аскарлова М., Жуманиёзов Р. Ўзбек тилида равишдош ва сифатдошлар. - 3-6.; Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. - С.303; Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И., Цапукевич В.В. Современный русский язык. - С.247; Голанов И.Г. Морфология современного русского языка. - С.224; Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қт./ Г.Абдурахмонов тахр. ост. - 328-6.; Джанимавов Ю.Д. Деепричастия в кумикском литературном языке. - С.9; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. - С.386; Современный татарский литературный язык. - С.352; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. - 138-6; Һусайнзаде М. Муасир азербайжан дили. - 246-с.; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - 192-6.; Грамматика хакасского языка / Под ред. Н.А.Баскакова. - С.237; Зејналов Ф.Р. Турк дилларининг муғайисали грамматикаси. - 115-с.; Грамматика современного якутского литературного языка / Отв. ред. Е.И.Убрятова. -С.240; Фоменко Ю.В. Глагол / Современный русский литературный язык / Под ред. П.А.Леканта. - С.230; Ҳэзерге бошқорт теле / Яку. ред. З.Ф.Ураксин, К.Ф.Ишбаев. - 235-6

³Крнг.: Ғуломов А.Ф. Феъл. - 58-6.; Мусаев К.М. Грамматика караимского языка - С.252; Панфилов В.З. Грамматика и логика. - С.65; Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1 қт. / Г.Абдурахмонов тахр. ост. - 270-6.; Гужва Ф.К. Современный русский литературный язык. - С.134; Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. - С.234; Мучник И.П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. - С.61; Ҳожиёв А. Феъл. - 100-6.; Moskalskaja O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. - S.135; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - 183-6.; Грамматика хакасского языка / Под ред. Н.А.Баскакова. - С.178; Зејналов Ф.Р. Турк дилларининг муғайисали грамматикаси. II. - 83-с.; Современный татарский литературный язык. - С.212; Милославский И.Г. Морфологические категории современного русского языка. - С.184; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис.

равишдошда ифодаланган иккиламчи предикатнинг субъекти айнан битта бўла олмайди. Масалан, *Шунча товуги ўғирланиб тугади* (“Муштум”). Гапнинг асосий предикацияси *товуги тугади* бўлиб, субъекти *товуги*, предикати *тугади* сўзида ифода топган. Улар гапнинг эга ва кесимлари ҳамдир. Кесимга тобеланиб боғланган ҳол вазифасидаги сўз ўғирланиб равишдошидан иборат. У мажхул нисбатига қўлланган. Равишдошдан англашилган ҳаракат объекти гап эгасида ифодаланган бўлиб, субъекти имплицит ифодаланган шахсдир. У воситали тўлдирувчини билдиради. Яъни иккиламчи предикация субъекти гапда воситали тўлдирувчи вазифасини ўтаган, асосий предикация субъекти билан айнан бир эгани кўрсатиб келмаган, эга билан номутаносибдир.

Мажхул нисбатдаги феъллар гап кесими вазифасида танланар экан, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объекти эга вазифасида, субъекти воситали тўлдирувчи вазифасида имплицит ифода топиши айрим тилшуносларнинг адаш хулосага келишига ҳам сабаб бўлган. Тилшунос С. Султонсаидова ўзининг докторлик диссертацияси авторефератида “Аниқлик даражадаги субъект мажхул даражада номальум шахсга, объект субъектга айланади,”¹ деб қайд этади. Бунда муаллиф мантик тушунчалари билан грамматик тушунчаларни ўзаро қориштирган. Субъект мантиқий тушунча бўлиб, предикациядаги предикатдан англашилган ҳаракат, ҳолат ёки белги кечувчи, мансуб бўлган мавжудот. У асосан шахс ёки шахс каби иш бажарувчи бирор нарса бўлади. Субъект ҳеч маҳал йўқолмайди ва номальум шахсга ҳам айланмайди. У гап таркибида ё эксплицит, ё имплицит ифода топади. Қайси синтактик вазифада келиши эса бошқа масаладир. Ҳаракат ёки ҳолат объекти ҳам гап таркибида ҳеч вақт субъектга айланмайди. Унинг гап эгаси вазифасида келиши субъектга айланиши эмас, синтактик вазифасининг ўзгариши хисобланади, ўзи мантиқан тушунилган ҳаракат ёки ҳолат объекти сифатида қолаверади.²

Равишдош орттирма нисбат шаклида, гап кесимига тобеланиб боғланиб, ҳол вазифасида қўлланса ҳам, кесим вазифасидаги асосий предикатнинг субъекти билан айнан битта субъектга эга бўлиб қолмайди, алоҳида субъектга эга бўлади. Чунки орттирма нисбатдаги феъллар гап учун кесим вазифасида танланар экан, феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти, унинг бажарувчиси агентс актант хисобланмайди. Агентс ҳаракат ёки ҳолат бажарилиши учун мажбур қилувчи, ундовчи ёки бажарилишига йўл қўювчи каби бирор шахс бўлади.³ Феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатни

– С.241. Ҳазерге башқорт теле / Яу. ред. З.Ф.Ураксин, К.Ф. Ишбаев. – 211-б.; Мусаев Т. Сезги ва хоҳиш – истақ феълларининг агентс валентлиги. – 8-б.

¹Қриг.: Султонсаидова С. Ўзбек тилида грамматик категорияларнинг ўзаро муносабати. – 41-б.

²Бу ҳақда С.М.Кибардина атрофлича маълумот келтирган. Қриг.: Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. – С.23-44.

³Қриг.: Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – 33, 39-66.; Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. – 68-б. А.Б.Касевич агентс термини ўрнида қауазатор терминини қўллаган. Қриг.: Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – С.216.

ортгирма нисбатда бевосита бажарувчи поциенсдир,¹ яъни у субъект вазифасини ўтайди.² Ортгирма нисбат феълдан ясалган равишдош кесимга тобеланиб боғланиб, ҳол вазифасида келганда ҳам, унинг субъекти поциенсдан иборатлигича қолади. Поциенс тўлдирувчи вазифасида қўлланади.³ Масалан, *У дарсда ҳаммани доимо кулдириб гатирар эди* (П. Турсун). гапида *У гатирарди* асосий предикация бўлиб, субъект у кўрсатиш олмошида, предикат *гатирарди* феълида ифодаланган. Улар гапнинг эга ва кесими билан адекватдир. Кесимга тобеланиб боғланиб келган ҳол вазифасидаги *кулдириб* равишдоши *ҳаммани* олмоши билан аккиламчи предикацияни таркиб топтирган. Равишдошдан англашилган нутк кечимини *ҳаммани* олмошида ифодаланган субъектлар бажаради. Субъект бу ўринда эга, яъни агенс билан эмас, воситасиз тўлдирувчи, яъни поциенс билан мутаносиб келган. Гап кўш предикацияли ва ҳар бир предикация ўз субъектига эга ҳолда таркиб топган.

Равишдош биргалик нисбати шаклида гап кесимига тобеланиб боғланиб, ҳол вазифасида келса ҳам, кесим вазифасидаги асосий предикатнинг субъекти билан айнан битта субъектга эга бўлиб қолмайди, алоҳида субъектга эга бўлади. Чунки биргалик нисбатидаги феъллар кесим вазифасида гап учун танланар экан, феълан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти бирдан ортик бўлади. Субъектларнинг ҳаракат ёки ҳолат бажаришида бири иккинчисига объект вазифасини ўтайди.⁴ Биргалик нисбатининг субъектлари бўлгани учун, улар гапда уюшиқ ҳолда қўлланиши ёки бири эга вазифасида келгани ҳолда, иккинчиси воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланиши мумкин.⁵ Яъни улар семантик нуктаи назардан бир йўла ҳаммаси агенс ёки бири агенс ва иккинчиси контрагент холида намоён бўлиши кузатилади.⁶ Биргалик нисбатидан ясалган равишдош кесимга тобеланиб боғланиб, ҳол вазифасида келганда ҳам, унинг субъектидан бири семантик жиҳатдан контрагент, синтактик жиҳатдан воситали тўлдирувчи эканлигича қолади. Масалан, *У уйга бола билан кўришиб кирди* (Р.Файзий). гапидagi асосий предикация *У кирди* бўлиб, субъект у кўрсатиш олмошида, предикат *кирди* феълида ифодаланган. Улар гапнинг эга ва кесимидан иборатдир. Гапнинг *кирди* кесимига тобеланиб боғланган ҳол *кўришиб* феълида қайд этилган. У биргалик нисбатида бўлгани учун субъектлари у ва бола сўзларида берилган. Бу сўзларнинг бири равишдошнинг агенси ва гап эгаси бўлгани ҳолда, иккинчиси контрагент актанти ва гапнинг воситали

¹Қрнг.: Маҳмудов Н.М. Ўша асар. Ўша бетлар. Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – 62-б.; Аъламова М. Ўша асар. Ўша бет; Шарипова Ў. Ўзбек тилидаги юмун феълларининг маъно валентликлари. – 10-б.

²Қрнг.: Касевич В.Б. Ўша асар. Ўша бет.

³Қрнг.: Аъламова М. Ўша асар. Ўша бет.

⁴Қрнг.: Ғуломов А.Ғ. Феъл. – 62-б.; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С.188; Аҳманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – С.74; Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – 63-б.; Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўша асар. – 62-б.; Аъламова М. Ўша асар. – 55-б.

⁵Қрнг.: Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўша асар. Ўша бет.

⁶М. Аъламова контрагент термини ўрнида иккинчи ижрочи терминини қўллаган. Қрнг.: Аъламова М. Ўша асар. – 57-б.

тўлдирувчиси вазифасида келган. Яъни равишдош предикатлигида юзага келган иккиламчи предикациянинг биринчи субъекти асосий предикациянинг субъекти билан айнан битта ва у эга билан мутаносибдир; иккинчи субъекти контрагент бўлиб, гапнинг тўлдирувчиси вазифасида, эга билан номутаносиб қўлланган.

Кўрдиқки, равишдош содда гап таркибида кесимга тобеланиб боғлангани ҳолда хол вазифасида қўлланиши мумкин. Агар у мажхул, орттирма ва биргалик нисбатларидаги феъллардан ясалган бўлса, маълум валентлиги бўйича актанти билан иккиламчи предикацияни юзага келтириши ва субъекти асосий предикация субъекти билан айнан бир субъект бўлмаслиги ҳам кузатилади. Равишдош мажхул нисбатида танланар экан, унинг предикатлигидаги иккиламчи предикация субъекти гапда воситали тўлдирувчи вазифасида берилади. У гап учун орттирма нисбат шаклида олинар экан, унинг предикатлигидаги иккиламчи предикация субъекти воситасиз тўлдирувчи вазифасида бўлади. Биргалик нисбатидаги равишдошдан иборат холлар ҳам иккиламчи предикация предикати бўлгани ҳолда, унинг субъекти бирдан ортиклиги учун ҳам, бири асосий предикация субъекти билан айнан бир келиб, эга билан мутаносиб, иккинчиси воситасиз тўлдирувчи вазифасида қайд этилади. Равишдош предикатлигидаги иккиламчи предикациялар субъекти, равишдош мажхул ва орттирма нисбатга эга бўлса, эга билан мутаносиб келмайди; агар равишдош биргалик нисбатида бўлса, субъекти бирдан ортиклиги ҳолда, бири иккиламчи предикация субъекти билан айнан бир ва эга билан мутаносиб, иккинчиси эга билан номутаносиб эканлиги кузатилади. Тилшуносликда, равишдош предикатлигида тузилган иккиламчи предикация субъекти иккиламчи предикация субъекти билан айнан битта бўлади, деган фикр нисбийдир. У равишдош бош ва ўзлик нисбатида қўллансагина ҳақиқатга мос келади.

Харакат номлари, юқорида айтилганидай, феълнинг хосланган шакллари билан бири бўлиб, улар гапда от туркумига оид сўзлар каби эга, кесим, хол ва тўлдирувчи вазифасида келиш хусусиятини орттирган бўлади. Бу ҳақда, албатта, роман-герман тилларида ҳеч нарса дейилган эмас. Уларда гарчи феъл инфинитиви бўлса ҳам, у туркий тилларидаги ҳаракат номидан фарк қилади. Ҳаракат номи асосан туркий тиллардаги феълларга хос. Бирок айрим туркологларнинг ишларида ва айрим туркий тиллар грамматикасида қайд этилмаган. Бунинг сабаби муаллифлар туркий халқ вакили бўлмаганлиги ва унинг моҳиятига унча ета олмаганлиги билан ўлчанади. Шунда ҳам туркий грамматикага бағишланган дарслик ёки ишларда ҳаракат номига хос юқорида айтилган хусусиятлар санаб ўтилган.¹ Ўзбек тилшунослигида у шубҳасиз диққат марказида турган.²

¹Қриг. Мелиев К. Ҳозирги туркий тилларида ҳаракат номлари. – Тошкент: Фан, 1969. 142-б.; Ҳусејназод М. Муасир азербайжан диџи. – 234-с.; Хэзерге башкорт теле. – 230-б.

²Қриг. Мирзаев М., усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 143-б.; Кариева Ш.М. Предикативное лицо в узбекском языке и его эквиваленты в русском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1974, С.24; Туреунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – 188-б.; Махмудов М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – 140-б.

Харакат номи шаклида келган феъл бош келишида нутқ учун танланар экан, у эга вазифасида ҳам, кесим вазифасида ҳам бериледи. Харакат номи кесим вазифасида кўпроқ боғлама олган бўлиб, у орқали кесимга хос шахсон, замон ва модаллики беради. Бундай кесим вазифасида келган харакат номи эга вазифасида ҳам харакат номи бўлишини талаб қилади. Харакат номида ифодаланган кесим предикациянинг предикати бўлса ҳам, эга вазифасидаги харакат номи ҳеч вақт субъект бўла олмайди. Чунки у мантиқан харакат бажарувчи вазифасини ўташи мумкин эмас. Шунинг учун эга вазифасидаги харакат номи агенс валентлиги бўйича намоён бўлган актанти билан иккиламчи предикацияни юзага келтиради ва шу иккиламчи предикация субъекти асосий предикациянинг ҳам субъекти вазифасини ўтайди. Чунки харакат номи феълга хос хусусияти бўйича ўз валентликларини намоён қилиб, актанти боғланишида қурилгани таркиб топтиради ва улар боғланиши марказида уюштирувчи предикат бўлиб қолиши мумкин.¹ Масалан, *Ўзга эшикка кириш – бошга бало орттириши* (мақол). гапининг эгаси *кириш*, кесими *орттириши* харакат номларида ифода топган. Лекин улар асосий предикация бўла олмайди. Уларнинг ҳар бири ёйик бўлакни таркиб топтиради ва шу ёйик бўлак – қурилма боғланиши марказида бўлиб, предикат сифатида иккиламчи предикацияни юзага келтиради. Эганинг предикатлигига кўра юзага келган субъект айни кесимнинг предикатлигига кўра юзага келган предикациянинг субъекти ҳам бўлади. Юқоридаги гапнинг эгаси предикатлигидаги субъект қандайдир кишини билдирса, у кесимнинг предикатлигидаги субъектни ҳам билдиради. Мантиқан бу иккиламчи предикацияларнинг биринчиси сабаб, иккинчиси натижа ифодасини берган ягона ҳукми ҳам беради. Гап уч харакат кечимини англатса ҳам, бир субъект хисобланиб, бу субъект эга билан адекват эмас, улар номутаносибдир. Субъект гапда имплицит ифодаланган воситали тўлдирувчидир.

Кўйидаги мисол ҳам шунга ўхшаш таҳлил этилади: *...Юзнинг умумий чизиқларини топши ҳали портрет яратиши эмас* (Ў.Хошим). гапда эга *топиши*, кесим *яратиши эмас* харакат номларида ифодаланган ва кесим боғлама билан келган. Эга вазифасидаги *топиши* харакат номи ‘рассом учун’ маъноли субъект билан иккиламчи предикацияни юзага келтирган. У кесимни ифода этган харакат номи учун ҳам субъектлиги ҳолида, яна иккиламчи предикацияни юзага келтиради. Бу субъект гапда синтактик жиҳатдан воситали тўлдирувчи бўлади.

Гапнинг эга ва кесими харакат номидан танланган ҳолда, у қаралмиш, яъни эгаллик билан турланган бўлиши ҳам мумкин. Бунда эга ҳам, кесим ҳам ўз предикациясини ташкил қилиши ва ўз субъектига эга бўлиши кузатилади. Хар икки предикацияда субъект ва предикатлар қаратқичли бирикма ҳолида

¹Ҳрнл.: Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1 кт. /Ғ. Абдурахмонов таҳр. ост. – 322-б.; Мелиев К. Ўша асар. – 142-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўша асар – 143-б.; Ҳожиев А. Феъл. – 180-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ўша асар. – 188-б.; Махмудов Н.М. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. - С.19; Яна шу муал.: Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – 140-б.; Ҳазерге башкорт теле / Яу. ред. З.Ғ. Ураксин, К.Ғ. Ишбаев. – 230-б.

кайд этилади. Лекин қараткичли бўлак шаклсиз берилиши кўпроқ учрайди. Масалан, *Чолу камтир уриши – доқа рўмол қуриши* (мақол). гапида эга *уруши*, кесим *қуриши* сўзида ифода топган. Эга вазифасидаги *уруши* сўзи ўз қараткичи бўлган *чолу камтир* сўзлари билан, кесим вазифасидаги *қуриши* сўзи ўз қараткичи бўлган *рўмол* сўзи билан иккиламчи предикацияни юзага келтирган.¹ Уларнинг қараткичда ифодаланган субъектлари гапда аниқловчи вазифасини ўтаган, эга билан мутаносиб эмас. Бунинг устига содда гап ҳам икки предикациянинг қиёсланиши асосида ўз моҳиятига эга бўлган.

Кейинги гапнинг тахлили шуни кўрсатадики, ҳаракат номи гапда эга ва кесим вазифасида эгалик билан қўлланса, албатта унинг қараткичи ҳам бўлиб, у ё эксплицит, ё имплицит ифода топади. У шу қараткичи билан гап таркибида иккиламчи предикация сифатида ўз ўрнини олади. Гап таркибида қаралмишли ҳаракат номи бор экан, шунча иккиламчи предикация бўлиши – табиий.

Бош келишиқдаги ҳаракат номи гапнинг эгаси вазифасида қўлланар экан, у ҳамма вақт гап кесимига тўла боғланиб келади.² Шу билан бирга у эгалик кўшимчаси билан келгани холда, қараткичи билан иккиламчи предикацияни юзага келтириши ҳам одатий ҳолдир. Қараткичли аниқловчида қаралмиш шаклли ҳаракат номидан англашилган ҳаракат субъекти ифода топади. Шу субъект гап кесими ифодаланган феъл учун ҳам субъект ҳисобланади. Лекин эганинг аниқловчиси вазифасида қўллангани учун эга билан мутаносиб бўлмайди. Масалан, *...қушларнинг сайраши тиниқ ҳавода баланд янграйди* (Ў.Ҳошим). гапидаги эга *сайраши* ҳаракат номида, кесим *янграрди* фелида ифодаланган. Кесим гарчи мантикий предикат билан келган бўлса ҳам, эганинг ўзи иккиламчи предикация таркибида предикат сифатида қайд этилган. Иккиламчи предикациянинг субъекти қараткичда ифодаланган *қушларнинг* сўзи бўлиб, кесим вазифасидаги асосий предикат учун ҳам субъектдир. Яъни содда гап қўш предикацияли бўлгани холда, моно субъектли бўлиб шаклланган. Бу ҳаракат номи билан кесим вазифасидаги феъл бир хил – бош нисбатда экани билан изоҳланади. Мабодо эга вазифасидаги ҳаракат номи ёки кесим вазифасидаги феъл башка, кўпроқ мажхул нисбатида қўлланса, эга ташкил қилган иккиламчи предикация ҳам, кесим ташкил қилган иккиламчи предикация ҳам ўзларининг алоҳида субъектига эга бўларди. Масалан, *Анварнинг сармуний бўлиши шаҳарнинг катта-кичиклари орасида сўзлашишиб қолди* (А.Қодирий). Бу гапнинг эгаси *сармуний бўлиши* ҳаракат номида, кесими *сўзлашишиб қолди* таркибли феълида ифода топган. Аммо асосий предикация *катта-кичиклари орасида*

¹ Н.М.Махмудов, эгалик билан қўлланган ҳаракат номи албатта қараткич билан иккиламчи предикацияни юзага келтиради, деб кўрсатган. Қриг.:Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – 185-б.; Яна шу муал.: Семантико-синтаксического асимметрия в простом предложении узбекского языка. – С.19; Яна қриг.: Мелиев К. Ўша асар. – 143-б.

² Н.М.Махмудов, ҳаракат номи эга вазифасида келар экан, гап кесими вазифасидаги соф феъл билан семантик жиҳатдан тўла боғланади, деганда, бирида ифодаланган ҳаракатнинг ҳолати белгиси иккинчисида ёки иккинчисида ифодаланган ҳаракат натижаси биринчисида ифодаланиши кабиларни кўзда тутди. Яъни ҳаракат номидаги 'сайраш' ҳаракатига ҳос қолат *янграрди* феълидан англашилади. Қриг.: Махмудов Н.М. Семантико-синтаксического асимметрия в простом предложении узбекского языка. – С.19.

сўзлашилиб қолди бошқарув боғланишли бирикмада, иккиламчи предикация *Анварнинг сармунший бўлиши* аниқловчили бирикмада юзага келган. Яъни асосий субъект воситали тўлдирувчи, иккиламчи предикациядаги субъект аниқловчи вазифасида қайд этилган. Ҳар иккиси ҳам эга билан мутаносиб эмас. Гапда икки предикация бўлиб, иккиси ҳам ўз субъектига эга бўлиши учун сабаб кесим вазифасидаги феълнинг мажхул, эга вазифасидаги ҳаракат номининг бош нисбатда келиши деб кўрсатилади.

Гап от кесимли бўлиб, эга мажхул нисбатдаги феълдан танланган тақдирда ҳам, асосий ва иккиламчи предикация субъекти ўзича алоҳида эканлиги кузатилади. Чунки от кесимлар ҳам бош нисбатдаги феълга ўхшаш субъект ифодали эга билан мослашади. Агар у ҳаракат номида ифодаланса, ҳаракат номидан англашилган ҳаракат субъекти унинг учун ҳам умумий субъектга айланади. Айтилганидай, эгани ифодалаган ҳаракат номи мажхул нисбатда бўлар экан, унинг субъекти эга вазифасида эмас, воситали тўлдирувчи вазифасида талаб килинади. Натижада, гапнинг от кесими субъекти иккиламчи предикация субъекти билан айнан битта бўлмай қолади. Асосий предикация субъекти ҳам воситали тўлдирувчи вазифасида талаб этилади. Бирок улар семантик жиҳатдан фарқли бўлади. Асосий предикация субъекти адресат бўлгани холда, иккиламчи предикация субъекти деярли агенс эканлиги билан ҳаракатланади. Аммо содда гапнинг ҳар икки предикацияси субъекти ҳам эга билан мутаносиб бўлмай, воситали тўлдирувчи вазифасини олади. Масалан: *Ҳали ҳам бахт эрур, ахир, севилмоқ* (Ҳ. Салоҳ). Бу гапнинг кесими *бахт эрур* сўзларида, эгаси *севилмоқ* инфинитив феълида ифода топган. *Севилмоқ* инфинитив феъли мажхул нисбатидадир. Гапдаги асосий предикация предикати шу *бахт эрур* сўзлари бўлгани холда, унинг субъекти адресат аргументи семантикасидаги ‘ҳар ким учун’ маъносини билдирувчи воситали тўлдирувчи ҳисобланади. У имплицит ифода топган. *Севилмоқ* инфинитив феъли предикатлигида юзага келган иккиламчи предикация субъекти ‘киши томонидан’ маъноли воситали тўлдирувчи вазифасида имплицит ифодаланган. У феълнинг агенси ҳисобланади. Кўринадики, асосий предикациянинг ҳам, иккиламчи предикациянинг ҳам субъекти эга билан мутаносиб эмас.

Н.М.Махмудов ҳаракат номларининг иккиламчи предикацияни юзага келтириши ҳақида фикр юритар экан, улар “гапда муайян синтактик ўринни эгаллайди,”¹ деган қарашини айтади. Шунда маънодан у воситасиз тўлдирувчи вазифасида ҳам қўлланади. Шунда феъллик хусусиятига кўра ёйик тўлдирувчи қурилмасини таркиб топтириб, предикатив марказ вазифасини ўтайди. Агар у эгалик кўшимчаси билан шаклланган бўлса, ўз қаратқичи билан иккиламчи предикацияни юзага келтиради. Ўзи асосий предикация предикати, яъни гап кесими томонидан бошқарилади. Масалан, *Чароснинг*

¹Қрғ.: Махмудов Н.М. Семантико-синтаксическое асимметрия в простом предложении узбекского языка. – С.19; Яна ўша ҳақда қрғ.: Мелиев К. Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари. – 142-б.; Мирзасев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 143-б.; Ҳожиёв А. Феъл. – 188-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – 188-б.; Ҳазерге башқорт теле / Яу. ред. З.Г.Ураксин, К.Г. Ишбаев. – 230-б.

дарси тугагини билиб олди (Ў.Хошимов). гапининг эгаси вазифасида III шахс бирликни билдирувчи сўз келиши керак бўлгани холда, кесим вазифасида *билиб олди* таркибли феъли қўлланган. Улар гапнинг асосий предикацияси асосида шаклланган. Кесимга воситасиз тўлдирувчи вазифасида боғланиб келган *тугагини* ҳаракат номи қараткичли аниқловчиси билан иккиламчи преедикацияни юзага келтирган ва аниқловчи субъектни ифода этган. Бу субъект содда гапнинг иккинчи даражали бўлаги таркибига кирган.

Агар воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги ҳаракат номи эғалик қўшимчасисиз, бош келишиқда шаклланган бўлса, у юзага келтирган субъект воситали тўлдирувчи вазифасида талаб қилинади ва деярли имплицит ифодаланadi. Масалан, *...уни бартараф қилишни буюрди* (Назармат). гапида *буюрди* феъли кесим вазифасида бўлиб, эга III шахс бирликни англатган ва имплицит ифода топган. Кесим томонидан бошқарилган воситасиз тўлдирувчи *кишини* ҳаракат номида ифодаланган бўлиб, у адресат семантикасига эга субъект билан иккиламчи предикацияни юзага келтирган. Бу субъект ҳам иккинчи даражали бўлак таркибида ўрин олган.

Бош келишиқда шаклланган воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги ҳаракат номи айрим ҳолларда эганинг ўзи билан иккиламчи предикацияни юзага келтиради. Бу кесим вазифасидаги феъл билан ҳаракат номининг бир хил нисбатда қўлланганлиги билан изоҳланади. Масалан: *Нима деб гап бошлашни билмасди* (С.Зуннунова). Бу ганинг кесими *билмасди* феълида ифодаланган бўлиб, эгаси III шахс бирликда, имплицит англашилган. Кесим томонидан бошқарилган, воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги *бошлашни* ҳаракат номи ҳам гап эгаси билан иккиламчи предикацияни юзага келтирган. Гап гарчи қўш предикацияли бўлса ҳам, монособъектли, бир референтлидир. Бундай холда субъект ҳамма вақт эга билан мутаносиб бўлади.

Ҳаракат номи гапда воситали тўлдирувчи вазифасида келиб, кесим томонидан бошқарилиши мумкин. Бунда ҳам у синтактик қурилмани таркиб топтириши ва унинг марказида уюштирувчи бўлак вазифасида қўлланиши кузатилади. Ҳаракат номи мазкур ҳолатда деярли эғалик билан шаклланган бўлиб, ўз аниқловчиси билан иккиламчи предикацияни юзага келтиради. Асосий предикация ҳамма вақт эга ва кесим боғланишига мутаносиб бўлади. Иккиламчи предикациянинг субъекти иккинчи бўлак таркибида бўлиши унинг гап эгаси билан мутаносиб келишига йўл қўймайди. Масалан, *Душман мудофаани ёриб ўтишимиздан қўрқяпти* (Назармат). гапида ҳаракат номи *ёриб ўтишимиздан* бўлиб, у воситали тўлдирувчи вазифасида келган ва гапнинг *қўрқяпти* феъл кесими томонидан бошқарилган. Ҳаракат номи I шахс кўпликни кўрсатувчи эғалик билан турлангани учун, шу грамматик маъноли қараткич билан иккиламчи предикацияни юзага келтирган. Қараткичдан англашилувчи субъект гапда имплицит ифода топган. У воситали тўлдирувчи таркибида келиши гапнинг бош бўлақлари билан мутаносиб бўлишига, албатта, имкон бермайди.

Харакат номи гапда қараткичли аниқловчи вазифасида келиши ҳам кузатилади. Бунда у гап эгасининг ҳам, тўлдирувчисининг ҳам тобе бўлаги вазифасида келиши мумкин. Ҳаракат номи қараткич маъносида аниқловчи вазифасини бажарса, эгалик билан шаклланади. Иккиламчи предикацияни юзага келтиришида субъект вазифасини ўтаган қараткичли аниқловчи бу ўринда унинг аниқланмиши билан мослашган бўлади. Айрим ҳолларда ҳаракат номи иккиламчи предикацияни асосий предикация субъекти билан юзага келтиради. Асосий предикация субъекти эга билан мутаносиб бўлса, у бош келишида қайд этилиши керак. Шунинг учун ҳам ҳаракат номи эгалик билан шаклланмайди. Акс ҳолда, ўз субъекти қараткичли қўлланишини талаб қилар эди. Масалан, *Ёрмат ...ўз маҳоратини унга кўрсатиш умидида бир муддат кузатиб турди* (Ойбек). гапида эга вазифасидаги *Ёрмат* отоқли оти субъект сифатида *кузатиб турди* феъли, яъни гап кесими билан асосий предикацияни юзага келтирган. Шу субъектнинг ўзи *кўрсатиш* ҳаракат номи билан ҳам иккиламчи предикация таркибига кирган. Бу содда гап ҳам икки предикацияли, лекин моносубъектли ҳолида таркиб топган. Бундай гапларда субъект ҳамма вақт эга билан мутаносибликни сақлайди.

Асосий предикациянинг ҳам, иккиламчи предикациянинг ҳам субъекти айни бир сўзда ифодаланиши ва у эга билан мутаносиб келмаслиги ҳам мумкин. Бунда, юқорида айтилганидай, ҳаракат номининг аниқланмиши эгалик билан шакланган бўлади. Масалан, *Қаландаров билан ишлай олиш-олмаслик ваҳимаси юзага қалқий бошлади* (А.Қаҳхор). гапида субъект имплицит ифода топган. Гапнинг асосий предикати *қалқий бошлади* таркибли феъли бўлиб, у гап кесими билан мутаносибдир. Гап эгаси *ваҳимаси* сўзида ифода топган. Аммо у асосий предикатнинг субъекти эмас. Субъект эганинг имплицит ифода топган қараткичли аниқловчисидир. У Ш шахс бирликни кўрсатади. Шу субъект эганинг қараткичи бўлган *ишлай олиш-олмаслик* ҳаракат номи билан ҳам иккиламчи предикацияни юзага келтирган. Гап қўш предикатли, аммо маносубъектли, бир референтлиги эканлиги ҳолда, аввалги гапдаги каби субъект гап эгаси билан мутаносиб ҳисобланмайди. Чунки ҳар икки предикациянинг ҳам субъекти ҳисобланган сўз гап эгасининг аниқловчиси вазифасида намоён бўлган.

Кесим одатдагидай феълда ифода топмай, мавжудлик ифода этувчи сўзда ифода топса ҳам, гап қурилиши ва ҳаракат номининг ўрин топиши аввалги гапдаги каби бўлар экан, унда ҳам эга ва субъектнинг мутаносиблиги кузатилмайди. Масалан, *Бу дунёда орзу қилиш соатлари бор* (Даврон). гапнинг кесими мавжудлик билдирувчи *бор* сўзида ифода топган. Гапнинг эгаси *соатлари* сўзида ифодаланган. Гарчи кесим асосий предикациянинг предикати билан мутаносиб бўлса ҳам, унинг субъекти эгадан англашилмайди, балки имплицит ифодаланган воситали тўлдирувчи орқали англашилади. Иккиламчи предикациянинг предикати эганинг аниқловчиси бўлган ҳаракат номи эканлиги ҳолда, субъекти айни асосий предикациянинг субъектидир. Яъни бу гап ҳам қўш предикациядан иборат, аммо бир

референтни кўрсатган, моносубъектли ҳисобланади. Бу субъект эга билан мутаносиб эмас.

Айрим адабиётларда ҳаракат номлари отлар каби гапдаги барча бўлақлар қатори ҳол вазифасида ҳам қўлланиши айтилади.¹ Аммо бу ҳақда аввалги бобда тўхтаб ўтилган.

А.Ф.Ғуломов эганинг ифодаланиши ҳақида фикр юритар экан, ҳаракат номлари модал сўзлар билан бирикиб, кесим вазифасида келиши ва унинг қараткич аниқловчиси эга вазифасини ўташини айтади. Бунинг учун *Менинг айтишим керак* мисолини келтириб таҳлил этиб кўрсатади. Унингча *менинг* олмоши эга, *айтишим керак* ҳаракат номи ҳам модал сўз бирликда кесим ҳисобланади.² Бу ўринда муаллиф мантиқий таҳлилни синтактик таҳлилга тадбиқ этиб юборган. Юқоридаги мисолни синтактик таҳлил этилса, *менинг* олмоши аниқловчи, *айтишим* ҳаракат номи эга, *керак* модал сўзи кесим вазифасида қўлланган. Мантиқ нуктаи назаридан *менинг* олиоши субъект, *айтишим керак* сўзлари биргаликда предикатдир. Албатта, бундай гапларда ҳам субъект ва эга, предикат ва кесим ўзаро мутаносиб эмас. А.Ф.Ғуломов яна гап ўз мазмунига мослашиб *Мен келишим керак*. ҳолида қайта қурилганлигини айтади.³ Бунда, албатта, муаллиф тўғри натижани кўрсатган.

Юқоридагига ўхшаш мисол 1980 йил нашр этилган “Ҳозирги ўзбек адабий тили”да ҳам келтирилган: *Адашуви мумкин эмас* (С.Анорбоев). Бу ўринда эганинг ифодаланишида ҳаракат номи учун мисол берилган.⁴ Мисол синтактик жиҳатдан тўғри таҳлил этилган. Гапда мантиқан фақат предикат келтирилган. Субъект ҳаракат номи орқали шахс эканлиги имплицит англашилган. Шунга ўхшаш яна *Ўйнагим келмаяпти* (А.Шукуров). мисолини ҳам синтактик таҳлил этилса, ҳаракат номи эга ва феъл кесим вазифасидадир. Келтирилган гап мантиқан фақат предикатдан иборат. Субъект бу гапда ҳам ҳаракат номи орқали I шахс бирликда экани имплицит англашилади. Шундан айтиш мумкинки, гапнинг эгаси ҳаракат номи бўлгани ҳолда, кесими кўмакчи феъл ёки модал сўз бўлса, улар мантиқан бир бутун предикатни билдиради. Субъект ё эксплицит, ё имплицит ифодаланган қараткичли аниқловчи орқали англашилади. У ҳеч вақт эга билан мутаносиб келмайди.

Кўрдикки, ҳаракат номи содда гап таркибида эга, кесим, тўлдирувчи ва аниқловчи вазифасида қўлланиши мумкин. Агар у кесим вазифасида қўлланса, эга вазифасида ҳам ҳаракат номи келиши талаб қилинади. Бунда гап ҳам эгаси ҳисобида, ҳам кесими ҳисобида предикацияни юзага келтиради. Кесим ва эга ифодаланган ҳаракат номи эгалик қўшимчаси орттирмаган бўлса, содда гап қўш предикацияли, лекин моносубъектли бўлади. Агар улар эгалик билан турланса, содда гап қўш предикатлиги ҳолда, ҳар бир предикация ўз субъектига эгалиги кузатилади. Субъектларнинг асосийси ҳам, иккиламчи предикациядагиси ҳам эга билан мутаносиб

¹Крнг.: Мелиев К. Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари. – 142-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 143-б.

²Крнг.: Ғуломов А.Ф. Содда гап. – 44-б.

³Крнг.: Ғуломов А.Ф. Ўша китоб. Ўша бет.

⁴Крнг.: Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қт. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 878-б.

бўлмайди. Ҳаракат номи эга вазифасида келиб, эгалик қўшимчаси билан шаклланса, у билан юзага келган предикация субъекти ва кесим билан юзага келган предикация субъекти айнан бир бўлиб, эга ва субъект мутаносиблиги сақланиши ҳам, сақланмаслиги ҳам мумкин. Сақланмаслигига сабаб асосий ёки иккиламчи предикациялардан бири ифодаланган феъл мажхул нисбатида бўлишидир. Асосий предикат мавжудлик билдирувчи ёки от кесимдан иборат бўлса, у бош нисбатдаги феълга ўхшайди. Ҳаракат номи воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланса, у воситасида тузилган иккиламчи предикация субъекти қараткичли аниқловчи ёки воситали тўлдирувчи вазифасини бажаради. Ҳаракат номи воситали тўлдирувчи вазифасида келиб, эгалик билан турлангандагина, у воситасида юзага келган предикация субъекти аниқловчи вазифасида қайд этилади ва эга билан мутаносиб кела олмайди. Худда шу ҳолатда тузилган гапларнинг асосий предикация предикати мавжудлик билдирувчи сўз бўлиши ҳам, воситали тўлдирувчи вазифасидаги ҳаракат номидан англашилган ҳаракат субъекти аниқловчи вазифасида қайд этилиши ва эга билан номутаносиб бўлишини ўзгартирмайди. Ҳаракат номи ё эганинг, ё тўлдирувчининг аниқловчиси вазифасида келиб, эгалик шаклини орттиргани ҳолда, асосий ва ҳаракат номи уюштирган иккиламчи предикациянинг субъекти қараткичли аниқловчи вазифасида намоён бўлади ва эга билан мутаносиб келмайди. Асосий предикация кесими мавжудлик билдирувчи сўзда ёки отда ифодаланса ҳам, шу ҳолат ўзгартирмайди. Ҳаракат номи эга вазифасида келиб, кесим модал сўз ёки кўмакчи феълларда ифодаланса, предикациянинг предикати эга ва кесимдан таркиб топиб, субъект аниқловчида ифодалансади. Бунда гап бўлаклари билан предикация бўлаклари тўла номутаносиб келади. Ҳаракат номи орқали уюштирилган иккиламчи предикация субъектлари жуда кўп ҳолларда имплицит ифода топади.

Демак, феълнинг хосланган шакллари: сифатдош содда гап таркибида эга ёки тўлдирувчининг сифатловчи аниқловчиси; равишдош кесим томонидан бошқарилган ҳол; ҳаракат номи эга, кесим, тўлдирувчи ва аниқловчи вазифасида қўлланиши мумкин. Сифатдош мажхул ва ортгирма нисбатларидан бошқа нисбатларда шаклланса, гапда эганинг аниқловчиси вазифасида, ҳаракат номи эга вазифасида келса, иккиламчи предикацияни юзага келтиради ва унинг субъекти асосий предикация субъекти билан айнан бир ва бир референтга асосланган бўлади. Содда гап қўш предикацияли, бир референтга асосланган бир субъектли ҳолда шаклланса ҳам, шу субъект гап эгаси билан мутаносиб келмайди. У аниқловчи вазифасини ўтайди. Сифатдош мажхул ва ортгирма нисбатлари билан шаклланиб, эганинг аниқловчиси бўлса; ҳаракат номи маълум гапнинг эга ва кесими вазифаларида келиб, эгалик билан қўлланса, равишдош мажхул, ортгирма, биргалик нисбатлари билан шаклланиб, гапда ҳол вазифасида олинса, у иккиламчи предикацияни юзага келтиради ва содда гап қўш предикацияли, кўш субъектли ҳолда таркиб топади. Бунда сифатдошдан англашилган ҳаракат субъекти, равишдошдан англашилган ҳаракат субъекти ҳам

тўлдирувчи вазифасида қайд этилади. Сифатдош мажхул нисбатдан бошқа нисбатлар билан шаклланиб, тўлдирувчининг аниқловчиси бўлса; ҳаракат номи эгалик билан турланиб, эга ва тўлдирувчи вазифасида берилса, улар иккиламчи предикацияни юзага келтиради. Сифатдошли бирикманинг аниқланиши, ҳаракат номининг қаратқичли аниқловчиси субъектни билдиради. Мажхул нисбатидаги сифатдош тўлдирувчининг аниқловчиси вазифасини бажарса, у юзага келтирган иккиламчи предикация субъекти имплицит ифодаланган воситали тўлдирувчи бўлади. Бош нисбатда қўлланган сифатдош эганинг аниқловчиси вазифасини бажарса ва эга объектни билдириб келса, содда гапнинг асосий предикацияси ва иккиламчи предикацияси субъекти эга билан мутаносиб бўлмайди. Эга ҳар икки предикация учун объектнинг кўрсатқичи ҳисобланади. Ҳаракат номи кўмакчи феъл ва модал сўзда ифодаланган кесимнинг эгаси вазифасини бажарса, улар бирикда асосий предикация ҳисобланиб, қаратқичли аниқловчи субъектни кўрсатади. Деярли ҳолда иккиламчи предикациянинг субъекти эга билан мутаносиб келмайди ва имплицит ифода топади. Феълларнинг хосланган шаклларида ҳам нисбат шакллари субъектнинг синтактик вазифаси белгиланишида ҳал қилувчи омил бўлади.

4. МАНТИКИЙ ПРЕДИКАТ КЕСИМДАН БОШҚА БЎЛАК ВАЗИФАСИДА ҚЎЛЛАНГАНДА СУБЪЕКТ ВА ЭГА НОМУТАНОСИБЛИГИ

Феъл туркумига оид сўзда ифодаланган мантикий предикат гапда кесим вазифасида қўлланиши, гап бўлақларининг ўзбек тилига хос тартибига кўра, меъёрий ҳол ҳисобланади. Бирок у гапдаги айрим талаблар натижасида бошқа бўлак вазифасида намоён бўлиши анча фаол кузатилади. Мантикий предикатнинг гапда кесимдан бошқа вазифада намоён бўлиши ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти ҳам эгдан бошқа бўлак вазифасида намоён бўлишига олиб келади. Мантикий предикат кўп ўринларда эга вазифасида қўлланади ва ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти бу синтактик вазифадан бошқа синтактик вазифага сурилиши табиийдир. Бу турли сабабларга кўра бўлади.

Мантикий предикат, гапнинг актуал бўлақланишига кўра, маълум ўрам таркибига кириб, эга вазифасига ўтказилади. Ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти у ҳақда янгиликни таъкидлаш мақсадида от кесим вазифасида қайд этилади. От кесим ҳамма вақт мантик урғусини олган бўлади. Субъектга мана шу мантик урғусини бериш ва уни янгилик сифатида қайд этиш мақсади кесим вазифасида қайд этилиши учун сабаб ҳисобланади. Бундай гаплардаги мантикий предикат ҳамма вақт сифатдошда ифода топади ва эга вазифасида қайд этилиб, имплицит ҳолда субъектга ишора маъносини билдиради. Шу субъект кесим орқали қайд этилади ва таъкидланади.

Масалан, *Эрни эр қиладиган – хотин* (мақол). гапнинг эгаси *эр қиладиган* сифатдошида ифодаланган ва мантиқан гап предикатидир. Ундан субъектга ишора англашилади. Кетидан гап субъекти кесим вазифасида қайд этилиши унда мантик ургу берилганлиги ва таъкид кучли эканлигини кўрсатади. Мантикий предикат эга вазифасида берилар экан, у ўз состави билан маълум ўрамини таркиб топтиради. Мазкур гапда ҳам у воситасиз тўлдирувчи билан эга состави, яъни маълум ўрамининг таркибидадир.

Эга вазифасидаги сифатдошда ифодаланган шахсга ишора айрим ўринларда кўрсатиш олмошида қайд этилиши ҳам кузатилади. Бундай гапларда шу кўрсатиш олмоши эга вазифасига ўтиб, сифатдошли қурилма кесимнинг аниқловчиси вазифасини ўтайди. Субъект кесим вазифасида қўлланаверади. Мантик нуктаи назаридан кўрсатиш олмоши субъектни таъкидловчи аниқловчи маъносини англатади. Масалан, *У рўзгорига яраша пул топиб келган одам эди* (С.Аҳмад). гапда субъект *одам* сўзида ифодаланган бўлиб, кесим вазифасида қўлланган. Гап эгаси вазифасидаги у кўрсатиш олмоши субъектни таъкидлаш учун қўлланган. Яъни гап мантики “*У одам рўзгорига яраша пул топиб келган*” мазмунини беради. Бундай гапдаги кесим вазифасида қўлланган субъектнинг таъкидини кучайтириш учун фақат эга вазифасига кўчирилган кўрсатиш олмошидан фойдаланиш билан чегараланилмайди. Субъектдан кейин кўрсатиш олмоши беришдан фойдаланиш ҳам мумкин. Бундай ҳолда предикат ифодаланган сифатдошнинг ўзи эга вазифасини ўтайди. Масалан, *Менинг чегарамга қадам босган ким ўзи* (Уйғун). гапдаги субъект *ким* олмошида ифодаланган бўлиб, кесим вазифасида қўлланган. У от кесим бўлгани учун ҳам мантик урғуси унга юкланган. Кейин қўлланган ўзлик олмоши ундаги таъкидни кучайтириш учун хизмат қилади. Гап эгаси сифатдош шаклидаги *қадам босган* иборасида ифода топган. У мантикий предикат ҳисобланади.

Мантикий предикат гапда эга вазифасида қўлланар экан, субъект кесим вазифасидаги сўздан имплицит англашилиши ҳам мумкин. Бунда субъектни имплицит ифода этган сўз иккинчи даражали бўлақлардан бири бўлгани ҳолда, эллипсисга учраган кесимнинг вазифасини ва маъносини ўзига меросга олиб қолган бўлади. Масалан, *Ақдан эмас бақирмоқ* (мақол). гапнинг мантикий предикати масдар шаклидаги *бақирмоқ* феълида ифода топган бўлиб, у эга вазифасида қўлланган. Унинг маъносидан англашилган ҳаракат субъекти *ақдан эмас* гап кесимида имплицит ифодаланган. У шахсдан иборат. Субъект шахсни билдиради. Кесимдан англашилган тушунча шу шахсга мансуб, шахсни имплицит ифодаловчи объект бўлиб, ҳаракат ўтувчи грамматик тўлдирувчи ҳисобланади. Субъектнинг тўлдирувчида ифодаланиши унга мантик урғуси юкланиши билан боғлиқдир. Шунинг учун у боғлама вазифасидаги тўликсиз феъл билан кесим вазифаси юкланган ҳолда гап бошига чиқарилган. Инкор билан қўлланган кесим мантик урғусини олса, гап бошига чиқарилади.

Феълда ифодаланган мантикий предикатнинг эга вазифасида кўлланиши гапдаги иккинчи даражали бўлақлардан бирига мантик урғуси бериш мажбурияти ва унинг инкор билдирувчи кесим вазифасида келиши билан боғли эканлиги ўзбек тилига хос конуниятдир. Бунда предикат масдар шаклида берилган феълдан иборат бўлади. Субъект гап мазмунидан имплицит англашилади ва у воситали тўлдирувчи хисобланади. Масалан, *Эмас осон бу майдон ичра турмоқ* (А.Навойи). гапдаги *эмас осон* кесими мантикий предикат вазифасидаги *турмоқ* феълнинг ҳолатини билдиради. У мантик урғуси бериш мажбурияти билан кесим вазифасига кўчирилган ва гап олдида қайд этилган. Равиш ҳолига мантик урғуси бериш зарурияти тугилса, у гап бошига чиқарилади.¹ Бундай гапларнинг субъекти гап мазмунидан деярли имплицит англашилади. Юқоридаги гапнинг ҳам мантикий предикатидан англашилган ҳолат субъекти имплицит ифодаланган бўлиб, у воситали тўлдирувчини билдиради.

Агар гап субъектининг воситали тўлдирувчи ўрамида берилиши феълда ифодаланган мантикий предикат эга вазифасида келиши ва мақсад холи кесим вазифасига кўчирилиши билан боғли бўлса, у эксплицит ифодаланган. Бунда ҳам мантикий ифодаланган феъл масдар шаклида намоён бўлади. Масалан, *Улар учун севмоқ ёлғиз бир ҳавас* (Ҳ.Олимжон). гапда мантикий предикат *севмоқ* сўзида ифодаланган ва у эга вазифасида кўлланган. Бу мақсад билдирувчи *ҳавас* сўзининг кесим вазифасида берилиши ва унга мантик урғусини юклаш мақсади билан боғлидир. Шунинг учун ҳам гап субъекти воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги *улар учун* сўзида намоён бўлган.

Умуман масдар шаклидаги феълларда ифодаланган мантикий предикат гапда эга вазифасида кўлланиши учун, иккинчи даражали бўлақлардан бири кесимга кўчирилиши ва унга мантик урғуси юкланиши сабаб бўлади. Бунда субъект деярли воситали тўлдирувчи вазифасида келади. Шунингдек у кўпинча имплицит ифода топади. Масалан: *Бу даргоҳда қолмоқ – жиноят, гуноҳ* (Ҳ.Олимжон). *Яшамок – фожиа, бешак, ишончсиз* (А.Эшонов). Бу гапларда ҳам ‘киши учун’ маъноли субъект воситали тўлдирувчи вазифасида имплицит ифода топган. Чунки мантикий предикат қайд этилган *келмоқ, яшамок* феъллари масдар шаклида эга вазифасини ўтаган.

Мантикий предикатни ифода этган феъл масдар эмас, ҳаракат номи шаклида бўлиши ҳам мумкин. Шунда ҳам у эга вазифасида келаверади. Кесим вазифасидаги предикатга модал сўз илова қилинади. Субъект бундай гапларда ҳам ‘киши учун’ маъноли воситали тўлдирувчи вазифасида имплицит ифода этилади. Масалан, *Ғ. Ғуломдан бир хил характерли икки гапни келтириш мумкин: Худди шу дамдаёқ арра қилиш лозим. Худди шу дамдаёқ ҳал қилиш лозим.* Бу гапларнинг субъекти ҳам воситали тўлдирувчини билдириб, имплицит ифодаланган. Мантикий предикат эга +

¹Қрғ.: Хайтметов Ф.А. Ўша асар. – 47-б.; А. Ғуломов ўзбек тилида умуман кесим мантик урғусини олса, гап бошига чиқарилади, деб кўрсатади. Қрғ.: Ғуломов А.

кесим қўшилмасидан иборат *арра қилиш лозим*, ҳал қилиш лозим қурилмаларида ифода топиб, мантик урғусини олган.

Мантикий предикатнинг гап эгаси вазифасида қўлланиши ўрин ифодалаган сўз кесим вазифасига кўчирилиши ва унга мантик урғуси берилиши билан боғли бўлади. Бунда эгани ифода этган сифатдош отлашса ва эгалик билан қўлланса, унинг аникловчиси гап субъектини билдиради. Масалан, *Бузоқнинг югургани сомонхонагача* (макол). гапида ўрин билдирувчи *сомонхонагача* сўзи мантик урғусини олган кесим вазифасида намоён бўлган. Эга вазифасидаги мантикий предикат *югургани* сўзи ўз субъекти билан қараткичли бирикма таркибида қаралмиш вазифасини ўтаган.

Қуйидаги мисол ҳам худди шу характерда: *Қурбақанинг тириклиги - қўл билан* (Ғ.Ғулом). гапида ҳам бирикма таркибида ўз предикати билан қараткичлик вазифасини ўтаган. Ўрин билдирувчи *қўл билан* бўлаги гап кесими вазифасида таъкидланиб келган. Яна, *Юрганларим тоза бекор экан-да* (Ҳ.Олимжон) гапида ҳам субъект ўз предикати билан бирикма таркибида қараткич бўлиши кераклиги ҳолда, I шахс бирлик маъносига эга эканлиги учун имплицит ифодаланган. Мантик урғусини олган тарз холи кесим вазифасида берилган.

Мантикий предикат эга вазифасига кўчирилганда, унинг таркибидаги модал сўз кесим вазифасида қолиши ва предикатдан англашилган ҳолат субъекти эганинг аникловчиси вазифасида ҳам берилиши кузатилади. Масалан, *Шоирнинг довдираб қолиши мумкин* (Ғ.Ғулом). гапининг мантикий предикати *довдираб қолиши мумкин* қурилмаси бўлиб, *мумкин* модал сўзи кесим, қолган сўзлар эга вазифасида қўлланган. Эга эгалик билан шаклангани учун, қараткичи билан бир бирикма таркибида ҳисобланади. Қараткич бўлак субъектни ифодалаган.

Ҳаракат номида ифодаланган предикат синтактик жиҳатдан эга вазифасида келиб, эгалик билан қўлланар экан, унинг субъект билан қаралмиш бўлак вазифасида бир бирикма таркибига кириши қонуниятдир. Ҳаракат номи хосланган шаклидаги феъллар ўзи ифодалаган ҳаракат ёки ҳолат субъектини билдирувчи сўз билан қараткичли бирикмани таркиб топтиради ва у иккиламчи предикация ҳисобланади.¹ Аникловчили (гарчи у қараткичдан иборат бўлса ҳам) бирикмаларда предикативлик бўлиши² ҳақида юқорида қайд этилган эди. Бунаё аникловчили бирикманинг иккиламчи предикация эканлиги ўз асосий предикациясига эга содда гап таркибига кирган бўлиши билан ҳисобланади. Юқоридаги гапларда у ягона мантикий предикациядир. Бироқ бу предикация эга ва кесим қўшилмаси билан мутаносиб келмаган. Гап субъекти қараткичли аникловчи ва предикати эга вазифасига кўчирилган. Субъект ва предикатнинг эга ва кесим қўшилмаси билан бундай номутаносиблиги қараткичли бирикманинг мазкур имконига таянган ҳолда юзага келган.

¹КрнҒ.: Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – 29-б.

²Бу фикр А.А.Шахматов томонидан илгари сурилган эди. КрнҒ.: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – С.179.

Харакат номида ифодаланган предикат эга вазифасида келиши ҳаракат номида ифодаланган ҳолнинг мантиқ ургуси берилиши сабаби билан кесим вазифасига кўчирилишига тобе бўлади. Бундай ҳолда субъект воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланади. Масалан, *Ўқиш унга бог кўришми?* иборасига эътибор бериш мумкин. Бунда гап субъекти воситали тўлдирувчи вазифасидаги *унга* оллошида қайд этилган. Шунга ҳам айтиш керакки, бу гап икки ҳаракат кечимини билдириб келган. Аввало бу гапда бир пересубпозиция бўлиб, у ‘бог кўриш осон бўлади’ мазмунини беради. Гапда эса унга ўқиш кечимини киёсланиб, ундан қайд этилган сўрок гап инкори чиқарилган, яъни ‘ўқиш осон эмас’ мазмуни натижа сифатида тингловчига билдирилган. Тилшунос Д.Э.Лутфуллаева ҳам риторик сўрок гаплар одатда инкор маъносини беради, деб кўрсатган эди.¹ Мазкур гапда гап мазмуни ва шакли номутаносиблиги юзага келтирилган: биргина содда гап таркибида энтимемага тенг икки ҳаракат кечими қайд этилди. Шунингдек, предикат кесим билан, субъект эга билан, ҳол ўз синтактик вазифаси билан мутаносибликни сақламаган.

Субъект воситали тўлдирувчилар оркали ифодаланиши ўзбек тилида бор ходисадир. Одатда каузатив феълларда ҳаракат ёки ҳолатни бевосита бажарувчи шахс воситали тўлдирувчи оркали қайд этилади.² Бу ҳаракатни бажаришга ундовчи, мажбур қилувчи ёки йўл қўювчи шахсни билдирувчи сўз эгаллагани натижаси сифатида юзага чиқади. Мазкур ўринда асосий ҳаракат кечимига киёсланган ҳаракат кечимини билдирган ҳаракат номи эга вазифасини банд қилган. Шу билан боғли ҳолда субъект билдирувчи сўз воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлган.

Кўринадики, мантикий предикат гапда эга вазифасида қайд этилиши ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти гапнинг эгдан бошқа бўлаклари вазифасида қўлланишига сабаб бўлади. Бунда субъект гап кесими вазифасида қўлланиб, мантиқ ургусини олиб келиши мумкин ва у замон, шахс-сон кўрсаткичларисиз фақат тасдиқ маъносини билдириб келиши, баъзан замон, шахс-сон кўрсаткичинини илова қилиш учун боғлама вазифасидаги тўликсиз феълни орттириши ҳам кузатилади. Яна субъект воситали тўлдирувчи вазифасида келганлигини ҳам кўрамыз. У имплицит ифода этилиши ҳам, жўналиш келишиги ёки учун кўмакчисини орттирган ҳолда эксплицит ифода этилиши ҳам мумкин. Субъект, агар предикат эгалик билан шаклланган ҳаракат номида ифодаланса, унинг қараткичи вазифасида ҳам қўлланади. Булар ҳаммаси тил имконияти билан боғли ҳолда юзага чиқади.

Гапнинг мантикий предикати ифодаланган феъл сифатдош хосланган шаклида келса, унинг синтактик жиҳатдан қандай гап бўлаги вазифасида келиш имкони кенгайди. Аксинча, от вазифасини олиб, эга вазифасида намоён бўлишидан кўра сифатга хос ҳолда аниқловчи вазифасида келиши

¹Крнг.: Лутфуллаева Д.Э. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиқлик. Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1997, 7-8-бб.

²Крнг.: Маҳмудов Н.М. Ўша асар – 29-б.

табиийроқ ва кўпроқдир. Бунда у гап эгасининг аниқловчиси ҳолида кўлланади ва ўз субъектини ифодалаган сўз билан худди иккиламчи прекацияни таркиб топтирган каби келади. Аслида гапнинг мантикий бўлаклари ўз синтактик вазифаларини қайта шакллантирган бўладилар. Мантикий предикатнинг гап эгаси вазифасидаги ҳаракат объекти аниқловчи вазифасида қайд этилади. Масалан: *Сен излаган ҳақиқатинг – осмонда* (“Муштум”). Бу гапнинг янгилик ўрами ўрин билдирувчи *осмонда* сўзи бўлиб, у кесим вазифасида берилган ва объект билдирувчи сўз билан эга ва кесим муносабатини таркиб топтирган. Гапнинг предикатив кўшилмаси эга аниқловчиси қурилмасини шакллантирган. Субъект аниқловчи таркибида келиб, эга билан номутаносиб холда қайд этилган.

Қуйидаги гап ҳам юкорида тахлил этилган гапга ўхшайди. Яъни: *Зайнаб ўсган эл бахтга тўлиқ* (Ҳ.Олимжон). Бунда мантикий предикат ўрин билдирувчи сўзининг аниқловчиси вазифасида кўлланиб, ўз субъектини билдирувчи *Зайнаб* сўзи билан предикатив кўшилма ҳолида келган. Ўрин билдирувчи сўз гапда эга вазифасида қайд этилган. Яъни бу гапда ҳам субъект билан эга номутаносибдир. Яна *Зайнаб ўсган элнинг мисли йўқ* (Ҳ.Олимжон). гапи ҳам мазкур характерга эга. Бунда предикати сифатдошда ифодаланган предикатив кўшилма гап эгасининг эмас, балки эга вазифасидаги *мисли* сўзининг қараткичи бўлган *элнинг* сўзига аниқловчи бўлиб қўлланган. Гап субъекти бу гапда ҳам аниқловчи таркибида келиб, эга билан номутаносибдир.

Сифатдошда ифодаланган мантикий предикат шу сифатдошдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектини билдирган бўлакнинг аниқловчиси вазифасида кўлланади ва субъектини билдирган бўлак билан предикатив кўшилмани таркиб топтиради. Бирок субъект ифодаланган бўлак аниқловчили қурилма таркибида гап кесимига тобе ва гап эгаси билан номутаносиб бўлади. Масалан: *Бу пайгамбар қолдирган мерос* (Ҳ.Олимжон). Гап таркибидаги предикатив кўшилма *пайгамбар қолдирган* сифатдошли қурилма бўлиб, у предикатдан англашилган объектни билдирувчи *мерос* бўлагининг аниқловчисидир. Бу бўлак гап кесими вазифасини ўтаган. Субъектни билдирган *пайгамбар* бўлаги аниқловчи таркибида қўллангани учун, эга билан мутаносиб келмаган. Гап эгаси объект белгисига ишора қилувчи бу олмошида ифодаланган. Мантикий предикатив кўшилма, гарчи содда гап таркибига кириб қолган иккиламчи прекацияга ўхшаса ҳам, матикан ундай эмас. Гапнинг қолган эга ва кесим бўлаклари предикатив кўшилма предикатида марказлашган.

Мазкур тип предикатлар ўрин билдирувчи кесимнинг аниқловчиси бўлса, у ўзи англашган ҳаракат субъектини билдирувчи сўзни бошқариб келиши, яъни субъект билдирувчи сўз воситасиз тўлдирувчи вазифасини бажариши кузатилади. Масалан: *Бу мардларни ўстирган бешик* (М.Шайхзода). Бу гапдаги мантикий предикат *ўстирган* сифатдошида ифодаланган. Ундан англашилган ҳаракат субъекти *мардларни* сўзида қайд этилган. Бу сўз грамматик нукта назардан воситасиз тўлдирувчи вазифасини

ўтаган. Воситасиз тўлдирувчи предикатдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарувчиси, яъни субъекти бўлиб келиши одатда каузатив – орттирма нисбат фельлар предикат вазифасини ўташи билан боғлидир.¹ Мазкур гапдаги мантикий предикат ифодаланган сифатдош ҳам орттирма нисбат шаклида келган.

Агар гап кесимининг аникловчиси вазифасида келган мантикий предикат бош нисбатда келиб, ўтимсиз бўлганда эди, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти воситали тўлдирувчида қайд этилар эди. Масалан: *Бу қўчадан сенга юққан маърифат* (Х.Олимжон). Бу гапда мантикий предикат вазифасидаги *юққан* сифатдоши бош нисбат шаклида бўлгани ҳолда, ўзи англаган ҳаракат объектини билдирувчи бўлак аникловчиси бўлиб келган. Шунинг учун ҳам ҳаракат субъекти у томондан бошқарилган воситали тўлдирувчи вазифасида намоён этилган. Яъни у эга билан мутаносиб эмас. Юқорида эга бошқа бир мантикий бўлак билан банд қилинса, субъект воситали тўлдирувчи вазифасида берилиши ҳақида айтилган эди.

Сифатдошда ифодаланган мантикий предикат объектни билдирган от кесимнинг аникловчиси вазифасини ўтагани ҳолда, ўша кесим нимагадир оид нарсани кўрсатса, у эгалик билан шаклланади ва мантикий предикатдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти билан қараткичли бирикма таркибига киради. Масалан: *Шу шоирнинг тузган режаси* (Уйғун). Бу гапдаги мантикий предикат сифатдошда ифодаланган бўлиб, у бош нисбатда қўлланган *тузган* сўзидир. Гап кесими вазифасида объект билдирувчи *режаси* сўзи келган. Мантикий предикат шу от кесимнинг аникловчиси вазифасини ўтаган. Предикатдан англашилган ҳаракат субъекти *шоирнинг* сўзида қайд этилган бўлиб, у кесим билан қараткичли бирикмага киришган. Чунки кесим вазифасидаги сўз объект маъносига эга ва эгалик билан шаклланган. Натижада субъект эга билан номутаносиб ҳолда намоён бўлган. Бундай гапларда эга вазифасидаги сўз объектга ишора қилувчи маънони билдиради ва деярли кўрсатиш олмошидан иборат бўлади. Айрим ҳолларда у белгилаш олмоши билан бирга қўлланганлиги ҳам кузатилади. Бунда кўрсатиш олмоши белгилаш олмошида ифодаланган маънони таъкидлаш вазифасини бажаради. Белгилаш олмоши эга вазифасини ўтагани ҳолда гап таъкиди кесимда эканлигига ишора маъносини беради. Масалан: *Бу ҳаммаси яратганинг қилган ишидир* (Х.Олимжон). Бу гапда ҳам сифатдошда ифодаланган предикат гап кесимида ифодаланган объект учун аникловчи вазифасини бажарган. Субъект кесимнинг қараткичи бўлиб келган. Фақат эга вазифасида аввалги гапдаги каби кўрсатиш олмошининг ўзи бўлмай, кўрсатиш ва белгилаш олмошидан иборат *бу ҳаммаси* сўзлари қўлланган. Яна шунини ҳам таъкидлаш керакки, бундай гапларда гапнинг, актуал

¹Қриг.: Махмадулов С. Побудительный залог в современном узбекском языке. – С.14; Махмулов Н. М. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. – С.26; Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. – М., 1971, С.98; Расулов Р. Глаголы состояния в узбекском языке и их валентности. – Ташкент, 1989,С.36,37; Шарипова Ў. Ўзбек тилида юмуш фельларининг маъно валентликлари. – 10-б.

бўлакланишига кўра, маълум ўрами эга ёки эга составидан иборат бўлади. Гапнинг мантикий предикати ҳам, унинг субъекти ҳам от кесимнинг аникловчиси ҳолида намоён бўлиб, у билан бирга янгилик ўрамини таркиб топтиради. Бу ўринда ҳам гап субъекти маълум ўрами таркибида эмас, янгилик ўрами таркибида келган ва гапнинг эга состави билан субъектни ўз ичига олган ўрам ўртасида номутаносиблик бор.

Сифатдошда ифодаланган мантикий предикат ва ундан англашилган субъект объектнинг вазифасида келиб, улар гапнинг маълум ўрамини таркиб топтираши ҳам мумкин. Бирок бунда гапдан кўзланган мақсад объектга қилинган ишорани кесим томонидан тасдиқлаш бўлмай, ўша объектнинг мавжудлигини билдиришга қаратилади. Ўша мавжудлик билдирувчи сўз кесим вазифасида келиб, янгилик ўрами бўлади. Масалан: *Менинг ҳам бир суйган гулим бор* (Х.Олимжон). Бу гапда мантикий предикатни ифодалаган *суйган* сифатдоши ва ундан англашилган кечим субъектни қайд этган *менинг* кишилиқ оллошига объектни ифодалаган *гулим* сўзи аникланмиш бўлгани ҳолда, гап эгаси вазифасидадир. Эга ҳақидаги мавжудликни билдирган сўз кесим вазифасида келиб, гап янгилигини билдирган. Бу гапда субъект ўз таркибида ушлаганлиги учун, эга состави маълум ўрами билан мутаносиб ҳисобланади. Лекин субъект эганинг қараткичи вазифасида қўллангани учун, эга билан номутаносибликни юзага келтирган.

Кўрдикки, мантикий предикат гапда бирор бўлакнинг аникловчиси вазифасида қайд этилиши ҳам ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти гапнинг эгадан бошқа бўлаклари вазифасида қўлланиши учун сабаб бўлади. Бунда субъект ҳамма вақт мантикий предикат билан иккиламчи предикацияни таркиб топтириб келганлиги кузатилади. Бу иккиламчи предикация худди эга ва кесим муносабатига ҳам, баъзан қараткичли бирикма муносабатига ҳам ўхшаш ҳолатда қайд этилади. Ҳар икки ҳолда ҳам у эга билан мутаносиб бўла олмайди. Қараткичли бирикма билан эга ва кесим муносабати мутаносиблиги ўртасида гап бўлиши мумкин эмас. Эга ва кесим муносабатини юзага келтириш иккиламчи предикация таркибидаги субъект асли сифатдошли қурилма таркибида ҳисоблангани учун, у ҳам эга билан мутаносиб бўла олмайди. Сифатдошда ифодаланган мантикий предикат ё эганинг, ё кесимнинг аникловчиси вазифасида берилади. Шунга кўра у ё эга, ё кесим состави таркибида келади ва тобе бўлак сифатида қайд этилади. Бу ҳам унинг эга билан номутаносиб бўлиши учун сабабдир. Мантикий предикатни ифодалаган феъл орттирма нисбатда бўлса, субъект воситасиз тўлдирувчи; бош нисбатдаги феъл бўлса, субъект воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлиши ҳам кузатилади. Бу ҳам унинг эга билан номутаносиб келишини таъминлайди.

Гапнинг мантикий предикати ифодаланган феъл ҳаракат номи ҳосланган шаклида келиб, гапда тўлдирувчи вазифасини ўташи ҳақида аввалги бобда айтилган эди. Бунда ундан англашилган кечим субъекти ё гап кесими вазифасида, ё предикатнинг қараткичи вазифасида намоён бўлади. Агар мантикий предикат ифодаланган феъл ўзлик нисбатидаги ҳаракат номи

хосланган шаклида тўлдирувчи вазифасини бажарса, унинг субъекти деярли гап кесими вазифасини ўтайди. Масалан, *Кўринишидан забардаст йигит эди* (“С.Ўзбекистони”). гапининг мантикий предикати *кўринишидан* феълида ифодаланган бўлиб, у ўзлик нисбатигади ҳаракат номи хосланган шаклида келган ва воситали тўлдирувчи вазифасини ўтаган. Гап субъекти *йигит* сўзида ифодаланган ва кесим вазифасида қайд этилган. Эга Ш шахс бирлик маъносида имплицит англашилган. Субъект у ҳақдаги таъкидни тасдиққа эга бўлиши зарурияти билан кесим вазифасига кўчирилган. Натижада, кесим вазифасидаги субъект тўлдирувчи ва аникловчи билан янгилик ўрамини таркиб топтирган. У тўлалиги ҳолда эга билан мутаносиб бўлмаган.

Агар гапда ҳаракат белгисининг мавжудлиги ҳақида хабар бериш ва шу ҳаракат белгисини таъкидлаш зарурияти туғилса, тўлдирувчи вазифасидаги мантикий предикат билан унинг субъекти таркиб топтиради. Масалан: *Букун Зайнаб юришларида Бир ажойиб мардлик бор эди* (Х.Олимжон). Бу гапнинг ҳаракат билдириган мантикий предикати тўлдирувчи вазифасидаги *юришларида* сўзидир. Унинг белгиси *ажойиб* сўзида ифодаланган. Шу белгининг мавжудлигини қайд этиш ва таъкидлаш мақсадида эга вазифасида берилиб, кесим вазифасидаги мавжудлик билдирувчи *бор* сўздан аввал, унга ёндош ҳолда жойлаштирилган. Предикатнинг субъектини ифодалаган *Зайнаб* отокли оти предикат билан қаратқичли бирикмани таркиб топтирган: *Зайнаб юришларида*. Яъни субъект белгисиз қаратқичли аникловчи вазифасида келиб, эга билан номутаносибдир. Шу қолипга гап тузилишида субъект Ш шахс бирлик олмошида олинган бўлса, у гапда қайд этилмаслиги, имплицит ифода топиши ҳам мумкин. Масалан, *Туришида чарчоқ йўқ эди* (Зулфия). гапда мантикий предикат *туришида* сўзида ифодаланган. У тўлдирувчи вазифасини ўтаган. Ундан англашилган ҳолат белгисини билдирувчи *чарчоқ* сўзи гап эгаси вазифасида келиб, кесим вазифасидаги инкор билдирувчи сўз билан ёндош қўлланган. Субъект ўз вазифасидан суриб чиқарилганлиги учун ҳам, у мантикий предикатни қайд этган воситали тўлдирувчининг қаратқичли аникловчиси вазифасида берилиши керак. Бу тўлдирувчининг қаралмишидан ҳам маълум. Субъект гапнинг маълум ўрамини билдириб, имплицит ифода этилган янгилик ўраминга эксплицит берилган. Субъект имплицит ифода топган қаратқичли аникловчи бўлиши эга билан номутаносиблигини юзага келтирган.

Кўрдикки, мантикий предикат гапнинг воситали тўлдирувчиси вазифасида қайд этилар экан, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти ё кесим вазифасида, ё тўлдирувчининг қаратқичли аникловчиси вазифасида берилади. Субъектнинг кесим вазифасида қайд этилиши унга мантик урғуси бериш мақсади билан боғлиқдир. Унинг предикатнинг қаратқичли аникловчиси вазифасида берилиши предикат белгисининг мавжудлигини билдириш ва унга таъкид бериш мақсадида, эга вазифасида кесим олдидан қўллаш сабабига тобе ҳолда юзага чиққан. Яъни унинг вазифаси предикатнинг одатий синтактик вазифаси ўзгариши билан боғли эмас. Лекин синтактик имкониятдан келиб чиқиб, маълум бўлакда намоён бўлган.

Демак, гапнинг мантикий предикати бошқа синтактик вазифада қўланиши ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти ҳам эгадан бошқа синтактик вазифада қўлланиши учун сабаб бўлади. Гапнинг мантикий предикати эга, эга ёки кесим аниқловчиси ва тўлдирувчи вазифаларида қўлланиши кузатилади. Агар у эга вазифасида қўлланса, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти кесим, воситали тўлдирувчи, қараткичли аниқловчи вазифаларида қайд этилади. Мантикий кесим гапда тўлдирувчи вазифасида қўлланса, субъект қараткичли аниқловчи ёки кесим вазифаларида келтирилади. Субъектнинг кесим вазифасида қайд этилиши унга мантик урғуси берилиши билан боғлиқдир. Унинг имплицит қайд этилиши гапда маълум ўрамига мансублиги натижаси бўлади. Қолган ҳолларда предикат ва субъектдан бошқа бирор мантикий бўлакнинг мантик урғусини олиши ва эга вазифасининг ўрни банд эканлиги билан ўлчанади. Субъектнинг ҳар қандай синтактик бўлак вазифасида берилиши грамматик имкониятга боғли ҳолда юзага чиқади.

Хулоса

Субъекти эга билан номутаносиб келган гапларни таҳлил этиш куйидаги хулосаларга олиб келди.

1.Субъект биринчи навбатда факат предикат билан боғланиб келади ва предикатда ифода топган ҳаракат, ҳолат ва белги кабиларнинг юзага келтирувчиси ёки ўзида акс эттирувчиси бўлиб, у билан жуда яқин ва “жипс” туради. Гап бўлакларида маъно ва шакл мутаносиблиги сақланган бўлса, у семантик жиҳатдан агенс билан, синтактик жиҳатдан эга билан адекват бўлади.

2.Субъект ҳамма вақт синтактик эга билан ва ҳатто семантик агенс билан ҳам мутаносибликни сақлайвермайди. Бунга гап кесими кечим билдирувчи феълларда; кўпроқ орттирма, мажхул ва баъзан биргалик нисбатидаги феълларда ифода топиши; шунингдек, субъект феълнинг хосланган шакллари билан грамматик боғланишда бўлиши ва мантикий предикатнинг кесимдан бошқа бирор бўлак вазифасида қўлланиши ёки субъектнинг ўзига мантик урғусини бериш мақсади аҳамият касб этади.

3.Мантикий предикат кечим билдирувчи феълда ифода топиб кечим билдирган объекти билан қўшма кесим ҳолида маъно англатса; шунингдек, эгаси топилмас гапларнинг кесими –*и(б)* шаклли равишдош ва инкор ёки –*ади* шаклли феълда; мажхул нисбатли ўтимсиз феълда; *мумкин, керак, шарт, зарур, лозим* сўзлари билан қўлланган ҳаракат номи шаклидаги феълда; *тўзри келади* модал маъноли сўз билан келган жўналиш келишиги ва ҳаракат номи шаклидаги феълда ифодаланса, субъект эгадан бошқа бўлак вазифасида намоён бўлади.

4.Мантикий предикат ифода топган феъл орттирма, мажхул ва биргалик нисбатларида кесим вазифасида қўлланса, субъект эгадан бошқа бўлак вазифаларини ўташи мумкин.

5.Мантикий предикат ифода топган феъл мажхул ва орттирма нисбатларидаги сифатдош хосланган шаклида эганинг аникловчиси вазифаларида; ҳаракат номи маълум гапнинг эга ёки кесими вазифаларида; мажхул, орттирма ва биргалик нисбатларидаги равишдош ҳол вазифаларида қўлланса, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти эгадан бошқа бўлак вазифасида берилади. Яъни феълларнинг хосланган шаклларида ҳам нисбатлар субъектнинг синтактик вазифаси ўзгаришида ҳал қилувчи омил ҳисобланади.

6.Мантикий предикат эга, эга ёки кесим аникловчиси ва тўлдирувчи вазифаларида қўлланиши ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти эгадан бошқа бўлак вазифасида келишига сабаб бўлади.

7.Гап субъекти, мантикий предикат кесим вазифасида қўлланиб, кечим билдиргани ҳолда объекти билан қўшма кесим каби маъно берса, воситасиз тўлдирувчи ва ҳар уч макон келишигидан бири шаклидаги воситали тўлдирувчи; модал сўз ва эгалик билан келган ҳаракат номида ифодаланган кесим бўлса, қаратқичли аникловчи; буйруқ гапларнинг кесими вазифасида қўлланса, ундалма; *-ади* шаклли *бўл-* феъли, мажхул нисбатли ўтимсиз феъл, *мумкин, керак, шарт, зарур, лозим* сўзлари билан қўлланган ҳаракат номи хосланган шаклидаги феъл эгалик орттирган ва *тўғри келади* модал маъноли сўз билан келган феъл ҳаракат номида ифодаланган кесим бўлса, имплицит англашилган воситали тўлдирувчи вазифасида кузатилади.

8.Кесим билан мутаносиб қўлланган мантикий предикат орттирма нисбат феълида ифодаланиб, у ўтимли феълдан ясалган бўлса; мажхул нисбатидаги феълда ифодаланиб, у ўтимли ва каузатив феълдан ясалган бўлса; биргалик нисбатидаги феълда ифодаланган бўлса, улардан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Синтактик кесим, яъни мантикий предикат орттирма нисбат феълида ифодаланиб, у ўтимсиз феълдан ясалган бўлса, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти воситасиз тўлдирувчи вазифасида қайд этилади.

9.Орттирма ва биргалик нисбатидаги феъллардан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъектлари семантик жиҳатдан агенс билан номутаносиб қўллангани ҳолда, у орттирма нисбат феълларида поциенс, биргалик нисбат феълларида контрагент ёки адресат актанги эканлиги билан характерланади.

10.Феъл хосланган шаклларда гап учун танланиб, мантикий предикатни ифода этгани ҳолда, турли синтактик вазифаларни ўтар экан, улардан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти кўйидаги синтактик вазифаларда намоён бўлади: 1) сифатдош хосланган шаклидаги феъл мажхул ва орттирма нисбатларда бўлса, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти тўлдирувчи; мажхул нисбатлардан бошқа нисбатларда тўлдирувчининг аникловчиси вазифасида келса, иккиламчи предикациянинг субъекти шу тўлдирувчи; мажхул нисбатда бўлиб, тўлдирувчининг аникловчиси вазифасида берилса, субъект иккиламчи предикация таркибида воситали тўлдирувчи; бош нисбатда бўлгани ҳолда эганинг аникловчиси вазифасида қўлланса ва эга объектни қайд этса, субъект имплицит

ифодаланган воситали тўлдирувчи вазифасини ўтайди; 2) равишдош хосланган шаклидаги мажхул, орттирма ёки биргалик нисбатларида ҳол вазифасини бажарса, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти тўлдирувчи вазифасида бўлади; 3) ҳаракат номи хосланган феъл эга ёки тўлдирувчи вазифаларида қўллиниб, эгалик билан шакланган бўлса, шунингдек қўмакчи феъл ёки модал сўздан иборат кесимларнинг эгаси вазифасини ўтаб, улар билан мантикий предикатни таркиб топирса, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти ҳамма вақт қараткичли аниқловчи вазифасида қайд этилади.

11. Мантикий предикат ифодаланган феъл ҳаракат номи ёки сифатдош хосланган шаклида эга вазифасида қўлланса, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти кесим, воситали тўлдирувчи, қараткичли аниқловчи вазифаларида; тўлдирувчи вазифасида қўлланса, субъект қараткичли аниқловчи ёки кесим вазифасида намоён бўлади.

12. Гап субъектининг эга билан номутаносиб келишида маълум бир бўлаққа мантиқ урғусини юклаш маълум даражада ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Бу, айниқса, кечим билдирувчи феъл ўз кечим билдирувчи аргументи билан қўшма сўзга яқин маъно ифода этганида ва мантикий предикатнинг кесимдан бошқа бўлақ вазифасида қўлланганида кузатилади.

13. Гап субъекти эгадан бошқа бўлақлардан бири вазифасида намоён бўлар экан, фақат воситали тўлдирувчи вазифасидагина имплицит ифодаланади. Бунда у, албатта, гапнинг актуал бўлақланишига кўра, маълум ўрамини билдириб келиши керак.

III БОБ
ОБЪЕКТНИНГ ВОСИТАСИЗ ТЎЛДИРУВЧИ БИЛАН
НОМУТАНОСИБ КЕЛИШИ

Феълдан англашилган ҳаракат – ҳолатнинг объекти, меъёрий ҳолатга кўра, гап таркибида воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади.¹ Феъл кесим вазифасида қўлланар экан, воситасиз тўлдирувчи ҳамма вақт у томонидан бошқарилади.² Лекин феъллар бунинг учун объектли бўлиши шарт.³ Шунингдек, ортгирма нисбат феъллар ҳам шу хусусиятга эга бўлади.⁴ Гарчи феълнинг синтактик вазифаси гапда кесим бўлиб келиш эса-да, нутқ талаби ва унинг хосланган шаклларда қўлланиши сабабли, у бошқа бўлақлар вазифасида намоён бўлиши кўп ўринларда кузатилади. Бу объект билдирувчи сўзнинг, феълнинг гапдаги вазифасига тобе ҳолда, воситасиз тўлдирувчи вазифасида бошқа бўлақлардан бирида намоён бўлишига олиб келади.

Ўзбек тилидаги феъллар семантикаси ҳам объект билдирувчи сўз гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасида келмаслиги учун сабаб бўлиши айрим ўринларда кузатилади. Айниқса феъллар кечим ифодалагани ҳолда, унинг объекти ҳам кечимдан иборат бўлса, шундай объектни билдирувчи сўз воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлмаслиги мумкин. Яна феъллар нисбат шаклида қўлланса ҳам, улардан англашилган ҳаракат – ҳолат объекти турли бўлақлар вазифасини бажаришга кўчади. Чунки феъл нисбатлари субъект ва объект муносабатлари, уларнинг қандай гап бўлаги вазифасида намоён бўлишига қараб таъриф қилинади. Айниқса ўзлик ва мажхул нисбат феълларининг семантикаси ўзига хос бўлиб, объект валентликларининг намоён бўладиган актантлари ҳам номеъёрий вазифада келади.⁵ Шунга нисбатан олиб қараганда Р. Расуловнинг, объектни билдириб келган сўз

¹Криг.:Фуломов А.Ф. Солда гап. –Тошкент:ФАН,1955,69-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965,190-б.; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Т.П. - М.:Просвещение,1965,С.136; Ўзбек тили грамматикаси. II т. Синтаксис /Мас. мух. Ф.А.Абдурахмонов, Ш.Ш.Шоабдурахмонов, А.П.Ҳожиёв. – Тошкент:Фан. 1976,140-б.; Jung Walter. Grammatik der deutschen Sprache. – Leipzig, 1966, S.47; Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М.:ВШ,1978, С.132; Современный русский язык. Ч.2. Синтаксис / под ред. Д.Э. Розенталя. – М.:ВШ,1979, С.61; Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика английского языка. – М.:ВШ,1981, С.198; Аскаророва М., Қосимова К., Жамолхонов Х. Ўзбек тили. – Тошкент:Ўқитувчи,1976, 169-б.

²Криг.:Фуломов А.Ф. Солда гап. Ўша бет.; Jung W. Ўша асар. Ўша бет.; Скобликова Е.С. Согласования и управление в русском языке. – М.: Просвещение, 1971, С.30; Ўша Ўзбек тили грамматикаси. Ўша бет.; Валгина Н.С. Ўша асар. – С.193; Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Ўша асар. Ўша бет.

³Криг.: Фуломов А.Ф. Солда гап. – 67-б.; Гвоздев А.Н. Ўша асар.Ўша бет.; Ҳожиёв А.П. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973, 83-б.; Валгина Н.С. Ўша асар. Ўша бет.

⁴Криг.: Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. -- Тошкент:Фан, 1992, 60-б.

⁵Криг.: Яхонтов С.Е. Формальное определение залога // Типология пассивных конструкций. Диктезы и залогы. – Л., 1974, С.50; Аъламова М. Ўша асар. – 44-52-66.; Шарипова Ў. Ўзбек тилидаги юмуш феълларининг маъно валентликлари. Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1996, 9-11-66.

билан воситасиз тўлдирувчи адекватдир,¹ деган фикрига қўшилиб бўлмади. Уларнинг номутаносиб келиши нутқда кенг тарқалган.² Бу ҳақда ўрни билан тахлиллар келтириб ўтамыз.

Феълнинг ҳаракат номи ва сифатдош хосланган шакллари гап таркибида келиб, иккиламчи предикацияни таркиб топтирар экан,³ унинг таркибида иккиламчи объект билдирувчи сўзлар ҳам қатнашади. Мантикий предикат гапда кесимдан бошқа бўлак вазифасида қўлланиши ҳам объект билдирувчи сўзнинг синтактик вазифасига шубҳасиз таъсир кўрсатади.

Юқорида объект билдирувчи сўзнинг воситасиз тўлдирувчи билан номутаносиб келишига сабаб деб, санаб ўтилган ходисаларни қуйида бирма – бир тахлил этиб ўтилади.

1. КЕЧИМ ИФОДАЛАГАН МАНТИКИЙ ПРЕДИКАТ КЕСИМ ВАЗИФАСИДА ҚўЛЛАНГАНДА ОБЪЕКТ ВА ВОСИТАСИЗ ТўЛДИРУВЧИ НОМУТАНОСИБЛИГИ

Гап кесими дидга мос тушиш руҳиятини билдирувчи феълларда ифодаланиб, мантикий предикат билан мутаносиб келса, феълдан англашилган кечинма ва руҳиятнинг объекти эга вазифасида қўлланади. Бундай кесим вазифасидаги феълдан англашилган ҳаракат-ҳолат кабилар объекти билан воситасиз тўлдирувчининг номутаносиб келиши бадиий адабиётга хос бўлиб, айрим услубий қонуниятлар билан боғли ҳолда юзага чиқади. Бу, айниқса, ёзувчи тасвири нимага қаратилганлигига тобе бўлади. Ёзувчи ўз тасвирини қахрамон ёки персонажлар субъектига эмас, улар билан боғли ҳаракат-ҳолат объектига қаратади. Гапнинг мантикий предикатидан англашилган ҳаракат-ҳолатни шулар объектнинг ҳаракат-ҳолати қилиб кўрсатади. Бу предикатдан кечинма ёки руҳият англашилганда кузатилади. Бунда унинг объекти руҳият ёки кечим билдирувчи мавҳум отларда ифодаланади. Масалан: *...қироатлари аълам тўрамга ҳам маъқул тушарди* (И.Шукуров). гапида тасвир қироат ҳақида кетганлиги учун *маъқул тушарди* феълдан англашилган ‘ёқмок’ маъноси ҳам унга тобе қилиб берилган. Аммо бу маънода ифода топган руҳий кечимни қироат кечими адо этмайди. Чунки унинг ўзи кечим. Бу кечим объект ҳисобланади. Руҳий кечимни бажарувчи *Аълам тўра* атокли отида ифода топган. Яъни гапдаги кечимни билдирувчи *қироат* сўзи феълдан англашилган руҳий кечимнинг объекти бўлгани ҳолда, у воситасиз тўлдирувчи эмас, гап эгаси вазифасида қўлланган.

Умуман руҳий кечимни билдирувчи феълларда объект кечим билдирувчи мавҳум отлар бўлади. Ёзувчи тасвирида у ҳақда гап кетар экан,

¹Крнг.:Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент: Фан, 1989,104-б.

²Крнг.: Колшанский Г.В. Проблемы противоречий в структуре языка // Энгльс и языкознание – М., 1972, С.40; Махмудов Н. Гапда форма ва мазмун //Фан ҳақида суҳбатлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1984, 20-с.,6-б.

³Крнг.: Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 115-б.

уни гапнинг эгаси вазифасида қўллаш анча фаол ҳолатдир. Яна мисоллар келтирайлик: *Мени кучар қувончу алам* (Х.Даврон). *Ўйнагим келмайпти* (А.Шукуров). гапларида ҳам кесим рухий кечим билдирувчи феълларда ифодаланган. Бу гапларнинг барчасида *кучар* феъли ‘хохламайман’ нуткий маъноси билан намоён бўлган. Шунинг учун ҳам улар объекти *қувончу алам*, *уйин* дан иборат кечимни билдирувчи мавҳум отларда ифода топган. Улар гапда одатдагидай воситасиз тўлдирувчи эмас, эга вазифасида қўлланган.

Ҳаракат – ҳолат ва унинг объекти ўртасидаги мослик билан боғли ҳолда, айтилганидай, тасвирланиши ва объектнинг эга вазифасида намоён бўлиши фаол ҳолат экан, уларнинг сўзда ифода топиши ҳам асосан ўзидай бўлиши шарт эмас. Ҳаракат ва ҳолат объекти услуб талаби билан кечим билдирувчи отларда ифода топмай, улар ўрнида олмош қўлланиши ҳам кузатилади. Бирок олмош ифода этган объект гапдаги феълдан англашилган ҳаракат ва ҳолат орқали кечим эканлиги тушунарли бўлади. Масалан: *Бу айниқса Салимжонга хуш ёқарди* (А.Шукуров). гапига эътибор берайлик. Гапдаги *хуш ёқарди* феъл кесими рухий кечимни ифода этгани учун, унинг объекти ҳам кечим эканлиги англашилиб турибди. Яъни гап кесими маъқуллик руҳияти кечимини билдирар экан, бу кесим объекти ҳам кечим англатувчи от эканлиги мантикийдир.

Гап кесими ‘маъқул тушмоқ’ кечимини билдиргани ҳолда, бу феъл кесимнинг объекти рухий кечим эмас, оддий кечим – иш бўлиши ҳам кузатилади. Бунда феълдан англашилган *маъқул тушмоқ* кесими билан объект ҳисобланган кечим барча томонлари билан эмас, фақат маълум хусусиятига кўра боғли бўлади, яъни феълдан англашилган кечим отдан англашилган кечимнинг хусусиятига кўчган ҳолда намоён бўлади. Масалан: *...қироатлари алам тўрамга ҳам маъқул тушарди* (А.Шукуров). Бу гапдаги феъл кесим *маъқул тушарди* бўлиб, ундан англашилган рухий кечим объекти қироатлари ҳаракатининг хусусияти ҳисобланади.

Гап кесими бўлган феъл умуман ҳаракат билдиргани ҳолда, бу ҳаракат объекти аниқ ифодали отда юзага чиқиши ҳам мумкин. Аммо феълдан англашилган ҳаракат умуман ҳолатда бўлмай, ҳаракат натижаси ҳолида намоён бўлади. Объектнинг қўлланиши назарда тутилади. Масалан: *Қулунли биядан қудуқ суви ортмас* (мақол). гапининг феъл кесими *ортмас* бўлиб, у ҳаракат натижасини билдирувчи маъно билдирган. Унинг объектини билдирувчи эга вазифасидаги *сув* сўзи сарфланиши эътибори билан гапда маъно англаган. Шунга кўра бу гап кесимида ҳам кечим ўз ифодасини топган. Аммо, айтиш керакки, феъл кесим ҳаракат билдириб, унинг объектини билдирадиган сўз аниқ отдан бўлиши ва у эга вазифасида қўлланиши ўзбек тилида кам учрайдиган ҳодисадир.

Кўрдикки, гапдаги ҳаракат объекти эга вазифасида келар экан, у мавҳум отда ифодаланиши ва феъл кесим ‘маъқул тушмоқ’ кечимидан иборат ҳаракат билдириши кенг тарқалган.

Гап кесимидан англашилган ҳаракатнинг объектини ифода этувчи от эга вазифасида қўлланар экан, у гап объекти билан бевосита грамматик алоқага

эга бўлиши ҳам, эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Юқоридаги таҳлилларда у гапдаги субъект билан бевосита грамматик алоқага эга бўлмаган ҳолда қўлланганлиги қайд этилди. Чунки уларда объектни ифода этган от гап эгаси бўлгани ҳолда, субъектни ифода этган сўз тўлдирувчи вазифасида келди. Маълумки, эга ҳам, тўлдирувчи ҳам гапда бевосита кесимга боғланиб келади.¹ Улар ўзаро грамматик алоқага бевосита эга бўлмайди.

Гапдаги кесимдан иборат ҳаракатнинг объекти ва вазифасида келиб, гап объекти билан грамматик боғланган бўлади. Гап субъекти объектнинг гапдаги қараткичи ҳолида шаклланиб, у орқали гап кесимига боғланади. Яъни гапдаги объект ва субъектни ифода этувчи сўзлар қараткичли бирикма ҳолида кесим билан предикатив бутунликни ҳосил қилади. Масалан: *Кулгидан киши умри узаяди* (А.Шукуров). гапда кечим билдирувчи феъл кесим *узаяди* бўлиб, унинг эгаси вазифасидаги *умри* сўзи кечим билдирувчи мавҳум отдир. Мангик нуктаи назаридан кечим объект ҳисобланади. Гап субъекти *киши* отида ифода топган. У гапда эганинг аниқловчиси вазифасида аниқловчили бирикмани таркиб топтирган ва бирикма кесим билан предикативликни ҳосил қилган. Яна бир мисол: *Ҳар кимнинг ҳам қозони кунда қайнамасди* (А.Шукуров). гапда *қайнамасди* феъли кесимдир. Гап эгаси *қозон* оти бўлиб, у феълдан англашилган кечимнинг объектини ифода этган. Бу сўз *ҳар кимнинг* сўзи билан қараткичли бирикмани таркиб топтирган ва гап кесими билан предикативликни юзага келтирган. Бирикманинг қараткич бўлаги гапдаги субъектдир. Кўринадики, гап кесимидан англашилган кечим объектини ифода этган сўз эга вазифасида қўлланар экан, у субъекти билан грамматик муносабатга ё бевосита киришади, ё киришмайди. У грамматик муносабатга киришмаса, субъект тўлдирувчи; киришса, эганинг аниқловчиси вазифасида қўлланган бўлади.

Тасвирлаш услубларида гап кесими кечим ҳаракатини билдириб келса, объектни ифода этган сўз аниқ отдан иборат бўлса ҳам, нутқда у кечим билдирувчи мавҳум маънони англади. Агар нутқ талабига кўра кечим билдирувчи феъл билан ифодаланмай, мавжудлик билдирувчи сўз орқали ифодаланса, гап мантиқидан ҳам кечим билдирувчи феъл имплицит англашилади. Масалан: *Бир ажиб ҳис бор эди менда* (Ҳ.Олимжон). гапининг кесими мавжудликни билдирувчи *бор* сўзидир. Тилшуносликда *бор* сўзи билан бирга *мавжуд*, *йўқ* сўзларини ҳеч қайси туркумга ажратиб киритилмай, мавжудлик билдирувчи сўзлар сифатида алоҳида қайд этилади. Мантиқан тушуниш мумкинки, субъект ўзи ҳақида мавжудлик маълумотини айтмайди. Шунинг учун ҳам бу гапда шоир *бор* сўзини, ўзида кечим ўтаётганлиги мавжудлигини билдириш учун, қўллаган. Одатда, лиризмда лирик қаҳрамон ички кечинмалари баён этилади. Бунда ҳамма вақт ҳаракат объекти биринчи ўринга, диққат марказига чиқарилади. У эга вазифасида гап

¹Крнг.: Гудомов А.Ф. Содда гап. – 40-65-66.; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. – С.56, 105; Уша Уйбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – 117, 140-66.; Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – С.88, 132; Бабайцева В.В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. –М.: Просвещение. 1979. С.82. 96; Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. – М.: Просвещение, 1979, С.77, 162.

учун танланиб, кечим мавжудлигини бериш зарурияти туғилади. Шунда кесим вазифасида мавжудлик билдирувчи сўз танланади. Бу сўз орқали объект сифатида намоён бўлган кечимнинг кечаётганлиги англашилиб туради. Кечимнинг кечиши ҳеч вақт кечим томонидан эмас, субъект томонидан амалга оширилади. Юқоридаги мисолга эътибор берилса, яна ҳам аниқроқ бўлади. Унда субъект кечираётган объект *ҳис* сўздан англашилган кечимдан иборатдир. Унинг кечаётганлиги гап кесими вазифасида танланган *бор* сўзи орқали англашилган. Воқеа лирик қаҳрамон кечинмаси ҳақида бораётганлиги учун ҳаракат объектини билдирувчи *ҳис* сўзи гапда эга вазифасида қўлланган.

Йўқ сўзи гарчи мавжудлик билдирувчи сўзлар каторига киритилса-да, у мавжудлик инкорини англатади. Шунда ҳам кечим ҳаракати объекти кечаётганлиги инкорини бидиради. Шу сабабга кўра таҳлил этилаётган қаторда уни ҳам таҳлил этиш жоиздир. Масалан: *Бол суҳбати йўқмиди ёрин?* (Ҳ.Олимжон.) гапда кесим вазифасини *йўқ* сўзи бажариб келган. Гапдан мантаний англашилган кечим ҳаракати объекти *суҳбат* сўзида ифода этилган. Тўғрироғи, гапдан имплицит англашилган кечим ҳаракати *йўқ* сўзи воситасида бўлишсиз холда қайд этилган. Бу гапда ҳам лирик қаҳрамон ички кечинмаси тасвирланаётганлиги сабабли кечим ҳаракати объектини билдириб келган сўз гап эгаси вазифасида қўлланган.

Маъносининг асосий узви мавжудлик билдирувчи сўзлар ҳам гапда мавжудлик билдирувчи сўзлар каби кесимлик вазифасини бажаради. Асосий узви мавжудликни билдирувчи сўзлар миқдор равишлари ҳисобланади. Улар *кўп, мўл, сероб, кам, оз, жиғжжа* сўзларидан иборат бўлиб, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”даги изоҳлар ҳам шуни кўрсатади. Лексин миқдор равишлари мавжудлик билдирувчи сўзлардан семантик жиҳатдан фарқ қилади. Мавжудлик билдирувчи сўзлар кечим ҳаракати ўтаётганлиги ҳақида фақат имплицит ифода берса, миқдор равишлари шундай хабар билан бирга ўша кечим ҳаракатининг ортик - камлиги ёки даражаси ҳақида ҳам маълумот келтиради. Мисолларга эътибор берайлик: *Бунда толе ҳар нарсадан мўл* (Ҳ.Олимжон). *Ҳали сенга бу жазолар оз* (Уйғун). Бу гапларнинг ҳар иккисида ҳам кесим вазифасида миқдор равишлари бўлган *мўл* ва *оз* сўзлари қўлланган. Гапдаги имплицит англашилган кечим ҳаракатининг объекти *толе* ва *жазо* маҳум отларида ифодаланган. Бу объектлар ҳам кечим хусусиятига эга ва гапда эга вазифасида қўлланган. Мазкур ўриндаги объектларнинг эга вазифасида қўлланганлигини ҳам, юқоридагига ўхшаш, лирик қаҳрамоннинг лирик кечинмаси тасвирланаётганлиги ва лирик кечимлар объектига эътибор қаратилганлиги билан изоҳлаш жоиз бўлади.

Мавжудлик билдирувчи сўзлар ва лексик маъносида асосий узви мавжудлик бўлган миқдор равишлари гап кесими бўлиб, ундан имплицит англашилган кечим ҳаракатининг объекти эга вазифасини бажариб келганда, у ҳам ўз объекти билан грамматик жиҳатдан ё бевосита боғланиб келиши, ё боғланиб келмаслиги мумкин. Субъектни ифода этган от объектни ифода этган сўз билан бевосита боғланиб келса, ўзаро қараткичли бирикма ҳолида

бўлади. Субъектни билдирувчи сўз бирикма қараткичи вазифасини бажаради. Масалан, юқорида келтирилган мисоллардан *йўқ* сўзи кесим бўлиб келган гапда объект ва субъектни ифода этган сўзлар *ёрин суҳбати* қараткичли бирикмасини таркиб топтирган. Шу бирикманинг қаралмиши эса объектни билдирган сўздир.

Агар гап субъектини билдирган сўз эга вазифасидаги сўз билан грамматик алоқага киришган бўлса, тўғридан – тўғри кесим билан грамматик боғланишга киришган эканлиги кузатилади. Масалан, *бор, мўл, оз* сўзлари гап кесими вазифасини бажариб келган мисолларга эътибор бериш етарлидир. Уларда субъект воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланган ва ҳатто *мўл* сўзи кесим вазифасида қўлланган гапда субъект имплицит ифода топган.

Кўрдикки, мавжудлик билдирувчи сўзлар ва лексик маъносининг асосий узви мавжудлик билдирган микдор равишлари гап кесими вазифасида келиб, объектни билдирган сўз эга вазифасида қўлланса, объект кечим билдирувчи мавҳум от бўлади. У гап объекти билан грамматик алоқага бевосита эга бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам кузатилади. Гап кесимидан англашилган кечим ҳаракати объект маъноси билан боғли ҳолда юзага чиқади.

Демак, ҳаракат объект кечим билдирувчи мавҳум отдан иборат бўлиб, гап кесими кечим ҳаракатини билдирувчи феъл билан ифодаланганда, у эга вазифасида намоён бўлади. Бу лиризм билан боғли лирик қаҳрамон кечинмаларини тасвирлашда кузатилади. Гап кесими мавжудлик билдирувчи сўзлар ёки микдор равишдан иборат бўлиб, у имплицит кечим ҳаракатини англатса, бу объект кечимдан иборат эканлиги билан боғли бўлади. Гап объекти субъект билан бевосита грамматик алоқага эга бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Гап эгаси эксплицит ифодаланса, субъект эганинг аниқловчиси, акс ҳолда тўлдирувчиси вазифасида намоён бўлади.

2. НИСБАТ ШАКЛИДАГИ ФЕЪЛ БИЛАН ИФОДАЛАНГАН МАНТИҚИЙ ПРЕДИКАТ КЕСИМ ВАЗИФАСИДА ҚЎЛЛАНГАНДА ОБЪЕКТ ВА ВОСИТАСИЗ ТЎЛДИРУВЧИ НОМУТАНОСИБЛИГИ

Феъл кесимдан англашилган ҳаракат ва ҳолат объекти гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасида келмаслигига феълнинг айрим нисбат шаклларида келиши ҳам сабаб бўлади. Феъл нисбатлари улардан англашилган ҳаракат ва ҳолатнинг субъект ва объектлари ўртасидаги ўзаро муносабатга қараб белгиланади. Бу фикр туркологияда аллақачон қайд этилган.¹

¹Қрғ.: Калыбаева А.К. Категория залога в современном казахском языке. Автореф. дисс. ...канд. фил. наук. – Алма-Ата, 1949, С.8; Чарьяров Б. Категория залога в современном туркменском языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ашхабад, 1953, С.5; Фатыхов А.Х. Категория залога в башкирском языке // Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР. – Уфа, 1958, С.74; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.: ИАН СССР, 1960, С.187; Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. – М.: Наука, 1964, С.169; Мусаев К.М. Грамматика

Ўзбек тилшунослигида ҳам худди шундай дейилади.¹ Кесим вазифасидаги феъл аниклик нисбатида қўлланса, объектни ифода этган сўз одатда воситасиз тўлдирувчи вазифасида келади,² деб қайд этилади.³ Агар феъл кесим бошқа нисбат шаклида нутқда берилар экан, ҳаракат ва ҳолат объектнинг синтактик вазифаси ҳам ўзгаради. Чунки қандай синтактик вазифада келиши деярли ҳолда феълнинг қандай нисбат шаклида нутқ учун танланиши билан боғли бўлади.

Ўзбек тилшуноси А.Ф.Ғуломовнинг қайд этишича, феъл ўзлик нисбати шаклида нутқ учун танланса, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объект субъектнинг ўзи бўлиб келади.⁴ Масалан, *Алданибман яна бир сафар* (Уйғун). гапида *алданибман* феъли гап кесими вазифасида келиб, I шахс бирлик эгалик билан тусланган. У ўтимли феъл бўлгани ҳолда, бу гапда ўзлик нисбатида қўлланган. Феъл аниклик нисбатида нутқ учун танланса эди, ҳолат объекти бошқа бир шахс, яъни адресат бўларди. У ўзлик нисбатида қўлланганлиги учун ҳам, ҳолат объекти гап эгасининг ўзига, яъни субъектга кўчган. Феълдан англашилган ҳолатни бажарувчи ҳам, ҳолат бажарилган объект ҳам айни бир шахс – гапнинг эгасида ифодаланган – шахс бўлган. Аммо гап таркибида у қайд этилмаган, кесим орқали имплицит англашилган.

Ўзлик нисбатининг шакли фақат *-и(н)* эмас, *-и(л)* бўлиши ҳам мумкинлиги адабиётлардан маълум. Масалан, *Ёр қошида эгилди ошиқ* (Амирий). гапида *эгилди* феъли кесим вазифасида қўлланган. У *-ил* шакли билан шаклланган ўзлик нисбатидаги феълдир. Шунинг учун ҳам ундан англашилган кечим ҳаракатининг объекти гап эгасида ифодаланган субъектга кўчган, яъни у объект ҳам ҳисобланади. Аникроғи, гап эгаси бўлган *ошиқ* сўзи кечим ҳаракати учун ҳам субъект, ҳам объект бўлиб келган, яъни айни бир референт ҳар икки семема учун асос ҳисобланади.

Ўрни келганда шуни ҳам айтишга тўғри келадикки, муаллифингиз феъл нисбатларига бағишланган ишида ўзлик нисбати ўтимсиз феълларга бориб такалади, деб кўрсатган эди.⁵ Албатта, бунда тилшунос А.Ҳожиёв объектсиз феъллар деб атаган⁶ ўтимсиз феълларнинг ҳаммаси бирдай назарда тутилган эмас. “Объектсиз феъллар” термини остида бу ўринда воситасиз тўлдирувчилар билан бирикмага киришмайдиغان феъллар назарда тутилган. Муаллифингиз ўтимсиз феълларнинг ўзини икки гуруҳга бўлиб қарайди. Уларнинг биринчи гуруҳида феълдан англашилган ҳаракат ва ҳолатнинг

караимского языка. – М.: Наука, 1964, С.245; Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. – М.: Наука, 1969, С.211.

¹Крнг.: Ғуломов А.Ф. Феъл. - 56-б. Ҳожиёв А.Феъл. - 91-б.; Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларнинг нисбат категорияси. - 18-б.

²Крнг.: Ғуломов А.Ф. Ўша асар. Ўша бет.

³Биз шу бобнинг олд ва кейинги сарлавҳалари остида айрим услубий сабабга кўра айтылган конуният бузилиши мумкинлигини айтдик.

⁴Крнг.: Ғуломов А.Ф. Ўша асар. - 59-б.

⁵Крнг.: Миртожиёв М. Нисбат категорияси семантикаси ва улар формантлари генезиси. Ўтимсизлик ва ўзлик нисбати // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1983. 2-сон, 33-37-бб.

⁶Крнг.: Ҳожиёв А. Феъл. - 83-б.

факат бажарувчиси бўлиб, шу ҳаракат ёки ҳолат ҳеч қандай объектга кўчмайди. Масалан, *У юрди*. гапидаги феъл кесимдан англашилган йўналма ҳаракат эгадан англашилган шахс томонидан бажарилган. Бунинг учун объект талаб қилинмайди. У ҳақиқатда ҳам объектсиз феълдир. Ўтимсиз феълларнинг иккинчи бир гуруҳи борки, уларни бошқачароқ талқин этишга тўғри келади. Бунда феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъектнинг ўзига кўчади. Яъни ҳаракат субъекти ҳам, объекти ҳам айни бир референтга қарагилгани ҳолда, айни бир сўзда ифода топади. Бундай ўтимсиз феъл шу хусусиятига кўра ўзлик нисбати шаклидаги феъллар билан семантик бир хилликка эгадир. Масалан, *Қиз бечора гул каби сўлди* (Х.Олимжон). гапидаги *сўлмоқ* туб феъли ўтимсиз ҳисобланади. Ундан англашилган маънога кўра ҳолатни юзага келтирувчи субъект *қиз* сўзида ифода топган бўлиб, у шу ҳолат юзага келган объект ҳамдир. Шунинг учун айтиш мумкинки, ўтимсиз феъллар бундай икки маъно типли гуруҳининг юзага келиши ва айниқса бир гуруҳининг англаган ҳаракат ёки ҳолати субъекти ва объекти айни бир референт бўлиб, бир сўзда ифода топиши асосида ўзлик нисбати шакл топгандир. Шунинг учун ҳам бундай ўтимсиз туб феълларнинг сўнгги товуши *-(и)н* ва *-(и)л* товушларидан иборат бўлади ва ўзлик нисбат шакли шу товушлардир.

Ўрни келганда шунини айтишга тўғри келадикки, М. Аъламова муаллифининг томонидан илгари сурилган юкоридаги фикрига эътироз билдириб, ўзлик нисбатидаги ўтимсизлиниш иккиламчи экани билан ўтимсиз феъллардан фаркланади, деб кўрсатади.¹ Ўша мақола муаллифи ҳам ўзлик ясашидаги ўтимсизлик феъл семантикасидаги кейинги ҳолат эканини инкор қилмайди. Фақат ўтимсиз туб феълнинг сўнги товушидаги грамматик маъно тараққиёти ўзлик нисбат қўшимчасини келтириб чиқарган, деган фикр назарда тутилган. Феълнинг сўнгги товуши қўшимчага айланар экан, у ҳосил қилган ўтимсизлик феъл семантикасидаги иккинчи ҳолат бўлиши табиийдир. Бу ўша мақолада муфассал айтилган.

М.Аъламова яна *Сафар одамларни четроққа сурди*. гапидаги *сурди* феъли *Сафар четроққа сурилди*. гапидаги ўзлик нисбат *сурилди* феълига ўзгаришлар экан, объект ифодаловчи *одамлар* сўзи тузилмадан тушиб қолди, деб кўрсатади.² Бу ўринда олима ўзлик нисбати семантикасига хос хусусият объект билдирувчи сўзни тузилмадан тушириш эмас, балки иш-ҳаракат бажарувчининг вазифасини объектга юқлаб ифодалаш эканини афтидан унутганга ўхшайди. Яъни *Одамлар четроққа сурилди*. бу ўринда феълдан англашилган ҳаракат бош нисбатда ҳам, ўзлик нисбатда ҳам *одамлар* сўзи билдирган тўда бажариши кераклигини унутмайлик.

-(и)н ва *-(и)л* товушларидан иборат ясовчилар воситасида ясалган феъллар ҳам ўзлик нисбати маъносига эга бўлади. Уларнинг ҳам субъект ва объекти айни бир сўзда ифода топади. Масалан, *Лолазорлар ичра йўқолди* (Т.Тўла). гапидаги *йўқолди* феъли ясама бўлиб, ўзаги *йўқ* сўзидир. Унинг

¹Қриг.: Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. - 44-б.

²Қриг.: Аъламова М. Ўша асар - 45-б.

ясовчиси -ол кўшимчаси ҳисобланади. У ўзлик нисбати кўшимчаси вазифасида бу ўринда келмаган бўлса-да, моҳиятан уни бажарган. Шунинг учун ҳам *йўқолди* феълдан англашилган ҳолатнинг III шахс бирлики билдирган субъекти унинг объекти ҳам ҳисобланади. Чунки феълдан англашилган ҳолат шу шахснинг ўзида кечган. Шундай семантикага эга яна бир қатор феъллар бор. Масалан: *ботин-, биқин-, кучан-, эрин-, уял-, тирил-ўйтал-* каби феъллар шу жумладан. Тўғри, уларнинг айримларини ясама феъл дейиш учун, морфемаларга ажратиб бўлмайди. Лекин туркий туб феъллар, умуман ундош + унли + ундош таркибига эга¹ эканлигини назарда тутсак, уларни ҳам ясама дейиш назарий жиҳатдан хато бўлмайди.

Кўрдикки, ўтимсиз туб феълларнинг кейинги гуруҳга мансублари, ўзлик нисбат шаклидаги феъллар ва шу шакл кўрсаткичининг ясовчилигидан ясалган феълларнинг объекти субъектининг айнаи ўзи бўлади ва гапда улар айнаи бир сўзда ифода топади, айнаи бир референтга асосланган бўлади.

Ўзбек тилидаги феъл нисбатларидан орттирма нисбат шаклида қўлланганлари гапда кесим вазифасида келса, ундан англашилган ҳаракат – ҳолатнинг объекти воситасиз тўлдирувчи билан ҳамма вақт мутаносиб эканлиги кузатилади. Агар феъллар ўтимсиз феълларнинг биринчи гуруҳига мансуб, яъни субъектида объекти бўлмайдиган, берилмайдиган бўлса, улар орттирма нисбат шаклида кесим вазифасида қўлланар экан, воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги сўз объектни ифода этмайди, у субъектни қайд этади.² Масалан, *Ўглини келтирди*. гапига эътибор бериш мумкин. Унинг кесими орттирма нисбат шаклидаги ўтимсиз феълдир. Бу феълларнинг ифодасида мутлақо объект бўлмайди. Улар орттирма нисбат шаклида қўлланар экан, боғланиб келган воситасиз тўлдирувчи шахс бўлмаган нарсани билдирса, объект сифатида ифода топади, ўтимли феълга тенглашади.³ Агар ўша воситасиз тўлдирувчи шахс билдирса, субъект сифатида ифода топади. Умуман феъллар орттирма нисбат шаклида қўлланар экан, қолган ҳолатда у билдирган объект воситасиз тўлдирувчи билан мутаносиб тушади.

Гапнинг воситасиз тўлдирувчи вазифасида қўлланган бўлаги, ўзбек тили грамматикасига бағишланган деярли ишларда қайд этилишича, тушум келишиги шаклида қўлланган от ёки отлашган сўзларда ифода топади. Феълдан англашилган ҳаракат объекти қайд этилган воситасиз тўлдирувчи чиқиш келишиги шаклида қўлланганлиги ҳам кузатилади.⁴ Масалан, *У ликопчадаги узумдан еб ўтирди*. гапида *емоқ* феъли ўтимлидир. Ундан англашилган ҳаракат ўтган объект *узум* сўзида ифодаланган бўлиб, бу сўз чиқиш келишиги кўрсаткичига эга. Ҳаракат объекти одатда тушум

¹Қрғ.: Баскаков Н.А. Каракалпакский язык Ч.II, 1 – М., 1952, С.100, 101; Фуломов А.Ф. Ўзбек тили морфологиясига кириш. – Тошкент: ФАН, 1953, 8-б.

²Қрғ.: Фуломов А.Ф. Феъл. – 58-б.

³Қрғ.: Султонсаидова С. Ўзбек тилидаги грамматик категорияларнинг ўзаро муносабати. Филол. фан. докт. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1994, 49-б.

⁴Қрғ.: Фуломов А.Ф. Солда гап. – Тошкент: ФАН, 1955, 67-б.; Шарипова Ў. Ўзбек тилидаги юмуш феълларининг маъно валентликлари. Ўша автореф. – 11-б.

келишигида қўлланиши лозимлиги ҳолда, бу ўринда чиқиш келишиги билан алмашиб қолган. Бунинг ҳам ўз сабаби бор. Гапда зарурияти бўлмаганлиги учун улуш кўрсатувчи сўз тушуриб қолдирилган. Улуш билдирувчи сўз узум сўзи билан ўрин алмаша олмас ва шу узум сўзини кесим олдига ўтказиб бўлмас эди. Адабий тил меъёрига кўра мантиқ урғуси олган бўлак кесим олдига олиниши зарур.¹ Шунга кўра улуш билдирувчи сўз эллипсисга учраб, узум сўзи чиқиш келишиги билан кесим олдидан воситасиз тўлдирувчи вазифаси юкланган ҳолда берилди.

Ў. Шарипова, объект билдирувчи воситасиз тўлдирувчи вазифасида келган от жўналиш келишиги билан турланган бўлиши ҳам мумкин, деб кўрсатади. Масалан, *Менинг елкамга туртди*. гапидаги *туртди* кесимидан англашилган ҳаракат объекти *елкамга* сўзида ифода топган. Чунки бу сўз бутуннинг бўлагини билдиради: елка шахснинг бир аъзосидир. Агар шу аъзо билдирувчи сўз берилмай, у онд бўлган шахсни билдирувчи *мен* сўзи воситасиз тўлдирувчи вазифасида келса, у тушум келишиги шаклида қўлланарди.² Келтирилган асос нихоятда тўғри.

Феъл кесимдан англашилган ҳаракат – ҳолат объекти ўзбек тилидаги гапларда деярли эксплицит ифода этилади. Аммо А.Ф. Фуломов ўзининг содда гапларга бағишланган ишида имплицит ифодаланиши ҳам мумкинлигини айтиб, у ҳоким бўлак орқали англашилишини кўрсатади.³ Одатда эллипсисга учраган бўлак маъноси гапда у билан боғланиб келиши лозим бўлган тобе бўлакнинг имкониятига тобе бўларди. Бу ўринда ҳоким бўлак имкониятидан келиб чиқилади. Тобе бўлакни имплицит ифодаловчи ҳоким бўлак маъноси таркибида маълум узвлар ҳолатида тобе бўлак маъноси бор бўлади. Шунга кўра тобе бўлак эллипсисга учрайди. Масалан: *ганир-сўзла-, ўйла-, тўйла-, тупир-* каби қатор феъллар англаган ҳаракат объекти шу феълларнинг ўзидан англашилиб туради. Шунинг учун нутқда улар объектини билдирувчи сўзни кайд этиш шарт эмас. Яъни *У тупирди*. деб гап тузиладиган бўлса, унинг феъл кесими объектли бўлиб, объекти шу феъл кесимнинг ўзидан англашилади. Чунки ‘тупуриш’ ҳаракатини бажарган киши албатта тупукни сачратади. Шусиз бу ҳаракат амалга ошмайди. Шу сабабли мазкур гапда объектни билдирувчи *тупук* сўзини воситасиз тўлдирувчи вазифасида кайд этиш шарт эмас. Агар у кайд этилса, таъкидлаш учун берилган бўлади.⁴

Феъл кесим ўз объектини нутқда бевосита ифода этиб келар экан, кесим вазифасини юқоридагига ўхшаш *тупур-* феъли бажарса, объект шубҳасиз аниқ бўлади. Аммо кесим вазифасини ўтаётган феъл *ганир-* каби

¹Крнг.: Фуломов А.Ф., Аскарлова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1961, 134-б.; Махмудов Н.М. Эллипсис в узбекском языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1978, С.6.

²Крнг.: Шарипова Ў. Ўша автореф. – 11-б.

³Крнг.: Фуломов А.Ф. Содда гап. –69-б. Худди шу фикр 25 йил кейин нашр этилган И.К.Кўчқортоевнинг асариди ҳам кайд этилган. Аммо унда объект валентининг намоён бўлмаслиги хақида сўз юритилган. Шунга қарамай, ҳодиса сабаблари хақидаги нуктаи назар айнанлигини таъкидлаш зарур эди. Мўаллиф эса А.Ф. Фуломов ишига умуман муносабат билдирмаган. Крнг.: Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. – Ташкент: Ўқитувчи, 1977, С.40.

⁴Крнг.: Фуломов А.Ф. Содда гап. Ўша бет.

сўзлардан иборат бўлса, бундай дейиш тўғри чикмайди. Бунда гапир-фёлидан англашилган гап объекти анча мавҳумдир. Гап нималар ҳақида бўлмаслиги мумкин? Унга аниқлик киритиш учун объектни аниқ кўрсатадиган сўзни воситасиз тўлдирувчи вазифасида гапга киритиш зарур. Масалан: *У мақсадини гапирди. У кўрққанини гапирди. У келишини гапирди.* ва ҳоказо.

Кўрдикки, объекти ўзидан англашиладиган фёълларнинг кесим вазифасида қўлланиши, А.Ф. Гуломов таъбири билан айтганда, ички тўлдирувчилар¹ имконияти жиҳатидан анча чегараланган бўлиб, маъносига кўра мавҳум ва таъкидлаш заруриятида ўз моҳиятини йўкотадиган хусусиятларга эгадир.

Ўзбек тилидаги фёъл нисбатларидан мажҳул нисбат шаклида қўлланганлари гапда кесим вазифасида келса, ундан англашилган ҳаракат – ҳолатнинг объекти воситасиз тўлдирувчи билан ҳамма вақт номутаносиб эканлиги кузатилади. Бунда ҳаракат – ҳолат объектини билдирувчи сўз гап эгаси вазифасида келади. Ўзлик нисбатидаги фёъллар кесим вазифасида қўлланганда ҳам, худди шу ҳолат қайд этилган. Яъни объектни билдирган сўз гапда эга вазифасини ўтаганлиги айtilган эди. Аммо мажҳул нисбатидаги фёъллар бир жиҳати билан фарк килади. Мажҳул нисбатидаги фёъллар гапда кесим вазифасини ўтаганда ҳаракат – ҳолат объектини билдирган сўз гап эгаси вазифасини ўтаб, у субъектни кўрсатмайди.² Масалан, *Одоб бозорда сотилмас* (макол). гапдаги *сотилмас* кесими мажҳул нисбатида қўлланган. Ундан англашилган ҳаракат объекти *одоб* сўзида ифодаланган. Бу сўз гапда эга вазифасини бажариб келган. Аммо у ҳаракатни бажарувчи субъектни билдирмайди. Бу гап қолипи ўзлик нисбатида келган фёъл кесим вазифасини адо этишда юзага келган гап қолипидан фарк килади. Субъект ўзлик нисбат фёъли кесим вазифасида қўллангандаги каби гап эгасида қайд этилмаган.

Морфологик нуктаи назардан қаралганда мажҳул ва ўзлик нисбатлари асли битта нисбат деб қаралиши керак. Бу ҳақда аввал эълон қилинган бир мақолада муаллифингиз ўз фикри ва унинг исботини айтган эди.³ Ўзбек тилшунослигида фёълларнинг алоҳида нисбатлари деб талкин қилинган ўзлик ва мажҳул нисбатлари⁴ шакли бир хил *-(и)л, -(и)н* кўшимчалардан иборат ҳолда юзага чиқади. Масалан, *Қиз ясанди. Бола йиқилди*. гапларининг ҳар иккисида ҳам фёъллар ўзлик нисбатида қўлланган. Ваҳоланки, аввалги мисолдаги *ясанди* фёъли *-н* ва кейинги мисолдаги *йиқилди* фёъли *-ил*

¹Криг.: Гуломов А.Ф. Содда гап. Ўша ерда.

²Криг.: Гуломов А.Ф. Фёъл. – 58-б.

³Бу ҳақда қаранг: Миртожиев М. Маҳжул нисбат масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1985, 2-сон, 31 - 34-бб.

⁴Криг.: Гуломов А.Ф. Фёъл. – 57-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 34-35-бб.; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – 182-183-бб.; Ўзбек тили грамматикаси. I қт. / Ғ.А. Абдураҳмонов, Ш.Ш. Шоабдураҳмонов, А.П. Ҳоҷиев таҳр. ост. – Тошкент: Фан, 1975, 445-451-бб.; Ҳоҷиев А.П. Фёъл. – 91-101-бб.; Аъламова М. Ўзбек тилидаги фёълларда нисбат категорияси. – 43-75-бб. Суятонсаидова С. Ўзбек тилидаги грамматик категорияларнинг ўзаро муносабати. Филол. фан докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996.

кўшимчаси билан шаклланган. Яна *Китоб олинди*. ва *Китоб сотилди*. гапларига эътибор берилса, ҳар иккисидagi феъл мажҳул нисбат шаклида келганлиги кузатилади. Ваҳоланки, уларнинг биринчисидagi *олинди* феъли *-ин* ва иккинчисидagi *сотилди* феъли *-ил* кўшимчаси билан шаклланган. Бу кўшимчаларнинг ҳар иккиси ҳар икки нисбатда ҳам бир хил вазифа бажарган. Бу вазифа ҳаракат объектини гап эгасида ифода топтиришдан иборатдир. Агар морфологик туркумланиш морфологик шакллар билан белгиланишини назарда тутсак, ўзлик ва мажҳул нисбатларини икки нисбат деб ажратиш учун ҳеч қандай асос қолмайди. Шунинг учун ҳам рус туркологи А. К. Боровков уларни ўзлик-мажҳул нисбати деб бир сарлавҳа остида талқин этган бўлса керак.¹ Аммо юқорида ўзлик нисбати билан мажҳул нисбатининг фарқи ҳақида маълум таҳлиллар бериб ўтилди. Бу фарқлар мутлақо нисбат шакллари маъносидан юзага чиқмайди. Улар феъл негизи маъносидан келиб чиқади. Қизиги шундаки, ўзлик нисбати ҳам, мажҳул нисбати ҳам фақат ўтимли феъллардан ясалади. *-(ул)* ва *-(ин)* кўшимчасининг вазифаси ҳар икки ҳолда ҳам ҳаракат ёки ҳолат объектини субъект ифодаланган бўлақда қайд этишидир. Ўзлик нисбати билан мажҳул нисбатидagi феълнинг ҳосил бўлишида асос бўладиган феъллар фақат бир жиҳати билан ўзаро фарқланади. Ўзлик нисбатидagi феъллар негизи фақат ўтимли бўлади. Мажҳул нисбатидagi феъллар негизи эса каузатив эканлиги билан характерланади. *-(ул)* ва *-(ин)* кўшимчалари ўзлик нисбатида ўтимли феълга кўшилиб, феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектини эгада қайд эттиради ва шу эгада унинг субъекти ифода топганлиги кузатилади. Мажҳул нисбатида бошқача бўлади. Унда ҳаракат ёки ҳолат объекти эга вазифасида берилади, бироқ субъект унга юқланмайди. Чунки бу ўринда объектда ҳаракат ёки ҳолат адо этилиши биринчи эътиборга чиқарилиб, уни бажарган субъект нофаол ҳолатга ўтказилади. Шу мажҳул нисбатнинг ўзлик нисбатдан фарқли томонидир.

Юқоридаги мисолни яна бошқача ҳам изоҳлаш мумкин. *Китоб сотилди*. гапи *китобни сотди* бирикмасидagi феълни мажҳул нисбатига ўтказиб, гапнинг трансформация қилинишидир. *Китобни сотди* тўлиқсиз гапида икки кечим назарда тутилади: биринчи кечимда китобни пуллаш бўлса, иккинчи кечимда уни бирор шахс томонидан амалга ошириш бор. Мажҳул нисбатида шу биринчи кечим амалга оширилганлидиги эътиборга олиниб, иккинчи кечим назардан кейинга ўтади. Лекин у онда сақланади. Мажҳул нисбатидagi ўзига ҳослик шундан иборат. Шуниси таъкидга лойикки, феъл мажҳул нисбатига кириши объектнинг гапда эга вазифасида келишига сабаб бўлган.

Контакт каузатив феълларда *-(ул)* ва *-(ин)* кўшимчалари воситасида ҳам ўзлик, ҳам мажҳул нисбатини юзага келтириш мумкин. Масалан, *сувени лойқала* объектли бирикмага эътибор берайлик. Ундаги ҳоким бўлақ *лойқала-феъли* бўлиб, у контакт каузативдир. Унда лойқа ҳолатга ўтиш ва шуни

¹Қрғ.: Боровков А.К. Современный узбекский литературный язык // Узбекско – русский словарь. – М.: Русский язык, 1981. С.707.

юзга келтиришдан иборат икки кечим мавжуд. Ундан *-(u)л ёки -(u)н* кўшимчаси воситасида ўзлик нисбат феъллини ҳам, мажхул нисбат феъллини ҳам ясага бўлади. Одатда кантакт каузатив феълларда биринчи ҳаракат кечимининг субъекти, яъни поциенс нофаол бўлиб, иккинчи ҳаракат кечимининг субъекти, яъни агенс фаол бўлади. Юқоридаги мисолда ҳам иккинчи ҳаракат кечими субъекти фаолдир. У ҳаракат кечимини юзга келтиради ва биринчи ҳаракат кечими, яъни ҳолат ўзгариши содир бўлади. Унга *-н* нисбат кўшимчасини кўшилса, феълни ўзлик нисбатида ҳам, мажхул нисбатида ҳам деб қараш мумкин. Яъни *Сув лойқаланди*. предикатив кўшилмасининг маъносига эътибор берилса, унда икки маъно кечими англашилади. Биринчи маъно кечими бўйича, лойқаланиш фақат поциент томонидан юзга келтирилган ва агенс гапда ўз ўрнини топмаган ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, агенс поциентнинг ўзида ифода топади. Ахир сувнинг ўзи ҳам ўз ҳаракатига кўра лойқа тус олиши мумкин. Иккинчи кечимга биноан поциент бу ўринда ҳам фаоллик ифодасини беради. Агенс нофаол ифодаланиб, онда англашилиб туради. Яъни матнда асосан сувнинг лойқа ҳолатга киришига эътибор қаратилган, лекин кимдир томонидан лойқалатилганлиги англашилади. Бу агенс кўпинча имплицит ифодаланади. Агар эксплицит ифодаланиш зарурияти бўлса, у гапда воситали тўлдирувчи вазифасида берилади. Мисолга эътибор берилса, *Сув лойқаланди*. гапда эга вазифасидаги *сув* сўзи кесимдан англашилган ҳаракат объектидир. Феълнинг мажхул нисбатлигига кўра, унинг объекти гапда қайд этилган бўлиб, субъект ондагина мавжуддир. У нофаол характерга эга. Уни фаоллаштириш зарурияти туғилса, *томон* кўмакчиси билан бирга воситали тўлдирувчи вазифасида гапга киритилади, яъни: *Сув сувчи томонидан лойқалатилди*. Кўринадикки, гапдаги феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарувчи субъекти *сувчи* сўзида ифодасини топган. У *томон* кўмакчиси билан *сувчи томондан* шаклида воситали тўлдирувчи вазифасида келган.

Мажхул нисбати шаклида келувчи объекти туб ва ясама феълларнинг объект аргументи юқоридагига ўхшаш, асосан гапда эга вазифасида қўлланиб, субъект аргументи деярли нофаол ҳолда, имплицит англашилади. Унинг қайд этилиши фақат таъкид мақсади билан боғли бўлиб, воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади. Бундай феъллар ўз характерига кўра орттирма нисбатли контакт феълларга ўхшаш кетади.

Орттирма нисбат феъллари контакт ва дистант каузатив кўринишига эга бўлади. Бу ҳақда ҳам муаллифингиз бошқа бир мақоласида тўхтаб ўтган эди.¹ Контакт каузатив феълларда агенс поциенснинг ҳаракат қилиши учун мажбур қилувчи, йўлга солувчи вазифасини бажариб, поциенс нофаол ҳолда ҳаракат бажаради.² Дистант каузатив феълларда ҳаракат поциент томонидан бажарилиб, яъни унинг ҳаракат бажариши фаол кечиб, агенс бунинг учун

¹Қриг.: Миртожиев М.М. Нисбат категорияси семантикаси ва формантлари генезиси. Ўтимлилик ва орттирма нисбат категорияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1982, 4-сон, 6-10-бб.

²Қриг.: Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик – синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 44-б.

сабаб, йўл кўювчи вазифасини ўтайди.¹ Кўринадикки, контакт каузатив феълларда поциенс нофаол бўлгач, табиатан ҳам у жонсиз нарсаларда ўз ифодасини топади. Мантик нуктаи назаридан у феълдан англашилган ҳаракат – ҳолатнинг объекти бўлиб қолади. Контакт каузатив феъллар гап кесими бўлиб келар экан, воситасиз тўлдирувчи семантик ва мантик нуктаи назаридан номутаносиб бўлади. Лекин бу ўринда мантик нуктаи назаридан объект, семантик нуктаи назаридан поциенс синтактик воситали тўлдирувчи билан мутаносибликка эга ҳолида қўлланади. Шу феъл мажхул нисбатини олар экан, семантик ва синтактик номутаносибликни ўтайди. Масалан, *Бир пасоа ёғ қиздирилди* (А.Шукуров). гапида мажхул нисбатидаги *қиздирилди* феълдан англашилган ҳаракатнинг объекти *ёғ* сўзида ифода топган, лекин у гапдаги иккиламчи ҳаракат кечими ҳисобланган ‘ёғ қизиди’ ҳукмида ҳаракатни бажарувчи ҳисобланади. Асосий ҳаракат кечимида бунга мажбур қилувчи қандайдир шахс эканлиги имплицит англашилган. Феъл мажхул нисбатда бўлганлиги учун, мантикий объект гап эгаси вазифасида намоён бўлган.

Агар феъл дистант каузатив бўлса, ундан англашилган ҳаракат поциенти мантиқан объект бўлмайди, у тўғридан тўғри ҳаракат субъекти ҳисобланади.² Шу феъл мажхул нисбатини ҳам орттирса, эга вазифасига кўчган поциент субъект вазифасида у билан мутаносибликни сақлайди.

Ўтимли феъллар орттирма нисбатдан кейин мажхул нисбатини орттирар экан, бунда ҳам объект акганти гапнинг эгаси вазифасида шаклланади. Бу жиҳатдан у объектли феълнинг тўғридан – тўғри мажхуллик нисбати орттиришига ўхшайди. Масалан, *Китоб ўқилди*. гапида *ўқилди* кесимидан англашилган ҳаракатнинг объекти *китоб* сўзида ифода топган бўлиб, эга вазифасида қўлланган. Мажхул нисбати *ўқилмоқ* феълга орттирма нисбатдан кейин кўшилганда ҳам худди шу ҳолат кузатилади, яъни: *Китоб ўқитилди*. Бу гапда ҳам феълдан англашилган ҳаракатнинг объекти *китоб* сўзида ифода топган бўлиб, бу сўз гапда эга вазифасида намоён бўлган.

Ўзбек тилидаги феълларнинг биргалик нисбатида қўлланиши ундан англашилган объектнинг синтактик вазифасини ўзгартирмайди. Бунинг устига биргалик нисбатидаги феъллар мажхул нисбати шаклини қабул қилиши ҳам одатий ҳол эмас. Биргалик нисбатидаги феълларнинг субъекти иккита бўлиб, иккинчиси контрагент вазифасида келганда, у мажхул нисбатини қабул қилиши мумкин, бироқ бу ҳам объектли феълларга хос эмас. Объектсиз феъллар (биргалик нисбатидаги) мажхул нисбати шаклини олар экан, у объектли бўлиб қолмайди.

Демак, ўзбек тилидаги феълларнинг маълум нисбат шаклида қўлланиши ундан англашилган иш – ҳаракатнинг объекти воситасиз тўлдирувчи вазифасидан бошқа вазифага кўчиши учун сабаб бўлади. У ўзлик нисбатида келганда, объект субъект билан биргаликда эга вазифасида

¹Қриг.: Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик – синтактик асимметрия. – 46-б.

²Қриг.: Махмудов Н. Семантико – синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. Автореф.дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1984, С.25.

қўлланади. Шунга ўхшаш сўнгги товуши –н ёки –л дан иборат туб феъллар ва –(и)н ёки –(и)л қўшимчаси билан ясалган ясама феълларнинг семантикаси ўзлик нисбати семантикасига ўхшаш гуруҳлари ҳам бўлиб, уларнинг объекти ҳам субъектининг ўзи ҳолида эга вазифасида қайд этилади. Мажхул нисбати шаклидаги феълларнинг объект актанти эга вазифасида берилиб, субъекти воситали тўлдирувчи вазифасида ё эксплицит, ё имплицит ифода топади. Феълдан англашилган ҳаракатнинг объекти, феъл кантакт каузатив бўлгандагина, эга вазифасида қўлланади. Феъллар орттирма ва биргалик нисбатидан қўлланар экан, улардан англашилган ҳаракат объекти синтактик жихатдан бошқа вазифага кўчмайди. Орттирма нисбат феълларидан англашилган ҳаракатнинг объекти гапда ҳамма вақт воситасиз тўлдирувчи вазифасида эксплицит ифода топади, фақат объектни ифодаловчи сўз маъносининг узвлари феъл маъноси таркибида бўлса, у имплицит ифодаланиши ҳам мумкин.

3. ХОСЛАНГАН ШАКЛДАГИ ФЕЪЛ БИЛАН ИФОДАЛАНГАН МАНТИҚИЙ ПРЕДИКАТ КЕСИМ ВАЗИФАСИДА ҚўЛЛАНГАНДА ОБЪЕКТ ВА ВОСИТАСИЗ ТўЛДИРУВЧИ НОМУТАНОСИБЛИГИ

Ўзбек тилида феълларнинг хосланган шаклда нутқ учун танланиши гап таркибида иккиламчи предикация таркиб топишига имконият туғдиради.¹ Айниқса сифатдош ва ҳаракат номлари, феъллик хусусиятига кўра, қурилма уюштирган ҳолда бирор гап таркибига киритилади.² Бу қурилма предикатининг ўз субъекти ва ҳатто объекти бўлиши мумкин. Мазкур қурилма гап таркибидаги бирор бўлакка бириктирилар экан, ё у бўлак қурилманинг бир бўлаги, ё қурилма предикати гап бўлаги вазифасини олади. Қандай бўлиши қурилма предикати феълнинг қайси хосланган шаклида қўлланганлиги билан боғлидир. Одатда сифатдошли қурилмалар гапнинг бирор бўлаги сифатловчиси вазифасини ва ҳаракат номили қурилмалар гапнинг бирор бўлаги вазифасини бажаради.

Сифатдошли қурилма бирор гап бўлаги сифатловчиси вазифасида қўлланар экан, сифатланмиш бўлган ўша бўлак қурилманинг ҳам бир бўлаги вазифасини олади. Яъни у асосий ва иккиламчи предикацияларни ўзаро боғлаш вазифасини ҳам ўтайди. Шундай бўлгач, у мураккаб гап талаб қилган ўринга жойлашади. Сифатдошли қурилма предикати ўтимсиз феъл ёки феълнинг ўзлик ё мажхул нисбатида танланган бўлса, ундан англашилган ҳаракат – ҳолат субъекти сифатланмиш вазифасини эгаллайди. Агар у кесим вазифасидаги предикатнинг объекти ҳам бўлса, объектни билдирган сўз эга вазифасини бажаради. Бунинг учун кесим ҳам ё ўтимсиз феълдан, ё ўзлик ёки мажхул нисбатидаги феълдан танланиши шарт.

¹ Қриг.: Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – 20-6.

² Қриг.: Черемисина М.И. Монообъектная конструкция. Понятие и типология //Топопридикативные конструкции и их морфологическая база. – Новосибирск:Наука, 1980, С.31.

Масалан: *Кўзимга кундузнинг нурига чўмган Чамандек оқ олтин пахта кўринар* (У.Носир). Гап кесими *кўринар* сўзида ифода топган. Ундан англашилган сезги объекти *пахта* сўзида қайт этилган. Бу сўз яна *кундузнинг нурига чўмган чамандек оқ олтин пахта* сифатдошли қурилмасида сифатдошдан англашилган ҳолат субъектидир. *Пахта* сўзи маъноси ягона референтли бўлишига қарамай, асосий предикацияда объект, иккиламчи предикацияда субъектни англатади. Бунинг учун кесим вазифасидаги феълнинг ўзлик нисбатига, сифатдошнинг ўтимсиз бўлиши сабаб ҳисобланади. Мухими, *пахта* сўзи эга вазифасини ўтагани ҳолда, феъл кесим учун объект бўлиб, семантик ва синтактик жиҳатдан мутаносиб келмаган.

Айрим ҳолларда гап от кесимли бўлиши ва сифатдош ўтимсиз феъл бўлиши ҳам мумкин. Лекин шунда ҳам от кесим эллипсисга учраган ўтимсиз феъл кесимнинг актуализатори ҳисобланади. Шунда ҳам иккиламчи предикация учун субъектни англатган сўз асосий предикация учун объектни англатади ва гапда эга вазифасини ўтайди. Масалан: *...яна эсимда Кўчаларда дарё оққан қон* (У.Носир). Бу гапнинг от кесими *эсимда* сўзида ифода топган. Унинг субъекти сўзловчи шахсдир. Гапдаги *қон* сўзи кесимдан англашилган ҳолат объектини билдиради. Аммо у иккиламчи предикация предикатининг субъекти деб қаралади. У гапда эга вазифасини ўтаган. Бунинг сабаби ҳам асосий предикатнинг ўтимсиз феъл семантикасини имплицит англатиши, сифатдош, яъни иккиламчи предикатнинг ўтимсиз феълдан ясалганлигидир. Бу гапда ҳам *қон* сўзи бир референтли экани ҳолда, асосий ва иккиламчи предикацияларда икки семантика: объект ва субъектни англатган. Бунинг устига гап эгаси бўлгани ҳолда, кесимдан англашилган ҳолат объекти бўлган: семантик ва синтактик мутаносиб келмаган.

Шуни ҳам айтиш керакки, юқорида таҳлил этилган гапларнинг эгалари бўлмиш *пахта* ва *қон* сўзлари сифатдошли қурилма таркибида синтактик вазифаси аниқланмиш ҳисобланади. Яъни улар синтактик жиҳатдан икки вазифалидир.

Юқоридагича гапларнинг (семантик таркибли гапларнинг) феъл кесими ўтимли бўлса, кесимдан англашилган ҳаракат объекти воситасиз тўлдирувчи вазифасини ўтаган ва сифатдошли қурилма шу тўлдирувчининг сифатловчиси вазифасида ўрнашган бўларди. Масалан: *Ҳазон бўлган ўйларимни кўмдим бугун* (Ҳавасхон). Бу гапда кесим *кўмдим* сўзида ифодаланган бўлиб, у ўтимли феълдир. Ундан англашилган ҳаракат объекти *ўйларимни* сўзида ифодаланган. У гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасини ўтаган. Яъни бўлак семантик ва синтактик жиҳатдан мутаносиб келган. Шунга қарамай, *ўйларимни* сўзи асосий предикат учун объектни англатгани ҳолда, иккиламчи предикация учун субъектни англатган. Синтактик жиҳатдан эса у гап таркибида тўлдирувчи, қурилма таркибида аниқланмиш ҳисобланади. Объектнинг воситасиз тўлдирувчи вазифасида ифодаланиши фақат унинг синтактик томони билан мутаносиб эканлигини таъминлаган. Кўринадики, воситасиз тўлдирувчи ва объектнинг номутаносиб бўлмаслиги учун, кесим доимо ўтимли феълдан танланиши шарт.

Феъл кесимнинг ўзлик нисбатида бўлиши ундан англашилган объект ҳам, субъект ҳам айна эгада ифодаланиши учун сабаб бўлади.¹ Шу билан бирга у иккиламчи предикат субъектини ҳам қайд этади. Масалан: ...*саратон иссиғида қовжираб қолган ўтлар кўринарди* (С. Зуннуова). Бу гапнинг кесими *кўринарди* феълда ифода топган. Ундан англашилган сезги объекти *ўтлар* сўзида қайд этилган. Субъектни англашган сўз ҳам унинг ўзидир. Бу сўз гапда эга вазифасини ўтаган. У *қовжираб қолган* иккиламчи предикати субъектини ҳам билдиради. *Ўтлар* сўзи кесим вазифасидаги феълдан англашилган сезги объектини билдириб, эга вазифасида қўлланиши семантик ва синтактик вазифаси ўртасидаги номутаносибликни юзага келтирган. Бунинг сабаби феъл кесимнинг ўзлик нисбатида эканлиги билан боғлидир.

Шуни ҳам эслатмоқчимизки, кесим ўзлик нисбатидаги феълда ифода топиши унинг субъекти ҳам эгада англашилиши ва эга билан мутаносиб бўлишини таъминлаган. Бу ҳақда эса аввалги бобда муфассал тўхтаб ўтилган.

Кўринадики, гап кесими вазифасидаги феъл ва гап таркибига ўз қурилмаси билан киритилган сифатдош ё ўтимсиз, ё ўзлик, ё мажхул нисбатида қўлланган бўлса, эга объектни, иккиламчи предикат учун субъектни билдиради. Аммо бир референтга асосланади ва жонсиз нарса эканлиги кузатилади. Гап полипредикатив бўлгани ҳолда, ҳар бир предикация: асосий предикация ҳам, иккиламчи предикация ҳам ўз субъекти ва объектига эга бўлиши мумкин. Эга объектни билдириши эса семантик-синтактик номутаносибликни юзага чиқаради.

Кесимнинг ўтимсиз бош нисбат феълда ифода топиши ва гап таркибига киритилган иккиламчи предикация предикати ўтимли ёки орттирма нисбатда бўлиши улардан англашилган ҳаракат-ҳолат объекти ягона референтли эгада ифода топишини таъминлайди. Масалан: *Элга ёқсин сен созлаган соз* (Х.Олимжон). Бу гапнинг кесими *ёқсин* феълда ифода топган. Ундан англашилган рухий ҳолат объекти *соз* отида қайд этилган. У иккиламчи предикация предикати бўлган *созлаган* сифатдошидан англашилган ҳаракат объектни ҳам билдиради. Яъни гап полипредикатив бўлгани ҳолда монообъектли, бир референтлидир. Шу монообъект бир референтга асосланган эгада ифода топган. Эгада объект англашилиши семантик ва синтактик вазифа номутаносиблигини юзага келтирган. Бунинг сабаби иккиламчи предикация предикати ўтимли ва асосий предикация предикати ўтимсиз феъл эканлиги ҳисобланади.

Куйидаги мисолни ҳам юқоридагича таҳлил этилади. Улар бўлаклари ўртасида фарк йўқ, лекин бу мисолда инверсия содир бўлмаган. Юқоридаги мисолда кесим составидаги воситали тўлдирувчи мантиқ урғусини олганлиги ва унинг таъкидини яна ҳам кучайтириш зарурияти тўғилганлиги учун гап бошига чиқарилган эди. Бу гап мазкур заруриятлардан холидир: У *ўқиган*

---

¹Криг.: Ғўломов А. Г. Феъл. – 59-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов Й. Ўзбек тили. – 150-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – 59-б.; Ҳожиёв А. Феъл. – 92-б.

китоб менга ёқди.¹ гапига эътибор берайлик. Бу гапда кесим вазифасини ёқди феъли ўтаган бўлиб, у *китоб* сўзида ифодаланган эга билан предикатив муносабатга киришган. Аммо мантик жиҳатдан бу сўз феъл кесимдан англашилган сезгининг объектини билдиради. Унинг субъекти гапда воситали тўлдирувчи вазифасини ўтаган *менга* сўзида ифода топган. Гапдаги иккиламчи предикацияни таркиб топтирган қурилма таркибидаги сифатдошдан англашилган ҳаракат объектини ҳам айни шу *китоб* сўзи билдиради. *Китоб* сўзи асосий предикацияда эга вазифасини, иккиламчи предикацияда предикатнинг сифатланмиши вазифасида объект билдириб келган. Яъни гап полипредикатив бўлгани ҳолда, бир субъектга асосланган монообъектлudur. У ҳар икки ўринда: гапда функционал воситасиз тўлдирувчи, иккиламчи предикация ҳуқуқидаги сифатдошли қурилмада нофункционал воситасиз тўлдирувчи синтактик вазифасини ўтаган объектни билдирмаган, яъни синтактик вазифаси билан мутаносиб эмас.

Қуйидаги мисол ҳам худди юқоридагига ўхшаб гап таркибига эга, лекин гап эгаси қараткичли бирикманинг қаралмишидан иборат. Шунга қарамай, гап таркиби юқоридагига ўхшаш семантик ва синтактик бўлақларга деярли эга. Фақат ундан моносубъектлилиги билан фарқ қилади. Эътибор беринг: *Гурсиллайди унинг қўйган ҳар бир қадами* (У. Носир). Бу гапнинг кесими *гурсиллайди* ўтимсиз феълида ифода топган. У мантик урғуси олганлиги учун гап бошига чиқарилган. Эга *қадами* отида ифодаланган бўлиб, гап охирида жойлаштирилган. Эга вазифасидаги *қадами* сўзи кесим вазифасидаги *гурсиллайди* феълидан англашилган ҳолат объектини билдиради. У яна *қўйган* сифатдошидан англашилган ҳаракатнинг ҳам объектини кўрсатади. Объект эгада ифодаланиб, эга эгалик билан шакланган бўлса, унинг қараткичи субъектни билдиради. Шунга кўра гап предикатидан англашилган ҳолат субъекти *унинг* сўзида қайд этилган дейиш мумкин. У яна иккиламчи предикатдан англашилган ҳаракат субъекти ҳамдир. Шунга кўра айтиш мумкинки, гап полипредикатив бўлгани ҳолда моносубъектли ва монообъектли тузилган. Унинг субъекти ҳам бир референтга, объекти ҳам бир референтга асосланган. Шунингдек, субъекти ҳам, объекти ҳам ифодаланган синтактик вазифаси билан мутаносиб ҳолда келмаган.

Маълумки, воситасиз тўлдирувчи, меъёрий ҳолга кўра, тушум келишиги билан шакланган бўлади. У нутқда белгили ҳам, белгисиз ҳам

---

¹ Мен бу ўринда ўзбек халқининг буюк тилшуноси Айюб Ғуломов 1960 йилларда доимо тилга олиб юргани мисолни атайлаб келтирдим. Тилшунос бу гапни қўшма гап деб кўрсатишга ва таҳлил этиб беришга ҳаракат қиларди. Унинг таъбирича, гапнинг у *ўқиган* қисми эргаш ва *китоб менга ёқди* қисми бош гап эди. Бу қарашда ҳақиқатда ҳам мантик бор: у бўлган ҳар бир қисм ўз фикрий тугаллигига эга, предикатив тугаллиги кузатилади. У, 1955 йил содда гап синтаксисига бағишланган ишини эълон қилганда, ўз қарашларида гапдаги синтактик қурилишларни мантик қонуниятлари билан алоқадор ҳолда англаганлиги яққол кўзга ташланади. Шу билан бирга у гапдаги мантикий ва синтактик номутаносибликларни ҳам кўра билди. Мазкур гапни кўрсатилганича таҳлил этилиши ҳам шунинг натижаси бўлган. Фақат унга синтактик нуқтаи назардан ёндашиб адашган: у ерда эргаш гап даражасига етмаган предикация мавжуд. Лекин у содда гап таркибида бирдан ортик ҳаракат кечими бўлиши мантикий ҳол эканлигини умуман тилшуносликда дастлабки фаҳмлаган мутахассис эди.

қўлланиши мумкин. Лекин айрим ҳолларда жўналиш ёки чиқиш келишигида шаклланганлиги ҳам кузатилади.¹ Воситасиз тўлдирувчининг бундай шаклланиши у ифода этган объект билан шаклий номутаносиблик деб тушунмаслик керак. Объектнинг шакл билан номутаносиблиги морфологик нуктаи назардан эмас, синтактик нуктаи назардан олиб қаралиши жоиздир. Масалан: *Тошдан ишланган ҳайкалга қаради* (Назармат). Бу гап кесими *қаради* феълида ифодаланган. У бошқариб келган *ҳайкалга* сўзи, гарчи жўналиш келишиги билан шаклланган бўлса ҳам, воситасиз тўлдирувчи ҳисобланади. У *қаради* феълидан англашилган сезгининг объектини билдириб келган. Шу билан бирга у иккиламчи предикация предикати бўлган *ишланган* сифатдошидан англашилган ҳаракатнинг ҳам объектини қайд этган. Бу гап ҳам полипредикатив эканлиги баробарида монообъектли ва монообъектли деб қаралади. Гарчи воситасиз тўлдирувчи, номеъёрий шаклда бўлса ҳам, объектни билдирар экан, семантик-синтактик мутаносибликни юзага келтирган деб ҳисобланади. Яна иккинчи томони ҳам бор. *Ҳайкалга* сўзи *қаради* феълидан англашилган сезги адресатини ҳам билдиради. Одатда адресат воситали тўлдирувчида ифода топади. Лекин бу *қаради* сезги феълнинг ўзига хос томони бўлиб, у ҳаракат ўтган объектни ҳам, ҳаракат қаратилган адресатни ҳам билдириши мумкин. Мазкур кечимдаги шу феълнинг иккинчи томонини эмас, биринчи томонини эътиборда тутати. У биринчи томонига кўра семантик жиҳатдан объектни билдирган, синтактик жиҳатдан воситасиз тўлдирувчи вазифасини ўтаган. Бу мутаносибликдир.

Кўрдикки, сифатдош ўтимли феълдан ясалган бўлиб, гап таркибига киритилса ва иккиламчи предикацияни таркиб топтирса, гап кесими ўтимсиз бўлгани ёки ўзлик ё мажхул нисбатида келгани ҳолда, эга вазифасидаги сўз объектни билдиради. Шунинг натижасида семантик - синтактик номутаносиблик юзага чиқади. Гап полипредикатив бўлгани ҳолда монообъектли эканлиги кузатилади. Объект билдирган сўз бир референтга асосланган бўлади. Эга, албатта, жонсиз нарсани билдирувчи сўзда ифодаланган бўлиши ҳам шарт.

Айрим ҳолларда, сифатдошли қурилма гап таркибига сифатланмиш вазифасида киритилганда, сифатланмиш вазифасидаги эга эллипсисга учрайди ва сифатдош эга вазифасини олади. Агар гапнинг феъл кесими ўтимсиз ёки мажхул нисбатида бўлса, сифатдош феъл кесимдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектини билдиради ва иккиламчи предикация предикати бўлиб қолади. Бунда сифатдош отлашганлиги кузатилади. Масалан: *Шамол бўйлаб тўзгиган Кўз олдиндан ўтмасми* (Ҳавасхон). Бу гап кесими *ўтмасми* ўтимсиз феълида ифода топган. Гап эгаси вазифаси *тўзгиган* сифатдошида ўз аксини топган. У, сифатланмиш вазифасидаги эга эллипсисга учраганлиги учун, отлашган. Шунинг учун ҳам *ўтмасми* феъл кесимидан англашилган сезги объектини билдиради. У шу билан бирга иккиламчи предикация

¹ Қриг.: Наримова Г. Воситасиз тўлдирувчиларда ифодаланган объектнинг морфологик шакли // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2001, 3-сон, 68-б.

предикати ҳамдир. Бу сўз икки семантика билдириши баробарида икки референтга асосланган: бири сифатдошликка хос ҳаракат референти бўлса, иккинчиси унда имплицит англашилган, эллипсисга учраган бўлак референти, яъни нарсадир. *Тўзиган* сўзи шу нарса мазмунидаги референтга асосланган семантикасига кўра объектни билдириб келган ва гапда эга вазифасини ўтаганлиги сабабли, у семантик- синтактик номутаносибликни юзага келтирган.

Тахлил этилган гапдаги иккиламчи предикация предикати эллипсисга учраган бўлак семантикасини меросга олиб қолгани билан предикациянинг субъектини билдирувчи бўла олмайди. Гарчи эллипсисга учраган бўлак сифатловчидан англашилган ҳаракат субъектини билдиргани билан бу семантикани предикатга меърос қилиб қолдирмайди. Чунки шахси маълум гапларда эга кесим орқали англашилиб турса ҳам, эга шу кесимнинг ўзи ва предикат субъектни билдирувчи бўлак деб кўрсатиб бўлмайди. Махсус ҳолатни ҳам шахси аниқ гаплардаги ўша семантик кечимлар қаторида изоҳлашга тўғри келади.

Тахлилдаги мисолда иккиламчи предикатнинг объект билдиришига сабаб унинг ўтимсиз эканлиги ва гап кесимининг ҳам ўтимсизлиги¹ билан боғлидир.

Содда гап таркибига киритилган сифатдош ўз қурилмасини уюштирмаган бўлиши ҳам мумкин. Шунда ҳам у ё ўтимсиз, ё ўзлик ёки мажхул нисбатидаги феълдан ясалган ва гап кесими ҳам шундай феълдан ясалган бўлса, гап полипредикатив бўлгани ҳолда, сифатдош иккиламчи предикация предикати ва асосий предикат объекти бўлиб келаверади. Масалан: *Адашган ёвга йўлиқар* (мақол). Бу гапнинг кесими *йўлиқар* феълида ифода топган. Ундан англашилган ҳаракат объекти *адашган* сифатдошида қайд этилган. Сифатдош яна иккиламчи предикацияни таркиб топтирган предикатни ҳам билдиради. Яъни гап полипредикатив бўлгани ҳолда, унинг таркибидаги сифатдош асосий предикацияда объектни, иккиламчи предикацияда предикатни билдирган, икки семантикага эга ва икки референтга асосланган. Бир референт ҳолат бўлса, иккинчи референт шахсдир. Иккинчи референт сифатдошдан имплицит англашилган. *Адашган* сифатдоши гапда эга вазифасини ўтагани ҳолда, кесимдан англашилган ҳолат объектни билдириши семантик – синтактик номутаносибликни юзага чиқарган. Бу феъл кесим ва сифатдошнинг ўтимсизлиги билан алоқадорлигидир.

Адашган сифатдоши содда гап таркибига киритилиб, эга вазифасида келган, лекин феъллик хусусиятига кўра ўзича қурилма таркиб топтирган. Шу жиҳатдан унинг иккиламчи предикацияни таркиб топтиргани учун шубҳа билдириш мумкин. Лекин у ўзида ўз субъекти шахсни имплицит

¹ С. Х. Муҳамедова *Ўт-, кез-* феъллари гарчи тушум келишikli отларни қабул қилса ҳам, ўша тушум келишikli отлар ўрин ҳолини ифода этишини айтиб, исботлаб берган. Шунинг учун улар ўтимсиз деб қаралади. Қرғ.: Муҳамедова С. Х. *Ўзбек тилида йўналма ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги*. Филол. фан номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1999, 14-6.

англатади. Шунга биноан уни иккиламчи предикация таркиб топтирган дея оламиз. Феъл бор жойда унинг ўзига хос ҳаракат кечими, яъни предикация бор бўлади.

Кўрдикки, гап кесими вазифасида феъл ва гап таркибига ўз қурилмаси билан ёки қурилмасиз киритилган сифатдош ё ўтимсиз, ё ўзлик нисбатида, ё мажхул нисбатида қўлланган бўлса, у феъл кесимдан англашилган ҳаракат-ҳолат объектини, иккиламчи предикация предикатини билдиради ва икки референтга асосланган бўлади. Сифатдош жонли нарсани ҳам, жонсиз нарсани ҳам имплицит англатган бўлиши мумкин. Сифатдош гапда эга вазифасини ўтагани ҳолда, феъл кесимдан англашилган ҳаракат –ҳолат объектини билдиради ва семантик-синтактик номутаносибликни юзага келтиради.

Демак, содда гап таркибига сифатдош ёки сифатдошли қурилма киритилганда, у полипредикатив бўлгани ҳолда, гап эгаси феъл кесимдан англашилган ҳаракат-ҳолат объектини билдириши ва семантик-синтактик номутаносибликни юзага келтириши мумкин. Объектни ифода этган эга, агар сифатдош ё ўтимсиз, ё ўзлик ёки мажхул нисбатида бўлса, иккиламчи предикация субъектини; агар сифатдош ўтимли ё орттирма нисбатда бўлса, иккиламчи предикация предикатининг ҳам объектини; агар сифатдош отлашган бўлса, иккиламчи предикация предикатини билдиради. Эга иккиламчи предикатининг ҳам объектини билдирар экан, гап монообъектли бўлади. Яъни сифатдош гап таркибига кириб, эгада семантик-синтактик номутаносибликни юзага келтириш билан бирга, гапни мураккаблаштиради ва гапни полипредикатив ҳолга келтиради.

Ҳаракат номили қурилма гапнинг бирор бўлаги вазифасини бажарар экан, гапнинг бирор бўлаги бўлган ҳаракат номи ўз қурилмаси предикати бўлиб ҳам келади. Яъни у асосий ва иккиламчи предикацияларни ўзаро боғлаш вазифасини ҳам ўтайди. Шундай бўлгач, у мураккаб гап талаб қилган ўринга жойлашади. Ҳаракат номили қурилма предикати ўтимли ҳам, ўтимсиз ҳам ва ҳар бир нисбат шаклида бўлиши ҳам мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ҳам предикат қурилма сўнггида жойлашади ва бирор гап таркибининг бирор бўлаги вазифасини олади. Предикат бош келишиқда қайд этилган бўлса, у ўзи киритилган гап эгаси вазифасини ўтайди. Агар гап кесими ўтимсиз феъл ёки мажхул нисбатидаги феълдан танланса, гап субъекти иккинчи даражали бўлак вазифасида келади ва эга субъектни ифодалайди. Масалан: *Ёв олдида чекинши Ботирларга хуш келмас* (Шайхзода). гапига эътибор бериш мумкин. Бу гап кесими *хуш келмас* бўлиб, у ўтимсиздир. Шунинг учун ҳам ундан англашилган хоҳиш объекти гап эгаси вазифасидаги *чекинши* ҳаракат номида қайд этилган. У ўзлик нисбатида берилган. Гап субъекти воситали тўлдирувчи вазифасини бажарган. Яъни бир референтга асосланган *чекинши* сўзи гапда фақат эга вазифасини ўтагани ҳолда, семантик жиҳатдан асосий предикация учун предикатни билдирган. Ҳар икки ҳолда ҳам семантик-синтактик номутаносиблик юзага чиққан.

Юкоридаги гапда иккиламчи предикацияни таркиб топтирган қурилма модаллиги шаклланмаган гап ҳолида, бунинг устига интонацион айримликка эга бўлмаган қурилишда эди. Иккиламчи предикация қараткич+қаралмиш қолипдаги қурилмадан таркиб топган бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *От кишиниши қимлар учун ёқади?* (Чўлпон.) Бу гапнинг кесими *ёқади* феълдир. У ўтимсиз феълдан олинган. Шунинг учун феълдан англашилган хошиш объекти эга вазифасидаги *кишиниши* сўзида қайд этилган. Бу сўз иккиламчи предикациянинг предикати ҳамдир. Иккиламчи предикация қараткичли бирикма қолипида бўлиб, предикаг қаралмишда ифода топган. Яъни бу гапда ҳам бир референтга асосланган *кишиниши* сўзи эга вазифасини ўтагани ҳолда, гапнинг объектини ва иккиламчи предикациянинг предикатини билдириб келган. Ҳар икки ҳолда ҳам у семантик-синтактик мутаносибликни сақлаган эмас.

Иккиламчи предикация қараткич + қаралмиш қолипдаги қурилмадан таркиб топар экан, у таркибига бошқа бўлакни сигдирмайди, дейилгани эмас. Агар у бирикма деб ҳисоблансагина таркибига бошқа бўлакни киритиб қаралмайди. У иккиламчи предикация бўлгандан кейин, бир неча бўлакдан иборат бўлиши мумкин. Лекин тузилиши қараткич + қаралмиш қолибли қурилма бўлади. Шунга қарамай бу қурилманинг қараткичида субъект ва қаралмишида предикат ифода топганлиги кузатилади. Иккиламчи предикациянинг предикати ўзи киритилган гапнинг эгаси вазифасини ўтайверади. У семантик жиҳатдан нимани билдириши эса кесим вазифасидаги феълнинг ўтимли – ўтимсизлиги ёки нисбати билан боғли бўлади. Масалан: *Ўчининг ўти туташуви кўзларингдан ўчдилми?* (Чўлпон.) гапига эътибор бериш мумкин. Бу гап кесими *ўчдилми* феъли бўлиб, у ўтимсиздир. Шунинг учун ҳам ундан англашилган ҳолат объекти гап эгаси вазифасидаги *туташуви* ҳаракат номида қайд этилган. *Туташуви* ҳаракат номи яна иккиламчи предикациянинг предикати ҳам ҳисобланади. Унинг субъекти белгисиз қараткич вазифасидаги *ўчи* сўзида ифода топган. Унинг яна нофункционал қараткичли аниқловчиси бор. Гапнинг феъл кесимидан англашилган ҳолат субъекти ўрин ҳоли вазифасидаги *кўзларингдан* сўзининг қараткичида ифода топиши ва у шахс билдириши керак эди, бироқ эллиптик ҳолда бўлиб, имплицит қайд этилган. Яъни бир референтга асосланган *туташуви* сўзи гапда фақат эга вазифасини ўтагани ҳолда семантик жиҳатдан асосий предикация учун объектни ва иккиламчи предикация учун предикатни билдирган. Ҳар икки ҳолда ҳам семантик – синтактик мутаносиблик бузилган.

Айрим ҳолларда гап моносубъектлив полипредикатив ҳолда тузилиши ва унда ҳам эга феъл кесимдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектини бидириши мумкин. Бунда ҳам эга ҳаракат номида ифода топиб, ўз қараткичи билан иккиламчи предикацияни таркиб топтиради. Масалан, *Алдоқчининг алдаши битмас* (мақол). гапига эътибор берайлик. Гапнинг кесими *битмас* сифатдошида ифода топган. У бўлишсизлик шаклида, ўтимсиздир. Унинг маъносидан англашилган ҳолат объекти гап эгаси вазифасидаги *алдаши*

ҳаракат номида қайд этилган. Бу сўз иккиламчи предикациянинг предикати ҳам ҳисобланади. Гап мантиқиға кўра иккиламчи предикация “Алдайдиган одам алдайверади.” деб тушунилади. Гапда унинг трансформацияси келтирилган. Асосий предикация “У алдашни битирмайди.” мазмуниға эға. Яъни бир референтға асосланган алдаши сўзи семантик жиҳатдан асосий предикацияда объектни, иккиламчи предикацияда предикатни билдиргани ҳолда, синтактик жиҳатдан фақат гап эғасини ифодалаган, семантик – синтактик муганосиблик бўлмаган.

Кўрдикки, содда гап таркибига ҳаракат номи ёки ҳаракат номили қурилма киритилганда, у полипредикатив бўлгани ҳолда, гап эғаси феъл кесимдан англашилган ҳаракат – ҳолат объектини билдириши ва семантик – синтактик номуганосибликни юзаға келтириши мумкин. Объектни ифода этган эға ўтимли ёки ўтимсиз бўлишидан ва қайси нисбатда бўлишидан қатъи назар, ҳаракат номи хосланган шаклида, бош келишиқда бўлиб, иккиламчи предикация предикатини билдириб келади. Феъл кесим ўтимсиз ёки мажхул нисбатда бўлса, эғани ифодалаган ҳаракат номи бош келишиқда келишини талаб қилади ва у кесимдан англашилган ҳолат объектини билдиришини таъминлайди. Бундай гаплар деярли ҳолда полипредикатив полиобъектли таркибда бўлади. Яъни ҳаракат холи ёки ҳаракат холили қурилма содда гап таркибига кириб, гапни мураккаблаштиради.

Демак, гап таркибда феълнинг ҳаракат номи ёки сифатдош хосланган шаклларида бири қўлланар экан, улар шу гап таркибда иккиламчи предикацияни таркиб топтириши учун сабаб бўлади ва ўзи унинг таркибда иккиламчи предикат вазифасини ўтайди гап мураккаблашади, полипредикатив таркибға эға бўлади. Ҳар қандай ҳолда ҳам гап қолипи қандай бўлишини кесим вазифасидаги феълнинг семантикаси: унинг ўтимли – ўтимсизлиги ёки қайси нисбатда танланганлиги белгилайди. У ўтимсиз ёки ўзлик ё мажхул нисбатидан бири бўлса, гап эғаси феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг объектини билдиради. Объектни ифода этган эға сифатдош бўлиб, ё ўтимсиз, ё ўзлик нисбатда, ё мажхул нисбатда келса, иккиламчи предикация предикатининг субъектини; агар сифатдош ўтимли ёки ортгирма нисбатда бўлса, иккиламчи предикациянинг ҳам объектини; агар сифатдош отлашган ё унинг ўрнида ҳаракат номи бўлса, иккиламчи предикация предикатини билдиради. Эға иккиламчи предикат объектини билдирса, гап монообъектли бўлади. Ҳар қандай ҳолда ҳам эғанинғ феъл кесимдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектини билдириши семантик – синтактик номуганосибликни юзаға келтиради.

4. МАНТИҚИЙ ПРЕДИКАТ КЕСИМДАН БОШҚА БЎЛАК ВАЗИФАСИДА ҚЎЛЛАНГАНДА ОБЪЕКТ ВА ВОСИТАСИЗ ТЎЛДИРУВЧИ НОМУТАНОСИБЛИГИ

Мантиқий предикатдан англашилган ҳаракат – ҳолат объекти гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасида келмаслиғиға ўни предикатнинг гапда

кесим вазифасида кўлланмаслиги, яъни бошқа бирор бўлак вазифасида келиши ҳам сабаб бўлади. Одатда мантикий предикатни ифода этувчи феъл ҳаракат номи ёки сифатдош хосланган шаклида коммуникацияга киришар экан, у кесимдан бошқа бирор бўлак вазифасида намоён бўлади.¹ Доимо унга боғли ҳолда, тобе бўлиб келувчи бўлак, яъни объектни билдирувчи бўлак, шунга алоқодорлигидан келиб чикиб, гапнинг қанақадир бўлаги вазифасида юзага чиқади. Мантикий бўлак гапда эга, тўлдирувчи, хол ва ниҳоят иккиламчи предикациянинг предикати вазифасида гап бўлакларидан бирортасига аниқловчи бўлиб келади. Уларнинг ҳар бири ҳолатида намоён бўлган мантикий предикат ўзидан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектнинг гапнинг қандай бўлаги вазифасида намоён бўлишини белгилайди.

Мантикий предикат, гап субъектига мантиқ урғуси юкланганлиги муносабати билан, унга кесим вазифаси берилганлиги учун, эга вазифасида намоён бўлади. У бундай ҳолларда бу вазифани ўз қурилмаси билан бажаради. Масалан: *Итини кутуртирган - эгаси* (мақол). Бу гап субъекти эгаси сўзида ифода топиб, кесим вазифасида намоён бўлган. Гапнинг мантикий предикати *кутуртирган* сўзида ифодаланиб, ўз тобе бўлаги билан бирикма ҳолида гап эгаси вазифасини бажарган. Шу гап эгаси вазифасидаги бирикманинг тобе бўлаги бўлган *итини* сўзида объект ифода топган. Одатда объект билдирувчи сўз тўлдирувчи вазифасида келиб, гап кесими томонидан бошқарилар эди. Бу гапда, кўрдикки, эга таркибидаги тобе бўлак сифатида берилган.

Объектни ифода этган сўз гап эгаси таркибига кирмаслиги, лекин эга ўрамида келиши ҳам кузатилади. Масалан: *Эрни эр қиладиган - хотин* (мақол). Бу гапда *эр қиладиган* эга вазифасида бўлиб, унда мантикий предикат намоён бўлган. Ундан англашилган ҳаракат объекти *эрни* сўзида ифода топган. У гарчи воситасиз тўлдирувчи бўлса ҳам, гап кесими эмас, эга томонидан бошқарилган ва унинг ўрамига кирган.

Объектни ифода этувчи сўз гап эгаси вазифасидаги қўшма сўзнинг бир ўзаги бўлиши ҳам кузатилади. Унда иккинчи ўзак гапнинг мантикий предикати бўлиб қолади. Масалан: *Меҳнатсеварлик - кишининг энг яхши фазилати* (мақол). Бу гапнинг эгаси *меҳнатсеварлик* сўзида, кесими *фазилати* сўзида ифода топган. Аммо гапнинг мантикий субъекти *киши* сўзида, предикати *севмоқ* феъли маъносидан англашилади. Гапнинг мантики ‘Энг яхши фазилатли киши меҳнатни севади’ мазмунига эга. Киши хусусиятига диққатни қаратиш мажбурияти гапни юқоридагича тузиб, аниқловчи вазифасидаги *фазилат* сўзини кесим вазифасида беришга олиб келган. Мантикий предикатни билдирувчи сўз билан унинг объектини билдирувчи сўз биргаликда қўшма сўз ҳолида қайта шакллантирилиб, эга вазифасига чиқарилган. Яъни бу ўринда юқоридаги биринчи гапга ўхшаб

¹ Бу ҳақда ишнинг I бобида ҳар томонлама тўхтаб, таҳлиллар берган эдик.

мантикий предикат ўз ўрами билан шундайлигича эга вазифасида берилган эмас, бир кўшма сўзга бириктирилиб, эга вазифасида қайд этилган.

Гапдаги яна бир ҳодисани таҳлил этиб беришга тўғри келар деб ўйладик. Бунда гапнинг эга ва кесими биргаликда мантикий предикатни таркиб топтиради. Гапнинг субъект ва объектлари шу предикат семантикасида имконият бўлиб қолади. У гапда намоён бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан: *Худди шу дамдаёқ арра қилиш лозим* (Ғ. Ғулом). Бу гапнинг эгаси *арра қилиш* кўшма феълида, кесими *лозим* модал сўзида ифода топган. Гапнинг мантикий предикати семантикаси эга семантикасининг ўзидир. Кесим унга фақат модаллик илова қилади. Предикатдан англашилган ҳаракат субъекти бирдан ортик шахс бўлиб, имплицит англашилади. Унинг объекти ҳам имплицит англашилган. У намоён бўлган тақдирда ҳам эга ўрамига кирар эди.

Гапнинг мантикий предикати сифатдошда ифода топиб, у от кесим вазифасидаги бўлакнинг аниқловчиси вазифасида қўлланиши мумкин. Бунда гапнинг от туркумига оид сўзда ифодаланган кесими ўз аниқтовчисидан англашилган ҳаракатнинг объектини билдиради. Бу объект билдирувчи сўзга мантик урғусини юклаш заруриятига кўра уни кесим вазифасида қўллаш натижаси бўлади. Масалан: *Бу кўчадан сенга юққан маърифат* (Ҳ. Олимжон). Бу гапнинг кесими *маърифат* сўзида, эгаси бу кўрсатиш олмошида ифода топган. Гапнинг мантикий предикати сифатдош хосланган шаклидаги *юққан* феълида берилган. Ундан англашилган ҳаракат объекти кесимда қайд этилган. Объектни ифодаловчи сўз гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасида келиши керак эди. Бирок унга мантик урғусини бериш мажбурияти шу бўлакни кесим вазифасида қайта шакллантиришга олиб келган. Бизга маълумки, бундай ҳолатларда объектни билдирган сўзни бошқариб келган феъл сифатдошлик хосланган шаклида аниқловчи вазифасига кўчирилади. Объектни билдирувчи воситасиз тўлдирувчи гапда кесим вазифасида қайта шакллантирилар экан, унинг аниқловчиси бўлиши қарак бўлган сўз гап эгаси вазифасида берилади. Бу ҳам қонуний ҳолдир. Чунки кесим эгадан англашилган нарсанинг белгисини билдиради,¹ деб изоҳланади. Ҳақиқатда ҳам бу олмошидан англашилган ишоранинг характерли белгиси *маърифат* сўзи ифодасидир. Эътиборли томони ҳам шундаки, объектни билдирувчи сўзни кесим вазифасида берилар экан, кўлимиздаги мисоллар гапнинг эгаси вазифасини кўрсатиш олмоши ифодалашини кўрсатди. Эътибор қилинг: *Бу пайгамбар қолдирган мерос* (Ҳ. Олимжон). *Шу шоирнинг тузган режаси* (Уйғун). Гапнинг мазкур қилипда қайта таркиб топиши ўзбек тилидаги фаол қонуниятдир. Унинг эга ва кесимларини бошқа характерга, яъни семантикага эга сўзлар билан алмаштириш мумкин эмас. Чунки бундай гапда эга мавҳум бўлган маълумни ифода этиб, кесим у ҳақдаги янгиликни билдиради. Янгилик эгада ишора қилинган нарса нима эканлигига аниқлик киритади.

¹ Крнг.: Ғуломов А. Ғ. Содда гап. – 48-б.; Скобликова Е. С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. – М.: Просвещение, 1979. С.92; Сайтбаева М. Н. Именные сказуемое в узбекских народных говорах. Авторев. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1984, С.9.

Кесим объектни билдириши учун от туркумига мансуб сўзда ифода топиши керак ва эгадан англашилган нарса белгисини кўрсатиши талаб қилинади. Агар эга сифат туркумига оид сўзда ифода топган бўлса, бу мантикка сиғишмайди. Эслаш лозимки, гапни бундай қайта қуришда объект билдирувчи сўз кесим, унинг аникловчиси эга вазифасига кўчирилган бўлади, деган эдик.

Объектни ифода этган сўз аникловчиси фақат кўрсатиш олмоши эмас, у билан белгилаш олмоши бирикма ҳолида қўлланиши ҳам мумкин. Шунда ҳам мазкур бирикма гап эгаси ва объектни билдирувчи сўз кесими вазифасида қўлланиши кузатилади. Масалан: *Бу ҳаммаси яратганинг қилган ишидир* (Ҳ. Олимжон). Бу гапда предикат вазифасини сифатдошлик хосланган шаклидаги *қилган* феъли ўтаган. Унинг аникланмиши объектни билдирувчи *иши* оти бўлиб, кесим вазифасида қўлланган. Гап эгаси *бу ҳаммаси* олмошлари бирикмаси ҳисобланади. *Иш* сўзи гарчи бирикма маъносига аниклик берса ҳам, мантикий предикатдан англашилган ҳаракат объектни билдиради.

Гапнинг мантикий предикати сифатдошлик хосланган шаклида келганлиги учун, ўз маъносидан англашилган ҳаракат объектини билдирган сўз аникловчи вазифасини ўташи ва аникланмиши гапда эга вазифасида қўлланиши ҳам кузатилади. Яъни объект билдирувчи сўз гап эгаси вазифасида намоён бўлади. Масалан: *Сен излаган ҳақиқатинг – осмонда* (“Ўзб. маданияти”). Бу гапда *излаган* сифатдоши мантикий предикат бўлиб, у ўз маъносидан англашилган объектни билдирган *ҳақиқат* бўлагининг аникловчисиدير. *Ҳақиқат* сўзи гапда эга вазифасини билдирган. Унинг кесими *осмонда* сўзида ифодаланган. Ўрин холининг кесим вазифасида шаклланиши унинг таъкидланиши заруриятдан келиб чиққан. Натижада шу ўринга мансуб объект эга вазифасини ўтаган.

Гапнинг худди юкоридаги каби қайта қурилишида гап кесими вазифасини мавжудлик билдирувчи сўз ҳам ўташи мумкин. Бунда кесимнинг ифодаланиш ҳолати мантикий бўлакларнинг юкоридагича синтактик вазифаларда келиши учун монелик қилмайди. Масалан: *Менинг ҳам бир суйган гулим бор* (Ҳ. Олимжон). гапига эътибор берайлик. Гапдаги мантикий предикат сифатдош хосланган шаклидаги *суйган* феъли бўлиб, у аникловчи вазифасида ўз маъносидан англашилган рухий ҳолат объектини билдирган *гулим* сўзи билан боғланиб келган. *Гулим* сўзи аникланмиш бўлиши баробарида гап эгасидир. Унинг кесими вазифасида мавжудлик билдирувчи *бор* сўзи келган. Шунга карамай, мантикий кесим объектини билдирувчи *гулим* сўзи эга вазифасида намоён бўлган.

Гапнинг мантикий предикати тўлдирувчи вазифасида келиши мумкинлигини I бобда қайд этилган ва таҳлил этиб берилган эди. У асосан феълнинг ҳаракат номи хосланган шаклида ифода топади. Бундай ҳолда ундан англашилган ҳаракат объекти гап эгаси вазифасида қўлланади. Масалан, *Ўйлашида мақсади равшан* (Ҳ. Олимжон). гапида мантикий предикат *ўйлашида* сўзида ифода топган. У феълнинг ҳаракат номи

хосланган шаклидадир. Ундан англашилган рухий ҳолат объекти *мақсад* сўзида ифода топган бўлиб, гап эгаси вазифасини ўтаган. Объектни ифода этган сўз воситасиз тўлдирувчи вазифасида келмай, эга вазифасида қўлланишидан ташқари, семантик жиҳатдан боғланган бўлаги билан синтактик боғланган бўлаги ўртасида ҳам номутаносиблик мавжуд. У семантик жиҳатдан *уйлашида* сўзи семантикасига боғли бўлса, синтактик жиҳатдан гап кесими бўлган *равшан* сўзи билан предикатив қўшилмани таркиб топтирган. Мантиқан *мақсад* сўзида ифодаланган тушунчанинг белгисини *равшан* сўзи билдириб келади. Мантикий меъёрга кўра улар *равшан мақсад* аниқловчили бирикмани таркиб топтириши керак эди. Аммо *равшан* сўзида ифодаланган белгини таъкидлаш зарурияти уни кесим вазифасида шаклланиши учун сабаб бўлган. Бундай синтактик қайта қуришда аниқланмиш эга вазифасига кўчади. Натижада объект билдирувчи сўз гапда эга вазифасини бажариб келган. Мантикий предикат гапда воситали тўлдирувчи вазифасини ўтаган.

Юкоридагига ўхшаш қолипдаги гапнинг таркиб топиши асосан жонли тилда, шунда ҳам жуда кам кузатилади. Бадиий адабиётга оид асарлардан фақат Ҳ.Олимжон каламига мансуб асарда учрагани ҳолда, у ҳам таҳлил учун келтирилган мисолнинг ўзидан иборат.

Монографиянинг I бобида феъл кесимлар эллипсисга учраши ва уларнинг иккинчи даражали бўлақлардан бирида имплицит ифода топиши ҳақида тўхталган эдик. Гапнинг бундай қолипда тузилиши иккинчи даражали бўлақларнинг бошқа типлари, хусусан объект ифодалаган бўлақнинг вазифаси ва берилиш ўрнига ҳам таъсир этади. Бу ҳақда куйида таҳлиллар келтирамиз.

I.Мантикий предикат ўрин холи вазифасида ифода топади. Бунда гапнинг эгаси ўрин холи вазифасида имплицит ифода топган мантикий предикат объектини билдиради. Яна I бобда келтирилган мисолни эслайлик: *Эсимда ўша дамлар* (Ҳ. Олимжон). гапидаги кесим *эсимда* сўзи бўлиб, у мантикий предикатни имплицит ифода этган ҳол ҳисобланади. Ундан 'сақланмоқда' маъноси англашилади. Шунга кўра унинг объекти мазкур гап эгаси бўлган *дамлар* сўзида ифода топган.

Ўрин холи вазифасидаги сўзлар қайси келишиқда шаклланган бўлмасин, улар мантикий предикатни ўзида имплицит ифода этади, деб кўрсатилган эди. Худди шунга ўхшаш бундай гапларда объект ифода этувчи сўз маълум бир бўлақ вазифасида намоён бўлиши табиийдир. Унинг қандай вазифада намоён бўлиши мантикий предикатни имплицит ифодалаган ҳол билан эмас, имплицит ифодаланган мантикий предикат семантикаси билан боғли бўлади. Агар унинг семантикаси сиғдирмаса, у воситасида тузилган гап таркибида объект билдирувчи бўлақ бўлмаслиги ҳам одатий ҳолдир. Масалан, *Икки шоввоз икки колхозга* (Ё. Аҳмаджонов). гапидаги *колхозга* сўзи мантикий предикатни имплицит ифода этган ҳол ҳисобланади. Бу ўрин ҳолидан 'боради' маъноли предикат англашилган, аммо унинг семантикаси объектсиз феълни кўрсатгани учун, гапда объект билдирувчи бўлақ бўлиши

мумкин эмас. Мантикий предикатни имплицит ифода этувчи бошқа бир гапдаги ўрин холи объект билдирувчи бўлак бўлишини инкор этмайди. Чунки ундаги мантикий предикат ўтимли феълда имплицит ифода топган бўлади. Масалан, *Ҳамма пахта теримига!* (шиор.) гапидаги *теримига* сўзи ўрин холи бўлгани холда, у ‘терсин’ маъноли предикатни имплицит ифода этган. Ўзи жўналиш келишиги билан шаклланган отдир. Имплицит ифодаланган феъл ўтимли эканлиги сабабли, ундан англашилган ҳаракат объекти мавжуд бўлиб, *пахта* сўзида ифода топган, аникловчи вазифасини ўтаган.

Мантикий предикат имплицит ифода этган ўрин холи чиқиш келишиги шаклидаги от бўлиши ҳам кузатилади. Масалан, *Олма, ўрик, шафтоли Мактабимиз богидан* (К. Ҳикмат). гапини эслайлик. Бу гапдаги *богидан* сўзи асли ўрин холи вазифасини ўташи керак бўлгани холда, у олинган маъноли мантикий предикатни имплицит ифодалаган. У ўтимли феълга хос семантикага эга бўлганлиги учун, ундан англашилган ҳаракат объекти мавжуд ва *олма, ўрик, шафтоли* сўзларида ифода топган. Бу сўзлар гапда эга вазифасини ўтаган.

2.Мантикий предикат пайт холида имплицит ифода топади. Бунда имплицит англашилган мантикий предикат объекти гапда эга вазифасини ўтайди. Масалан, *Ақл – ёшдан, бола – бошдан* (мақол). гапидаги *ёшдан* пайт холида ‘олинади’, *бошдан* пайт холида ‘билинади’ маъноли мантикий предикат имплицит англашилган. Улар ўтимли феълга хос семантикада бўлганлиги учун, объектлари бор бўлиб, *ақл* ва *бола* сўзларида ифода топган ва гапда эга вазифасида қўлланган.

3.Мантикий предикат равиш холида имплицит ифода топади. Бунда имплицит англашилган мантикий предикат объекти гапда эга вазифасини ўтайди. Масалан, *Ҳигитнинг сўзи – битта* (мақол). гапидаги *битта* сўзи мантикий предикатни имплицит ифода этган кесим вазифасини ўтовчи холдир. Имплицит ифодаланган мантикий предикат ‘гапиради, айтади’ маъносини бериб, ўтимли феълларга хос деб қаралади. Ундан англашилган объект сўзи сўзида ифода топган бўлиб, у гапда эга вазифасини бажарган.

4.Мантикий предикат воситали тўлдирувчида имплицит ифодаланиши мумкин. Бунда воситали тўлдирувчи ўрин келишиги билан шаклланган отда ифода топади. Мантикий предикатдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектини билдирган сўз эга вазифасини ўтайди. Масалан, *Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сендадир* (Муқимий). мисрасида берилган гапини эслаш мумкин. Бу гапнинг мантикий предикати воситали тўлдирувчи вазифасини ўтовчи *сенда* сўзида имплицит англашилади. Ундан англашилган руҳий ҳолатнинг объекти *кўнглим* сўзида ифода топган. Бу сўз гап эгасидир.

5.Мантикий предикат воситали тўлдирувчида имплицит ифодалангани холда, шу воситали тўлдирувчи чиқиш келишиги билан шаклланган отда ифода топади. Мантикий предикатдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектини билдирган сўз гапда эга вазифасида қўлланган бўлади. Масалан, *Алп – знадан, тулпор – биядан* (мақол). гапини эслайлик. Унинг мантикий

предикати воситали тўлдирувчи вазифасидаги *энадан*, *биядан* сўзлариди имплицит ифода топган бўлиб, ‘туғилади’ маъносини англатади. Шу кечим объекти эга вазифасидаги *алт*, *тулпор* сўзларида акс этган.

6.Мантикий предикат гапдаги воситасиз тўлдирувчида имплицит ифода топади. Шу билан бирга мазкур воситасиз тўлдирувчи мантикий предикатдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектини ҳам билдиргани ҳолда, гап кесими вазифасида қўлланган бўлади. Масалан, *Яхши боладан – раҳмат*, *ёмон боладан – лаънат* (мақол). гапини эслаш мумкин. Унда ‘олинади’ маъноли мантикий предикат гапнинг кесими вазифасидаги *раҳмат* ва *лаънат* сўзларидан имплицит англашилади. Шу кесим вазифасидаги сўзлар имплицит англашилган мантикий предикатнинг объектини билдириб келган. Яъни объект билдирувчи сўз гап кесими вазифасида қўлланган. Бу қўшма гап қисмларида мантик урғуси *раҳмат* ва *лаънат* кесимларига тушган бўлиб, улар гапнинг янгилик ўрами ҳисобланади. Гапни қайта қуриб, янгилик ўрамини маълум ўрами ҳолида берилса ҳам бўлади. Яъни: *Раҳмат – яхши боладан*, *лаънат – ёмон боладан*. ҳолатида гап қурилса, мантикий предикат *боладан* сўзларида ифодаланган воситали тўлдирувчилар орқали имплицит англашилиб, объект билдирувчи сўз эга вазифасида қўлланган бўлади.

7.Мантикий предикат воситали тўлдирувчида имплицит англашилган бўлиб, шу воситали тўлдирувчи мантикий предикатдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг объектини билдириши ҳам кузатилади. Масалан, *Онанин кўнгли – болада* (мақол). гапга эътибор берайлик. Бу гап кесими *болада* сўзида ифодаланган бўлиб, мантикий предикат ‘туради’ маъноси билан ундан имплицит англашилади. *Болада* сўзи гапда гарчи воситали тўлдирувчи вазифасида кесим актуализатори бўлса ҳам, мантикий кесимнинг объектини билдиради. Унга мантик урғуси бериш учун ўрин ҳоли билан ўрин алмаштирилган ва унинг грамматик шаклини олгани, шунингдек шахс билдириши воситали тўлдирувчи вазифасида қайта шаклланиши учун сабаб бўлган.

8.Мантикий предикат воситасиз тўлдирувчида имплицит англашилиб, шу воситасиз тўлдирувчи имплицит ифодаланган мантикий предикат объектини ҳам билдиради. Яъни у гапда мантикий предикатни имплицит ифода этувчи кесим вазифасида қўлланади. Масалан, *Китоб – билим манбаи* (мақол). гапидаги *манбаи* сўзи кесим вазифасида қўлланган ва ундан ‘жойлашади’ маъноли мантикий предикат англашилади. Унинг объекти шу сўзда ифода топган. Агар имплицит англашилган мантикий предикат кесим вазифасида тикланганда эди, ундан англашилган ҳолат объектини билдирувчи сўз билан воситасиз тўлдирувчи муносиб келарди. Юқоридаги гапда объект билдирувчи сўз гап кесими вазифасини олган. Бу объект билдирувчи сўзга таъкид бериш зарурияти билан юзага келтирилган.

9.Мантикий предикат равиш холини бажарувчи фразеологизмди имплицит англашилиши мумкин. Бунда предикат объекти эга узви ҳолида намоён бўлиши ҳам кузатилади. Эга от кесимнинг от узви билан изофали бирикма таркибида аникловчи вазифасида қўлланади. Масалан, *Тарки одат* -

амри маҳол (мақол). гапидаги *амри маҳол* фразеологизми гап кесими вазифасини ўтаган бўлиб, у мантикан белги маъносини беради. У имплицит ҳолда ‘тарк қилинади’ маъноли мантикий предикатни ифода этган. Предикатнинг от узви *одат* сўзи билан гап эгасини таркиб топтирган. Улар изофали бирикма бўлиб, *одат* сўзи аниқловчи бўлак ҳисобланади ва мантикий предикат объектини билдиради. Бу ҳол унга мантик ургусини бериш ва шунинг учун уни кесимга кўчириш заруриятдан келиб чиққан.

Демак, мантикий предикат гапда кесим вазифасида қўлланмаслиги ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг ҳам воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлмаслигига олиб келади. Мантикий предикат ўз ўрами билан эга вазифасини ўтаса, объект шу ўрамни таркиб топтирган бирикмада тобе бўлак, яъни воситасиз тўлдирувчи; аниқловчи вазифасини ўтаса, объект бирикма таркибида аниқланмиш ва гап таркибида эга вазифасида намоён бўлади. Бунда мантикий предикат ҳаракат номи ёки сифатдошда ифода топади ва фақат тўлдирувчи вазифасида қўлланса, келишик шаклини орттиради. Мантикий предикат иккинчи даражали бўлақлардан бирида имплицит ифода топиши унинг объекти ҳам гапда воситасиз тўлдирувчи эмас, бошқа бирор бўлак вазифасида намоён бўлишига сабабдир. У ўрин холи вазифасида имплицит ифодаланса, объект эга ёки аниқловчи вазифасида; пайт ёки равиш холи вазифасида имплицит ифодаланса, объект фақат эга вазифасида; воситали тўлдирувчи вазифасида имплицит ифодаланса, объект эга ёки кесим вазифасида; воситасиз тўлдирувчи вазифасида имплицит ифодаланса, фақат кесим вазифасида намоён бўлади.

ХУЛОСА

Мантикий предикат объектнинг воситасиз тўлдирувчи билан номутаносиб ифодаланишининг тадқиқ этилиши куйидаги нуктаи назарларга олиб келди.

1. Ўзбек тилида феъл кесимдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектини ифода этган сўз гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасида қўлланади ва кесим томонидан бошқарилади. Бунинг устига у деярли мантик ургусини олган бўлади.

2. Гап кесими кечим феълида ифода топса, кесим отда ифодаланса, ўзлик, мажхул, биргалик нисбатларидан бирида шаклланган феъл кесим вазифасида қўлланса, мантикий предикат гапда кесим билан номутаносиб келса, объектни билдирувчи сўз воситасиз тўлдирувчидан бошқа бўлак вазифасида намоён бўлади.

3. Ҳаракат объекти кечим билдирувчи мавҳум отдан иборат бўлиб, гап кесими кечим ҳаракатини билдирувчи феълда ифодаланганда, у эга вазифасида намоён бўлади. Бу лиризм билан боғли лирик қаҳрамон кечинмаларини тасвирлашда кузатилади. У муаллифнинг ҳаракатни объект орқали тасвирлашидан, унга диққатни тортиш мажбуриятдан келиб чиқади.

4. Гап кесими ўзлик нисбат феълларида, объектли ўтимсиз феълларда *-(и)н* ва *-(и)л* кўшимчаси билан ясалган феълларда ифодаланган гап бўлса, улардан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объекти субъект билан бирга эга вазифасида намоён бўлади.

5. Гап кесими ўзлик нисбат феълларида ифодаланган бўлса, улардан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объекти эга вазифасида намоён бўлади.

6. Гап кесими орттирма нисбат феълларида ифодаланган бўлиб, улар маъноси узвларидан бири объект маъносига тенг келса, объект феълнинг ўзидан имплицит англашилади.

7. Гап таркибига сифатдошли ёки ҳаракат номили қурилма иккиламчи предикация ҳукукида киритилганда гап кесими вазифасидаги феъл ё ўтимсизлик семантикасида, ё ўзлик ёки мажхул нисбатида бўлса, гап эгаси феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектини билдиради. Объектни ифода этган эга сифатдош бўлиб, ё ўтимсизлик семантикасида, ё ўзлик ёки мажхул нисбатида келса, иккиламчи предикация предикатининг субъектини; агар сифатдош ўтимлилик семантикасида ё орттирма нисбатда бўлса, иккиламчи предикация предикатининг ҳам объектини; агар сифатдош отлашган бўлса, ё унинг ўрнида ҳаракат номи қўлланса, иккиламчи предикация предикатини билдиради. Эга иккиламчи предикация предикатининг объектини билдирса, гап монообъектلى полипредикатив бўлади.

8. Гап таркибидаги сифатдошнинг аникланмиши унинг объектини ифода этгани ҳолда, гап кесими учун эга вазифасида ҳам, воситали тўлдирувчи вазифасида ҳам, воситасиз тўлдирувчи вазифасида ҳам, ўрин ва пайт ҳоллари вазифасида ҳам намоён бўлиши мумкин.

9. Мантикий предикат гапда кесим вазифасида қўлланмаслиги ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объектини билдирувчи сўзнинг ҳам воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлмаслигига олиб келади. У ўз ўрама билан эга вазифасини ўтаса, объект шу ўрамни таркиб топтирган бирикмада тобе бўлак, яъни тўлдирувчи; аникловчи вазифасини ўтаса, объект гап таркибида эга ёки кесим; тўлдирувчи вазифасини ўтаса, объект гап таркибида эга вазифасида намоён бўлади. Бунда мантикий предикат ҳаракат номи ёки сифатдошда ифода топади.

10. Мантикий предикат гапнинг иккинчи даражали бўлақларидан бирида имплицит ифодаланиши ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг объекти воситасиз тўлдирувчи вазифасида намоён бўлганлигига олиб келади. У ўрин холи вазифасида имплицит ифодаланса, объект эга ёки аникловчи вазифасида; пайт ёки равиш холи вазифасида имплицит ифодаланса, объект факат эга вазифасида; воситали тўлдирувчи вазифасида имплицит ифодаланса, объект ёки кесим вазифасида; воситасиз тўлдирувчи вазифасида имплицит ифодаланса, факат кесим вазифасида намоён бўлади.

11. Объектни ифода этувчи сўз билан воситасиз тўлдирувчи гап таркибидаги айни бир бўлак бўлиб келмай, номуносив намоён бўлишида мантиқ ургусининг ҳам ахамияти кўп ўринларда, айниқса, 1- ва 4-

сарлавҳалар остидаги таҳлил этилган қонуниятларда катта эканлигини таъкидлаш зарур.

12.Объектни ифода этувчи сўз билан воситасиз тўлдирувчи номутаносиб келиши ўзбек тилига хос нутқ ходисалари деб қаралиши керак.

IV БОБ
БЕЛГИНИНГ АНИҚЛОВЧИ, КЕСИМ ВА ТАРЗ ҲОЛИ
БИЛАН НОМУТАНОСИБ КЕЛИШИ

Фикрлашнинг объекти бўлган нарсаларми, воқеликларми, кечимларми ва улар хусусияти ёки муносабатими – барчаси ўз белгисига эгадир. Объектив борлиқнинг ҳаммаси ўз белгиларига эга бўлади ва белгилар объектив борлиқдаги нимагадир мансуб бўлгани ҳолда, ундан ташқарида, ўзича ҳаёт эмас.¹ Объектив борлиқдаги нарсалар, воқеликларга мансуб бўлган белгилар ҳар бир тилдаги сифат туркумига оид сўзда ифода топади. Бу Ғарбий Европо тилшунослигида ҳам,² рус тилшунослигида ҳам,³ туркологияда ҳам,⁴ ўзбек тилшунослигида ҳам⁵ кайд этилган. Белги фақат хусусият, қўлам, ранг, баҳо каби маъноларни билдириш билан чегараланади.

¹ Крнг.: Виноградов Н. С., Кузмин А. Ф. Логика. – Минск:Изд.БГУ, 1974, С.27.

² Крнг.: Arsenjewa M. G., Gassilewitsch E. W., Sambrshizkaja A. A., Tereschekowa R. A., Zyganowa I. A. Grammatik der deutschen Sprache. – М.:WSch, 1963, S.63; Admoni M. Der deutsche Sprachbau. – М.-Л.: Просвещение, 1966, С.143; Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. – Leipzig, 1968, S.302; Саидов С., Зикриллаев З. Немис тили грамматикаси. – Тошкент:Ўқитувчи, 1973, 40-6.; Троянская Е. С., Герман Б. Г. Практическая грамматика немецкой научной речи. – М.:Наука, 1974, С.66; Мирсоатов Т. З. Deutsche Grammatik Morphologie. – Тошкент:Ўқитувчи, 1974, 66-6.; Жирмунский В. М. Общее и германское языкознание. – Л.:Наука, 1976, С.196; Иванова И. П., Буракова В.В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.:ВШ, 1981, С.34; Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. – М.:ВШ, 1986, С.133.

³ Крнг.: Виноградов В. В. Русский язык. – М.:Учпедгиз, 1947, С.187; Шу муал.: Учение академика Н. А. Шахматова о грамматических формах слов и частях речи в современном русском языке // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.:Наука, 1975, С.437; Современный русский язык. Морфология / Под ред. В. В. Виноградова. – М.:МГУ, 1952, С.131; Никитевич В. М. Грамматические категории в современном русском языке. – М.: Учпедгиз, 1963, С.69; Голанов И. Г. Морфология современного русского языка / Изд.3ое, испр. и допол. – М.:ВШ, 1965, С.98; Валгина Н. С., Розенталя Д. Е., Фомина М. И., Чапукевич В. В. Современный русский язык / Изд. 3ое, доп. и перераб. – М.:ВШ, 1966, С.183; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык Ч.1. / Изд.3ое. – М.:Просвещение, 1967, С.221; Грамматика современного русского литературного языка /Стр. ред. Н. Ю. Шведова. – М.:Наука, 1970, С.306; Каленина А. В. Имя прилагательное // Современный русский язык / под ред. Д. Э. Розенталя. – М.:МУ, 1971, С.255; Мишина К. И. Части речи // Русский язык / под ред. Л. Ю. Максимова. – М.:Просвещение, 1978, С.128; Попов Р. Н., Валькова Д. П., Маловицкий Д. П., Федоров А. К. Современный русский язык. – М.: Просвещение, 1978, С.200; Современный русский язык. Ч.1. / Изд.3ое, исправ.// под ред. Д. Э. Розенталя. – М.:ВШ, 1979, С.212; Русский язык. Т.1. / гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М.:Наука, 1980, С.540; Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. – М.:Просвещение, 1981, С.106; Клубов Е. В. Имя прилагательное // Современный русский литературный язык / под ред. П. А. Леканта. – М.:ВШ, 1982, С.189; Мартынов В. В. Категории языка. – М.:Наука, 1982, С.103.

⁴ Крнг.: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.:Изд. АН СССР, 1960, С.144; Мусаев К. М. Грамматика караймского языка. – М.:Наука, 1964, С.167; Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. – М.:Наука, 19654, С.82; Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. – М.Наука, 1969, С.160; Грамматика азербайджанского языка / под ред. М. Ш. Ширалиева, Э. В. Севортяна. – Баку:Элм, 1971, С.59; Һесајинзлал М. Муасир азербайжан дили. – Баки:Мариф, 1973, 77-с.; Эзкиев М. Э. Хэзерги татар эдби теле. – Казан, 1974, 100-6.; Грамматика хакасского языка /под ред. Н. А. Баскакова. – М.:Наука, 1975, С.82.; Тенишев Э. Р. Строй сарың-ноғурского языка. – М.:Наука, С.69; Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии торкских языков(има). – Л.:Наука, 1977, С.109; Грамматика современного якутского литературного языка /отв. ред. Е. И. Убрятова. – М.:Наука, 1982, С.156; Хэзерге башкорт теле /Яу. ред. З. Ф. Ураксин, К. Ф. Ишбаев. – Эфа:БКН, 1986, 186-6.

⁵ Крнг.: Хозирги замон ўзбек тили / Ф. Камол тах. ост. – Тошкент:ФАН, 1957, 343-6.; Хозирги ўзбек адабий тили. 1-кт. / Ф. А. Абдурахмонов тахр. ост. – Тошкент:Фан, 1966, 230-6.; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили / 2- нашр. тўлд. – Тошкент:Ўқитувчи, 1975, 149-6.; Ўзбек тили грамматикаси. 1-т. / Мас. мух. Ғ. А. Абдурахмонов, Ш. Ш. Шоабдурахмонов, А. П. Хожиев. – Тошкент:Фан, 1975, 271-6.; Хозирги ўзбек адабий тили. 1-кисм. – Тошкент:Ўқитувчи, 1980, 251-6.

Бу белгилар фақат сифат туркумида ифода топади. Нарса ва воқелик кабиларнинг таркиби, миқдори каби белгилари ҳам бор. Бу белгилар сон туркумига оид сўзларда ифодаланadi.¹ Сифат ўрнида олмошлар берилиши ҳам табиий ҳисобланadi.² Мазкур белги билдирувчи уч туркумга оид сўзларнинг ҳаммаси ҳам бир хил синтактик вазифа бажаради. Улар ғарб тилларида ҳам аниқловчи вазифасини,³ рус тилида ҳам шу вазифани⁴ ўтайди. Буни барча туркий тилларда ҳам,⁵ ўзбек тилида ҳам⁶ кузатиш мумкин.

Объектив борлиқдаги нарсалар ва воқеликлардан ташқари кечимга, яъни ҳаракат ва ҳолатга мансуб белгилар ҳам борлиги айtilган эди. Бу белгилар тилдаги равиш туркумига оид сўзларда ифодаланadi. Уни Европа халқлари тилларида ҳам,⁷ рус тилида ҳам⁸ кузатиш мумкин. Шунингдек у туркий

¹ Крнг.: Иванова И. П., Буракова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – С.34; Русский язык. Т.1 / гл. ред. Н. Ю. Шведова. – С.540; Клобуков Е. В. Имя прилагательное... – С.198; Зкиев М. Э. Хэзерге татар адыби теле. – 100-б.; Хозирги ўзбек адабий тили. 1-к. / Ғ. А. Абдурахмонов тахр. ост. – 240-б.

² Крнг.: Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. – S.331; Иванова И. П., Буракова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – С.40; Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. – С.150; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Ч.1. – С.277; Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). – С.122.

³ Крнг.: Arsenjewa M. G., Gassilewitsch E. W., Sambrshitzkaja A. A., Zyganowa J. A. Grammatik der deutschen Sprache. – S.79; Admoni M. Der deutsche Sprachbau. – S.143; Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. – S.304; Иванова И. П., Буракова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – С.36; Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. – С.137-139.

⁴ Крнг.: Виноградов В. В. Русский язык – С.182; Шу муд.: Учение академика А. А. Шахматова о грамматических формах слов и частях речи в современном русском языке. – С.407; Никитович В. М. Грамматические категории в современном русском языке. – С.69; Голанов И. Г. Орфография современного русского языка. – С.92; Валгина Н. С., Розенталь Д. Е., Фомина М. И., Цапукевич В. В. Современный русский язык. – С.183; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Ч.1. – С.221; Каленина А. В. Имя прилагательное... – С.255; Мишина К. И. Части речи... – С.126; Попов Р. Н., Валькова Д. П., Маловицкий Л. Я., Федоров А. К. Современный русский язык. – С.201; Современный русский язык / под ред. Д. Е. Розенталя. – С.212. Русский язык. Т.1. / под ред. Н. Ю. Шведова. – С.540; Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. – С.106; Клобуков Е. В. Имя прилагательное... – С.190.

⁵ Крнг.: Кононов А. К. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С.146; Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. – С.168; Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка – С.84; Современный татарский литературный язык... Морфология. – С.160; Грамматика азербайджанского языка... – С.59; Ҳусайнод. Муасир азербайжан дили. – 78-с.; Зкиев М. Э. Хэзерге татар адыби теле. – 100-б.; Грамматика хакасского языка... – С.82; Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. – С.109; Грамматика современного якутского литературного языка. – С.156; Хэзерге башқорт теле. – 186-б.

⁶ Крнг.: Хозирги замон ўзбек тили / Ф. Камол тахр. ост. – 344-б.; Хозирги ўзбек адабий тили. 1-к. / Ғ. Абдурахмонов тахр. ост. – 240-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили. – 149-б.; Ўзбек тили грамматикаси. 1-т. / Мас. мух. Ғ. А. Абдурахмонов. Ш. Ш. Шоабдурахмонов, А. П. Хожиев. – 271-б.; Хозирги ўзбек адабий тили. 1-кисм. – 1980, 162.

⁷ Крнг.: Arsenjewa M. G., Gassilewitsch E. W., Sambrshitzkaja A. A., Tereschenkowa P. A., Zyganowa G. A. Grammatik der deutschen Sprache. – S.188; Admoni M. Der deutsche Sprachbau. – S.200; Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. – S.318; Саидов С., Зикриллаев Ф. Немис тили грамматикаси. – 127-б.; Гроанский Е. С., Герман Б. Г. Практическая грамматика немецкой научной речи. – С.91; Мирсоатов Т. З. Deutsche grammatik. Morphologie. – S.200; Иванова И. Т., Буракова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – С.88; Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. – С.268.

⁸ Крнг.: Голанов И. Г. Морфология современного русского языка. – С.228; Валгина Н. С., Розенталь Д. Е., Фомина М. И., Цапукевич В. В. Современный русский язык. – С.260; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Ч.1. – С.394; Каленина А. В. Наречие // Современный русский язык / под ред. Д. Э. Розенталя. – М.:МУ. 1971. С.341; Мишина К. И. Части речи... – С.178; Попов Р. Н., Валькова Д. А.,

оиласига мансуб тилларда ҳам ўз аксини тошган¹. Ўзбек тили ҳам шу оилага киради.² Равиш туркумига оид сўзлар фақат ҳаракат ва ҳолат белгисин билдириш билан чегараланмайди. Улар ўрин, пайт, миқдор-дараж равишларидан иборатлиги ҳам айтилади.³ Ўрин ва пайт равишларинин белги билан семантик алоқадорлиги йўқ. Улар бизнинг тадқиқо объектимизга кирмайди. Миқдор-даража равишларидан миқдор равишлар белги билан семантик алоқадор. Чунки миқдор белгиси борлиги ҳақид юқорида айтган эдик. Аммо даража билдирувчи сўзлар ҳатто равиш туркумига мансуб эмас, деган фикрдамиз. Бу ҳақда А. П. Ҳожиёв ҳам ў фикрини айтган.⁴ Муаллифингиз ҳам шу фикрга қўшилади. Дараж билдирувчи сўзларни равиш туркумида бериш Европа тиллари ва ру грамматикасига бағишланган ишлардан бошланган. Туркий тилла грамматикасига бағишланган ишлар рус мустамликачилиги даврида яратил бошланганлиги учун, у ўз аксини буларда ҳам топган. Ҳозирги давр ўзбе тилининг дарслик ва илмий грамматикалари яратилиши ҳам шу даврга тўғр келади ва улар анъанасини такрорлайди.⁵ Аммо, бизга маълумки, равиш туркуми мустақил маъноли сўзлар туркумига киради. Мустақил маънол сўзлар туркуми лексик маъноли бўлади.⁶ Лексик маъно объектив оламдаг ниманидир ва қандайдир тушунчани сўз орқали ифодалашдан иборат. Даража билдирувчи сўзлар бирор нарсани, белгини, ҳаракат ва ҳолатни ҳам тушунчани ҳам ифода этмайди, балки нутқда бирор сўздан аввал келиб

Д. Э. Розенталя. – М.:МУ. 1971. С.341; Мишина К. И. Части речи... – С.178; Попов Р. Н., Валькова Д. А. Маловицкий Л. Я., Федоров А. К. Современный русский язык. – С.251; Современный русский язык / п ред. Д. Э. Розенталя... С.272; Клобуков Е. В. Наречие / Современный русский литературный язык / под ре. П. А. Леканта... – С.232.

¹Крнг.:Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С.382; Мусаев Ё М. Грамматика карамиского языка – С.186; Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка.- С.25 Современный татарский литературный язык...Морфология. – С.295; Грамматика азербайджанского языка – С.147; Һусејнзада М. Муасир азербайжан дили. – 257-с.; Зәкиев М. Э. Һазерге татар адаби теле. – 100-6 Грамматика современного якутского литературного языка. – С.343; Һазерге башкорт теле. – 239-6.

²Крнг.: Ҳозирги замон ўзбек тили / Ф.Камол тахр. ост. – 469-б.; Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-кт. / Ё А. Абдурахмонов тах. ост. – 333-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адаби тили. – 227-б.; Ўзбек тили грамматикаси. 1 т. / мас. мух.: Ф. А. Абдурахмонов, Ш. Ш. Шоабдурахмонов, А. Ё Ҳожиёв. 523-б.; Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-кисм. – 401-6.

³Аввалги иловада қайд этилган адабиётларинг қайд этилган бетларига қаранг. Лекин улардан сўнғг кўрсатилган адабиёт бундан мустаснодир.

⁴Крнг.: Ҳожиёв А. П. Равиш / Ҳозирги ўзбек адабий тили / мас. мух. Ф. А. Абдурахмонов, Ш. Ш. Шоабдурахмонов, А. П. Ҳожиёв. – Тошкент:Ўқитувчи. 1980, 401-6.

⁵Крнг.: Фузаилов С. Ўзбек тилида равишлар. – Тошкент:ФАН,1953, 14-б.; Ҳозирги замон ўзбек тили Ф. Камол тахр. ост. – 439-б.; Боровков А., Маъруфов З., Абдуллаев И., Шермухаммедов Т. Ўзбек тили дарслиги. 1-кисм. – Тошкент:Ўздавнашр. 1940, 143-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – 93-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 158-б.; Аскарлова Ё Қосимова К., Жамолхонов Х. Ўзбек тили. – Тошкент:Ўқитувчи, 1976, 230-6.

⁶Крнг.: Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. – М.:ИЛИЯ.1959.С 8; Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – С.160; Реформатский А. А. Введение в языковедени Изд.4ое, испр. М.:Просвещение, 1967, С.320,321.

⁷Крнг.: Wellander E. Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen.I-II. – Upsala, 1923. S.41; Горский Ё Т. О роли языка в познании // ВФ. – 1999. №2, С.78; Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова //ВЯ. – 1953, №5, С.3; Булаковский Л. А. Введение в языковедени. Ч.II. – М.:Учпедгиз, 1954, С.31; Звегинцев В. А. Семасиология. – М.:Изд.МУ. 1957, С.143; Ахманова О. С. Очерки по общей и русско лексикологии. – М.:Учпедгиз. 1951, С.38; Волков А. Г. Язык как система знаков. – М.:Изд.МУ. 1966, С.67.

ўзидан кейинги сўзнинг маъносини кучайтириш вазифасини ўтайди.¹ Шунинг учун улар ёрдамчи сўзлар гуруҳига киритилиши керак.²

Ҳолат билдирувчи равишларнинг синтактик вазифаси гапда тарз ҳоли бўлиб келишдир.³ Шу билан бирга, унинг осонликча сифатга кўчиши ва гапда аникловчи вазифасини бажариши гапирилади. Айрим тилшунослар буни равиш туркумига оид сўзларнинг вазифаларидан бири деб ҳисоблайдилар.⁴ Бу фикрга, албатта, қўшилиб бўлмайди. Чунки равишлар ҳаракат ва ҳолат белгисини билдириши билан сифатлардан фарқланади. Шундай экан, у фақат ҳол вазифасида қўлланиши – табиий. Лекин унинг сифат вазифасини бажариши ва аникловчи бўлиб келишини инкор қилиб бўлмайди. Баъзан уларнинг окказионал субстантивациясини ҳам кузатиш мумкин. Шунинг учун ҳам бундай равишларни Н. К. Дмитриев “сифат-от-равиш” туркумидаги сўзлар деса бўлади,⁵ деган фикрни илгари суради. Худди шу фикрни 16 йил ўтгач, Л. А. Покровская маъқуллаб, тилга олади.⁶ В. М. Жирмунский, шу фикрда эканини қайд этишдан ташқари, ўз шавинистик нуктаи назарини ўртага ташлайди. Унингча, туркий тиллардаги сўз туркумларининг, айниқса, равишларнинг ўз шаклига эга эмаслиги улар морфологиясининг тўла шаклланмаганлигидан эмиш. Рус ва бошқа тиллардаги равишлар сифат вазифасини ҳам ўташи равишнинг кейинги даври тараккиёти деб ҳисоблайди.⁷ Бу, албатта, туркий тилларнинг тил фактларига Ҳинд-Европа тиллари қонуниятларидан келиб чиқиб ёндашиш ва уни таҳлил этишдир. Бунинг устига, Ҳинд-Европа тилларини энг тараккий этган тиллар сифатида билиб, қолган тиллардаги фарқни шаклланмаганликка йўйишдан иборат фикр ҳам бор. Ваҳоланки, туркий тилларда сўзлар туркумларга семантикаси нуктаи назари билан тасниф қилинади. Шунга кўра сўзларни ўз туркумлари гуруҳига ажратиб ташлаш мумкин. Равишларнинг сифат вазифасига кўчиши уларнинг окказионал адъективацияси билан

¹ Крнг.: Ҳозирги замон ўзбек тили / Ф. Камол тахр. ост. – 469-б.; Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. – С.260; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Ч.1. – С.396; Грамматика хакацкого языка... - С.111; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – 228-б.; Ўзбек тили грамматикаси. 1 т. – 528-б.; Ҳозирга ўзбек адабий тили. 1-қисм. – 401,402-бб.; Русский язык /гл. ред. Н. Ю. Шведова. – С. 704; Хэзерге башқорт теле / Яу. ред.: З. Ф. Ураксин. К. Ф. Ишбаев. – 240-б.

² А. П. Хожиев шу фикрни илгари сургани ҳолда, қайси туркумга киритилиш масаласида индамаган. Крнг.: Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1- қисм. – Ўша бетлар.

³ Равишнинг ҳаракат ва ғолат белгисини билдириб келишини қайд этган барча адабиётларнинг ўша бетида шу фикр ҳам айтилган.

⁴ Крнг.: Ҳозирги замон ўзбек тили / Ф. Камол тахр. ост. – 483-б.; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С.284; Мусаев К. М. Грамматика карамиского языка. – С.188; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. – С.303; Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. – S.331; Современный татарский литературный язык...Морфология. – С.285; Грамматика современного русского литературного языка / ст. ред. Н. Ю. Шведова. – С.309; Каленина А. В. Наречие... – С.341; Ўзбек тили грамматикаси. 1 т. – 528-б.; Современный русский язык / под ред. К. Э. Розенталя. – С.271; Русский язык / гл. ред. Н. Ю. Шведова. – С.703.

⁵ Крнг.: Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. – М.–Л.:Изд.АН СССР, 1948. С.81.

⁶ Крнг.: Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. – С.251.

⁷ В. М. Жирмунский бу уринда туркий тиллар Ҳинд-Европа тиллари оиласидаги каби сўз туркумлари ўз шаклий кўрсаткичига эга бўлмагани учун, бошқа ўринда феъллар шахс-сон кўшимчасига изчил эгаллиги учун. тараккий этмаган тиллар, деб изоҳлайди. У қарама-қарши қарашларни айтган ҳолда ҳам, туркий тилларни қамситган. Крнг.: Жирмунский В. М. Общее и германское языкознание. С.192, 203-209.

боғлиқдир. Умуман, барча туркий тиллар қатори, ўзбек тилида ҳам сўзлар бирор шакл орттирмаган ҳолда бошқа туркум вазифасига кўчиш хусусиятига эга.¹ Бунинг устига сифат ва равиш белги билдиришига кўра ўзаро нихоятда яқин. Уларнинг бири вазифасини иккинчиси нутқ талаб қилган ўринда табиий бажараверади. Бунинг учун тилнинг бошқа бир қонунияти ҳам сабабдир. У синестезия ҳисобланади. Синестезия бир сезги билан хис қилинадиган белгининг иккинчи сезги билан хис қилинадиган белгига онгдаги умумлаштириш воситасида қиёслаш ва тенглаштириш, уларни бир сўзда ифодалаш, яна ҳам аниқроғи, ҳосила маъно яратишдир.² Масалан: *майин юнг, майин овоз, майин ҳид* ва ҳ. Нарса ва воқеликнинг белгисини билдирувчи сифат ҳаракат ва ҳолат белгисини билдиришга ёки ҳаракат ва ҳолат белгисини билдирувчи равиш нарса ва воқелик белгисини билдиришга кўчиши ҳам мумкин. Бу ҳам синестезиянинг бир кўриниши сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам сифат ва равиш ўртасида фарқ йўқдай туюлади. Бу белгиларни бир мантикий туркумланмага кўйиш учун имконият беради. Аммо тил нуктаи назаридан белги ифода этувчи сўзлар, генетик маъносига кўра, икки туркумга мансубдир. Бу туркумдаги сўзларнинг синтактик вазифаси ҳам, меъёрий ҳолатга кўра алоҳида: сифатлар аниқловчи, равишлар ҳол вазифасида қўлланади. Аммо нутқ талаби уларнинг бу вазифасини ўзгартириб юбориши мумкин. Яъни сифат аниқловчи, равиш ҳол вазифасида қўлланмай, бошқа синтактик вазифада қайд этилади. Бу нутқда турли ҳодисалар ва сабабларга кўра кузатилади. Қуйида сифатларнинг аниқловчидан, равишларнинг ҳолдан бошқа синтактик вазифа бажариб келиши алоҳида тадқиқ этилади, семантик ва синтактик номутаносиблиги асослари таҳлили берилади.

СИФАТДА ИФОДАЛАНГАН БЕЛГИНИНГ АНИҚЛОВЧИ ВА КЕСИМ БИЛАН НОМУТАНОСИБЛИГИ

Белги ифода этувчи сифатларнинг синтактик вазифаси, юқорида қайд этилганидай, аниқловчи бўлгани ҳолда, айрим нутқ талабига кўра, эга вазифасида қўлланиши ва семантик – синтактик номутаносиблиги юзага келиши ҳам мумкин. Бунда икки нутқ ҳодисаси сабаб бўлади: 1) эганинг эллипсисга учраши; 2) объект ифодалаган сўзга мантик урғусини юклаш мақсади.

Эга эллипсисга учрагани учун, унинг аниқловчиси вазифасида келиши керак бўлган сифат эга вазифасида келади. Бунда субъект белгисини диққат марказига чиқариш мажбурияти субъект билдирувчи бўлак – эгани тушуриш, яъни қўлламасликка олиб келади ва унинг маъно ҳам синтактик вазифасини

¹ Қрғ.: Бу ҳодиса тилшунослиқда конверсия термини билан тилга олинади. Қрғ.: Ғуломов А. Ғ. Сўз ясалиши // Ўзбек тили грамматикаси. 1 т. - 46,47-66.; Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1964 №4. 36-6.

² Қрғ. Ullmann St. The principles of semantics. - Glasgow. 1952, P. .

аниқловчиси – белги билдирувчи сўзга меърос сифатида қолдиради,¹ у орқали имплицит англашилади. Масалан, *Юзи қаттиқ насиб этмаганни ер* (мақол). гапида *қаттиқ* сўзи эга вазифасида қўлланган. Бу сўзда фақат белги эмас, гап субъекти имплицит англашилади. Аммо бу сўзнинг эксплицит англашилган маъноси белгидир. Субъект маъносини шу сўзга юклаш имкони бўлгани учун, уни эллипсисга учратилган ва аниқловчи вазифасида қўлланиши зарур бўлган сўз отлик вазифасига кўчиб, гап эгаси бўлиб келган. Яъни гапдаги *юзи қаттиқ* ибораси ҳам белги, ҳам шахс референтига асослангани ва *ер-* феъл кесимидан англашилган ҳаракат субъект белгисини англаггани ҳолда, гап эгаси вазифасини ўтаган. У субъектни имплицит ифода этган.

Сифатдошлар ҳам сифатлик хусусиятига эга феъллардир. Улар ҳаракат ёки ҳолат белгисини билдиради. Улар ҳам ўзи ифодалаган ҳаракат ёки ҳолат белгиси мансуб субъектни имплицит ифода этса, гап эгаси вазифасида қўлланади. Масалан, *Эшикни кейин қирган ёпар* (мақол). гапида *қирган* сифатдоши эга вазифасида қўлланган. Чунки у эллипсисга учраган субъект билдирувчи сўзнинг синтактик вазифасини ўз устига олган. У субъект семантикасини ўзида ифода этган.

Объект билдирувчи сўзга мантик урғусини бериш учун, уни гапнинг от кесими вазифасига ўтказишга тўғри келади. Бунда унинг аниқловчиси вазифасини ўтовчи сўз гапнинг эгаси вазифасини ўтайди, яъни белги билдирувчи сўз эга вазифасини олади. Шуни ҳам айтиш керакки, бу белги билдирувчи сўз сифат бўлмайди, балки сифат ўрнида қўланган олмош эканлиги кузатилади. Бундаги предикатив кўшилма от кесимнинг аниқловчиси ҳолида ўрин топади. Масалан, *Шу шoirнинг тузган режаси* (Уйғун). гапида от кесим *режаси* сўзи билан ифодаланган. У гапнинг мантикий предикати бўлган *тузган* феълнинг объектидир. Объектнинг белгиси *шу* олмошида ифода топган. Объект билдирувчи сўзга мантик урғусини бериш учун кесим вазифасига кўчирилганда, унинг белгисини билдирувчи сўз эга вазифасига ўтар экан, улар деярли кўрсатиш олмошида ифодаланганлиги кузатилади. Қўлимиздаги мисоллардан фақат биттасида у белгилаш олмоши билан бирга қўлланган. Масалан, *Бу ҳаммаси яратганини қилган ишидир* (Ҳ. Олимжон). гапидаги кесим вазифасидаги *иши* сўзи гапнинг мантикий предикати бўлган *қилган* феълни объектини билдиради. Унинг белгиси *бу ҳаммаси* олмошларида ифода топган. Улар шу гапнинг эгаси вазифасида берилган. Кўрсатиш олмоши белгига ишора қилгани ҳолда, эга вазифасини бажариб келиши асосан бир хил қолипни гапларда кузатилади. Яна *Бу пайғамбар қолдирган мерос* (Ҳ. Олимжон). *Бу кўчадан сенга юққан маърифат* (Ҳ. Олимжон). каби мисолларга эътибор бериш мумкин. Бу гапларнинг эгаси ҳам бу кўрсатиш олмошида ифода топган бўлиб, улар ҳам белгига ишорани билдиради. Ҳаммасида ҳам объект билдирувчи сўз кесим вазифасини ўтаган. Белги билдирувчи сўзнинг олмош

¹ Қрғ.: Маҳмудов Н. М. Эллипсис в узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. Филол. наук. Ташкент, 1978. С. 11; Ғуломов А. Ғ. Сўз ясалиши... – 50-б.

эмас, сифат бўлиб келишига биз йиққан варақаларда мисол учрамади, лекин у бўлиши мумкин: *Қизил кишига яққол кўринадиган нурдир*. гапида қизил сўзи эга вазфасини ўтаган. Бу гап қолипи ҳам аввалги гаплар қолипида бўлиб, кесими ҳаракат ва ҳолат объектини билдириб келган сўздир. Гапларнинг бундай трансформация қилиниши ўзбек тилида анча кенг тарқалган.

Белги билдирувчи сўзнинг эга вазифасига чиқарилиши учун, у объект билдирувчи сўзнинг аниқловчиси экани ҳолда, гапнинг қайта трансформацияси бўлиши шарт эмас. У гапнинг субъектига хос белгини билдириши ҳам мумкин. Масалан, *...рўзгорига яраша пул топиб келган одам эди*. (С, Аҳмад). Бу гап эгаси III шахс бирликни билдирувчи кишилик олмошидир. У гап субъекти бўлган *одам* сўзига ишора қилувчи белгини билдириб келган. *Одам* сўзи гапда кесим вазифасини ўтаган. Белги билдирувчи эга имплицит ифодаланган. Одатда ўзбек тилида олмош билан ифодаланадиган эга эллипсисга учраши кўп кузатилади. Шундай ҳолда ҳам белги билдирувчи сўзнинг имплицит эга ифода этиши синтактик вазифасига нисбатан номутаносиб келиши деб ҳисобланади.

Бундай аниқловчилик бирикмаларнинг гапнинг қайта трансформациясида ҳоким бўлаги кесим, тобе бўлаги эга вазифасида қайд этилиши гапда семантик жиҳатдан предикат, синтактик жиҳатдан кесим, яъни марказ; у гапни уюштирувчи, гап қолипни белгиловчи, бўлакдир, деган I боблаги фикримизни асословчи яна бир исбот дейишимизни қувватлайди.

Белги билдирувчи сўзга мантик урғусини бериш зарурияти туғилса, унга от кесимлик вазифаси берилди ва субъектини аниқловчилик вазифасига ўтказилади. Масалан: *Меҳнатсеварлик – кишининг энг яхши фазилати* (“Ҳалқ сўзи”). Бу гапдаги *енг яхши фазилат* бирикмаси белги ифода этган. Унга мантик урғусини бериш зарурияти субъектнинг қаралмиши ҳолатида трансформация қилиш ва гапнинг янгилиги ўрамида беришга олиб келган. Гапнинг предикати ва субъекти маълум ўрама сифатида берилган. Янгилик ўрама марказида *фазилат* сўзи тургани учун, у мантик урғусини ўзида акс эттирган. Бунинг устига от кесимга ҳамма вақт мантик урғуси берилди.¹ Меъёрий ҳолатда гап *Энг яхши фазилатли киши меҳнатни севади*. ҳолида бўлади. Бунда тўлдирувчига мантик урғуси берилди. Субъект белгисини таъкидлаш зарурияти уни кесимлик вазифасига кўчирди ва синтактик вазифасини белги маъноси билан номутаносиб қилиб қўйди.

Мантик урғуси бериш зарурияти билан белги билдирувчи сўзни кесим вазифасига келтирувчи гап трансформацияси ўзбек тилида жуда кам учрайди. Айниқса предикатни гап эгаси вазифасида қайд этиш имконияти анча бўғилган.

Белги билдирувчи сўз тўлдирувчи вазифасини ўташи ҳам мумкин. Бунда, албатта, белги билдирган бўлакнинг аниқланмиши тўлдирувчи вазифасида бўлиб, эллиптик ҳолда келади. Унинг вазифа ва маъносини ўз

¹ Крн.: Ҳайтметов Ф. А. Алишер Навоий ғазалиётинда ҳофия ва мантик урғуси муносабати. Тошкент: Университет, 1993. 30-6.

устига олган белги билдирувчи сўз тўлдирувчи вазифасига ўтади. Аммо бунгача ҳам предикатнинг бошқа нисбат шаклига кириши ва гап қайта трансформация қилиниши кузатилади. Яъни субъект тўлдирувчи вазифасига кўчади. Бунда предикат орттирма нисбат шаклини ва субъект воситасиз тўлдирувчи вазифасини олишти мумкин. Масалан, *Юзи қизилни уялтириб бўлмас* (мақол). гапининг предикати орттирма нисбатдаги феълдир. Шунинг учун ҳам гап субъекти воситасиз тўлдирувчи вазифасида ифода топган. У эллипсисга учрагани учун, аниқловчи вазифасидаги белги билдирувчи *қизил* сўзи воситасиз тўлдирувчи вазифасини ўтаган. Феъл ўзлик нисбати шаклини олса, у кесимлик вазифасини ўтагани холда, гапда объект билдирувчи сўз эга вазифасини олганлиги кузатилади. Чунки кесим вазифасидаги феъл ўзлик нисбатида келса, у гапнинг ҳам субъекти, ҳам объектини билдиради.¹ Бу ҳолатларда эга вазифасидаги субъект объектликни ҳам ўз устига олиши меъёрий ҳолатдир.² Бу ўринда объект билдирувчи сўз эга вазифасига кўчиб, субъектликни ҳам ўз устига олади. Аммо у жонли мавжудотни эмас, ниманидир англатади. Шунинг учун у мантиқан субъект эмас, объект эканлиги билан чегараланади, лекин грамматик субъект деб қаралаверади.³ Бунга феъл кесимдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъектини билдирувчи бўлакка мантик урғусини бериш мақсади сабаб бўлган. У феъл кесим олдида контакт қўлланиши зарур. Бунинг учун уни воситали тўлдирувчи вазифасига кўчириб, кесимга ёндаштирилади. Мажхул нисбатидаги феъл кесимли гапларда субъект воситали тўлдирувчи вазифасида қайд этилиши табиий ҳолдир. Гарчи таҳлил этилмоқчи бўлган гап кесими ўзлик нисбатида эканлигига қарамай, ўзлик ва мажхул нисбати шакллари айни *-(и)н, -(и)л* қўшимчаларидан иборат эканлигини эслаш лозим. Ўша ердаги фикр бўйича, ўзлик ва мажхулликни морфологик шакл семантикаси эмас, ўзак семантикаси белгилайди. Ўзлик нисбатида келган феъл кесимлигидаги гап субъектининг воситали тўлдирувчи вазифасида келиши ҳам шунга асосланган. Мисолга эътибор беринг: *Кўрққанга кўша кўринар* (мақол). гапнинг кесими ўзлик нисбатидаги *кўринар* феълдир. Унинг субъекти *кўрққан* сифатдошида имплицит ифода топган. Бу сўз луғавий нуқтаи назардан белги билдиради. Шунга кўра у шахс билдирган субъект аниқловчиси вазифасини ўтайди. Шахс билдирувчи сўз феъл субъекти ҳисобланади. Унинг эллипсисга учраши аниқловчисига синтактик вазифаси ва маъноси юкланиши учун сабаб бўлган. Гап кесими – ўзлик

¹ Қрғ.: Гуломов А. Ф. Феъл. – Тошкент:ФАН, 1954, 59-6; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 134-б.; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – 182-б.

² Юқорида қайд этилган адабиётлардаги ўша бетлар. М. Аъламова муаллифининг, ўзлик нисбати ўтимсиз феъллардаги ўхшатиб объектсиз феълларни яратиш мақсадида келиб чиққан, деган фикрига эътироз билдирган холда, ўзакдаги табиий ўтимсизлик билан ўзлик нисбатидаги иккиламчи ўтимсизликни қориштирган, дейди. Муаллифингиз буну жуда яхши тушунган, лекин у ўзлик нисбати келиб чиқиши ҳақида этимологик таҳлил келтирган. М.Аъламова бу томонга эътибор қаратмаганга ўхшайди. Қрғ.: Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. – Тошкент:Фан. 1982, 43-б.

³ Қрғ.: Гухман М. М. Теория подлежащего в языках разных типов // Члены предложения в языках различных типов. – Л.:Наука. 1972. С.22; Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. – Л.:Наука. 1078. С.207.

нисбатиди. Шунинг учун ундан англашилган субъект воситали тўлдирувчи вазифасидадир. Аниқланмиш вазифасини меросга олган аниқловчи ҳам воситали тўлдирувчи вазифасида қайта шакланган ва белги маъносига нисбатан номутаносиб синтактик вазифартирган.

Яна *Яхшидан от қолади* (моқол) каби мисолларни ҳам ююридагича таҳлил этилади. Бу гапда ҳам белги билдирувчи *яхши* сўзи имплицит ҳолда гап субъектини ифодалайди, лекин воситали тўлдирувчи вазифасини ўтаган. Бу гапда ҳам белги билдирувчи сўз номутаносиб вазифани ўташида объект билдирувчи *от* сўзининг эга вазифасига кўчиб, кесим билан контакт қўлланиши, яъни мантик урғуси юкланиши; субъект билдирувчи сўзнинг воситали тўлдирувчи вазифасига кўчиб, эллипсисга учраши сабаб хисобланади. Яна *Мен оқш ёқтираман* мисолида эса бундан иккита ораатиб аввалги берилган мисол таҳлилини эслашга тўғри келади. Бунинг ҳам кесими орттирма нисбат феъли бўлгани туфайли, объект билдирувчи сўз воситасиз тўлдирувчи вазифасида келган ва эллипсисга учраб, унинг вазифасини белги ифодаловчи аниқловчи ўз устига олган. Агар мисол *Оқ менга ёқди*. деб тузилганда эди, объект билдирувчи сўз эга вазифасида келган ва у эллипсисга учрагани учун, аниқловчи вазифасидаги белги билдирувчи сўз эга вазифасига кўчган бўларди.

Белги билдирувчи сўзларнинг сифат туркумига оид бўлиши ва аниқловчи вазифасида қўлланиши ҳам чегаралангандир. У асосан сифатловчи, айрим ҳолатда изоҳловчи аниқловчи вазифасида келади. Улар қаратқичли аниқловчи вазифасида келиши меъърий ҳолат эмас. Чунки қаратқичли аниқловчилар деярли от туркумида ифодаланиб, киши, нарса ёки воқелик билдириб келади.¹ Шунга қарамай, белги билдирувчи сўзлар турли тил ходисалари натижасида қаратқичли аниқловчи вазифасини ўз устига олиши мумкин. Бу ҳам маъно ва шакл номутаносиблиги деб қаралади. Масалан, *Ёмонлиг беир қилги ортиқ* (мақол) гапи таҳлилига эътибор бериши мумкин. Бу гаптаги қаратқичли аниқловчи ҳоким бўлакнинг эллипсиси натижасида шакланган. У қаратқич келишикли шахс билдирувчи оғнинг сифатловчи аниқловчиси бўлиши керак эди. Бу бўлак сифатловчи аниқловчининг вазифасини устига олиши ва маъносини имплицит ифода этиши билан бирга, мантик нуқтаи назаридан, гап субъектини қайд этади. Белги семантикаси сўзнинг мантикий субъектини билдириши ва унинг қаратқичли аниқловчиси авзифасида шакланганлиги мутаносибликка эга эмас. Бундан ташқари, гап мақол талаби билан шундай қайта трансформация қилинган ки, натижада бўлақлар меъърадаги ҳолдагига нисбатан вазифарини тамоман ўзгартириб юборган. Бу ўринда аввало субъект ифодаланган сўзга

¹ Крпг.: Ҳозирги замон ўзбек тили / Ф. Камол таҳр. ост. – 317-319-б.; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. С.102, 103; Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. – С.151-153; Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. – С.114, 115; Современный татарский литературный язык...Морфология. – С.141; Грамматика азербайджанского языка / под ред. М. Ш. Ширалиева, Э. В. Севортяна. – С.44,45; Ўзбек тили грамматикаси. 1 т. / мас. мух. Ф. А. Абдурахмонов, Ш. Ш. Шобабдурахмонов, А. П. Ҳожиев. – 204 -222-бб.; Ҳазерге бошқорт теле / яу. ред. З. Ғ. Ураксин, К. Ғ. Ишбаев. – 183, 184-бб.; Грамматика хакасского языка / под ред. Н. А. Баскакова. С.67, 69.

эътиборни қаратиш зарур. У қаратқич шаклидадир. Ваҳоланки, у бош келишиқда шакланган эга бўлиши керак. Предикат ҳаракат билдирувчи сўзда ифодаланиши меъёр ҳисобланади. Шунга кўра гапнинг меъёрий тузилиши *Ёмон бир қилқни ортиқ қилади*. ҳолида бўлади. Гап трансформацияси предикат белгисини билдирувчи сўзга диққатни қаратиш заруриятидан келиб чиққан. Бунинг учун уни гап кесими вазифасида қайд этиш керак бўлади. Уни шу талабга мувофиқ гапда берилган. Шу белги қаратилган ҳаракатни билдирувчи сўз отлаштирилиб, унга эга вазифаси юкланган. Одатда кесим билдирган белги эгага қаратилган бўлади. Ҳаракат билдирувчи предикатни отлаштирилиб, эга вазифасига ўтказилар экан, сўз семантикаси моҳияти сақланиши ўз қимматини йўқотган эмас. Предикат эга вазифасини олгани учун эгалик билан шакланган ва ўз субъектини билдирувчи бўлакнинг қаралмиши ҳолатини олган. Яъни субъект ифодаланган сўзнинг қаратқич билан шакланганлиги ҳам шу тил ҳодисаси билан боғлиқдир. Шунинг ҳам айтиш кераки, гап қайта ҳар қандай трансформация қилинса ҳам, ундаги ҳар бир бирикма ўз ҳоким – тобелигини сақлаган ҳолда (эга ва кесим қўшилмасидан ташқари) бошқача боғланиш билан юзага чиқади. Мазкур гап трансформацияси ҳам шундай келган. *Ортиқ* сўзи аниқловчи вазифасидан кесим вазифасига ўтказилиб, қайта шаклантирилган бўлса ҳам, маъно ва шакл мутаносиблигини ушлаган. Чунки белги билдирувчи сўзлар кесим вазифасини бажариши табиий ва меъёрий ҳол ҳисобланади.

Белги билдирувчи сўз қаратқичли аниқловчи вазифасида келиши қаралмишнинг эллипсиси билан бирга, феъл кесимнинг мажхуллик нисбатда бўлиши билан ҳам, боғли ҳолда юз беради. Масалан: *Анварнинг сармушилиги эҳтимоли шаҳарнинг катта – кичиклари орасида сўзлашилдиб қолди* (А. Қодирий). Бу гапдаги белги билдирувчи *катта-кичиклари* сўзлари белгисиз қаратқичли аниқловчидир. Бу у сифатлаб келган шахс билдирувчи отнинг эллипсиси натижаси ҳисобланади. У қаратқичли аниқловчи вазифасини олган, ўрин ҳоли вазифасидаги *орасида* сўзи қаралмишлик вазифасига ўтган. *Катта-кичиклари* сўзида асосан гап субъекти ўз ифодасини топган. Субъект билдирувчи сўз гап эгаси вазифасида қўлланиши керак эди. Феъл кесимнинг мажхул нисбатда қўлланиши гапдаги объект ҳисобланган *эҳтимоли* сўзини эга вазифасига, субъектни ўрин ҳолининг қаратқичли аниқловчиси вазифасига кўчиши учун сабаб бўлган. Бу ўринда ҳам маъно ва шакл ному таносиб келган.

Сифатларнинг тарз ҳоли вазифасида қўлланиши ҳам уларнинг маъноси билан шакли ўртасидаги ному таносибликдир. Чунки бунда у равиш вазифасига кўчган ва равиш каби синтактик вазифа бажарган ҳисобланади. Лекин унинг равиш вазифасида қўлланиши тилнинг айни бир ҳодисаси натижасида эмас, турли ҳодисалари натижасида юзага чиқади. Эътибор қилинг: *Бунақа гапларни мен ҳам унча яхши билмайман* (Т. Малик). *...Ўқитувчи синфдаги ҳар бир боланинг нима қилаётганини аниқ билиб туради* (Ў. Ҳошимов). *Дунё унга гўзал кўринди* (Х. Олимжон). гапларига

эйтибор бериш мумкин. Биринчи гапдаги *яхши* сифати синестезияга кўра, иккинчи мисолдаги *аниқ* сифати ҳам худди шу усулда равишга кўчган. Учинчи мисолдаги *гўзал* сифати аниқланмиш вазифасидаги тарз холининг эллипсиси натижасида шу вазифани ўтаган. Шунга кўра улар маъноси билан шакли номутаносиб бўлиб қолган.

Кўрдикки, белги билдирувчи сифат, қисман сон туркумига мансуб сўзлар ва улар ўрнида келадиган олмошлар синтактик жиҳатдан эга, тўлдирувчи ва қаратқичли аниқловчи вазифасида келиб, маъно ва шакл номутаносиблигини юзага келтириши кузатилади. Бу номутаносиблик асосан мантик урғусини маълум бўлакка юклаш учун уни кесим вазифасига ўтказиш ёки феъл кесимдан олдинга олдириш; маълум бўлакни эллипсисга учратиб, унинг вазифа ва маъносини тобе бўлакка юклаш, қолаверса, кесим вазифасидаги феълнинг нисбатини ўзгартириш орқали юзага чиқади. Буларнинг баъзан иккитаси бир йўла сабаб бўлиши ҳам мумкин. Сифатларнинг равиш вазифасига кўчиши ва тарз холи вазифасини ўташи синестезия ва эллипсис натижаси ҳисобланади. Бу ходиса тилда анча фаолдир.

РАВИШДА ИФОДАЛАНГАН БЕЛГИЛАРНИНГ ТАРЗ ҲОЛИ ВА КЕСИМ БИЛАН НОМУТАНОСИБЛИГИ

Белги ифода этувчи ҳолат равишларининг синтактик вазифаси, юқорида қайд этилганидай, тарз холи бўлгани ҳолда, айрим нутқ талабига кўра, эга вазифасида ҳам келиши ва маъно –шакл номутаносиблигини юзага чиқариши мумкин. Бу равиш туркумига оид сўзларнинг отлашуви билан боғлиқдир. Равиш ҳеч вақт бир йўла отлашмайди. У аввал нутқий синестезияга учраб, сифат вазифасида нутқ учун танланади ва аниқланмишнинг эллипсисга учраши унинг отлашувига сабаб бўлади. Масалан, *Кўп берса тўйдироди, урса ўлдироди* (мақол) гапидаги *кўп* сўзи микдор равишидир. У ҳам микдорий белги ҳисобланади. Шунга кўра кишилар микдорини кўрсатиш вазифасини ўтаган. Лекин кишиларни ифода этувчи сўз эллипсисга учрагани учун, унинг ўзи отлашиб, эга вазифасини бажарган. Натижада семантикаси билан синтактик вазифаси номутаносиб келган.

Белги билдирувчи ҳолат равишларининг кесим вазифасида берилиши кўп учрайди. Бунинг учун унга мантик урғусини бериш мақсади аҳамият касб этади. Мантик урғуси берилган кесим вазифасидаги белги билдирувчи сўз гап бошига чиқарилади. Шу белги хос бўлган ҳаракатни билдирган сўз отлаштирилган ҳолда эга вазифасига ўтказилади. Масалан: *Эмас осон бу майдон ичра турмоқ* (Навоий). Бу гапдаги белги билдирувчи *осон* равиши кесим вазифасида берилган ва унга тўлиқсиз феълдан иборат боғлама ҳам илова қилинган. Одатда кесим эганинг белгисини билдириб келади.¹ Шунга кўра белги қаратилган ҳаракат отлаштирилиб эга вазифасига ўтказилган. Бу

¹ Қрғн.: Гуломов А. Ғ. Содда гап. – Тошкент: Фан, 1955. 48-б.

турмоқ ҳаракат билдирувчи ҳаракат номи, мантик нуктаи назаридан, гап предикатидир. Ҳаракат ёки ҳолат белгисини билдирувчи сўз кесим вазифасига ўтказилар экан, ҳаракат ёки ҳолатни билдирувчи сўз, яъни феълнинг ўзи отлаштирилган ҳолда эга вазифасида қўлланади. Лекин у мантик урғусини олган такдирда ҳам гап бошига чиқарилиши шарт эмас. У гап охирида ҳам қўлланади ва от кесим ҳолатида мантик урғусини олаверади. Масалан, *Мусулмон бўлиш – аста-секин* (мақол). гапида ҳам белги билдирувчи сўз *аста-секин* равиши эканлиги ҳолда, кесим вазифасида қўлланган ва мантик урғуси унга юкланган. Шу белги оид бўлган ҳаракат билдирувчи феъл ҳаракат номи шаклида эга вазифасида берилган. Баъзан эга вазифасидаги ҳаракат номи эллиптик ҳолда ифода топиши ҳам мумкин. Бунда у актуализатор орқали англашилиб туради. Яъни: *Мусулмонлик – аста-секин*. Бу ўринда эллипсисга учраган ҳаракат номи *мусулмонлик* сўзининг мавҳумлик қўшимчаси воситасида англашилган.

Кесим вазифасига ўтказилган белги билдирувчи сўз фақат ҳолат равиши эмас, миқдорий белги билдирувчи, яъни санок сондан иборат бўлиши ҳам кузатилади. Масалан, *Йигитнинг сўзи – битта* (мақол). гапида кесим вазифасини миқдорий белги билдирувчи *битта* сўзи ифодалаган. У оид бўлган ҳаракат сўз оти орқали намоён бўлган. Бу сўз от каби нарса билдириб келган эмас, балки ‘ваъда бериши’ маъноли нутк кечимини англаган. У шундай отлашган. Ҳаракат белгисининг кесим вазифасида келиши маъно ва шакл номутаносиблигини юзага келтирган.

Миқдорий белги миқдор равишларида ҳам ифода топади. Улар ҳам мантик урғусини юклаш мақсади билан гапда кесим вазифасида берилиши мумкин. Масалан, *Бунда толе ҳар нарсадан мўл* (Ҳ. Олимжон). гапидаги *мўл* сўзи миқдор белгисини билдириб келган бўлиб, кесим вазифасида қўлланган ва мантик урғусини олган, синтактик вазифаси билан мос келмаган. Гап эгасида эса феъл ясалиши учун асос бўлувчи ёрдамчи феъл тушириб қолдирилган. Шунга қўра *толе* сўзи от холида эга вазифасини ўтайверган.

Миқдор белгисини билдирувчи сўзлар гапда кўпроқ кесим вазифасида қўлланиши кузатилди. Ҳолат равишларининг кесим вазифасида қўлланиши жуда кам. У санокли миқдордагина мисолларда ўз аксини топди.

Белги билдирувчи сўзларнинг, тўғрироғи, равишларнинг кесим вазифасида қўлланиши учун, тилнинг бошқа ходисалари ҳам сабаб бўлади. Бунда тарз холи вазифасини ўтаган белги билдирувчи бўлакнинг ҳоким бўлаги ҳисобланган феъл кесим нутк кечимидан англашиларли бўлгани учун, тушириб қолдирилади. Унинг маъносини имплицит ифода этувчи тарз холи кесим вазифасига кўчади. Масалан, *...сенинг ишинг осон,- деди Солиев* (Т, Малик). гапидаги кўчирма қисми кесими *осон* равишида ифода топган. У асли тарз холи вазифасини ўташи керак эди. Мантиқан ҳам у шу вазифа семантикасини билдириб турибди. Унинг кетидан берилиши керак бўлган ‘кечим’ билдирувчи феъл кесим эллипсисга учраган. Т. Маликдан келтирилган қуйидаги мисол ҳам шунга ўхшайди: *Менинг кайфиятим яхши келса, сеники чатоқ*. Бу қўшма гап таркибидаги бош гапнинг феъл кесими

эллипсисга учраб, унинг вазифаси тарз холига юкланган. Бу гаплардаги ҳолат равишлари ҳам ўз семантикасига номутаносиб синтактик шаклда берилган. Бу усулда ҳолат равишининг кесим вазифасида қўлланиши ўзбек тилида анча фаолдир.

Ҳолат равишлари ва қисман миқдор белгисини билдирувчи равишлар, гапда маълум бўлакка мантик урғусини бериш максалида қилинадиган трансформацияга кўра, тўлдирувчи вазифасида қўлланиши ҳам кузатилади. Масалан, *Озга қаноат қилмоқ* -- *Раҳмоннинг иши* (мақол). гапидаги *озга* ҳолат равиши билан *Кўндан қуён қочиб қутилмас* (мақол). гапидаги *кўндан* миқдор равишининг гапда воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланиши битта сабаб – маълум бўлакка мантик урғусини бериш максалидаги бўлақлар вазифасини ўзгартириш натижаси билан боғлиқдир, лекин қолган трансформация кечимлари бир – биридан фарқ қилади. Аввалги мисолда одат маъноли *иш* сўзига мантик урғуси бериш учун, уни гапнинг от кесими вазифасига кўчирилган бўлса, кейинги мисолда объектни таъкидлаш учун, уни эга вазифасида кесим билан ёндош келтирилган. *Озга* сўзи воситали тўлдирувчи вазифасида келиши учун унинг аниқланмиши бўлган воситали тўлдирувчи вазифасидаги бўлак эллипсисга учраган. *Кўндан* сўзи воситали тўлдирувчи вазифасида қўлланишига унинг аниқланмиши бўлган субъект ифодалаган сўз тўлдирувчи вазифасига кўчирилиб, эллиптик қўлланганлиги сабаб бўлган. Натижада улар номутаносиб синтактик вазифада ифода топган. Яна *Ақллар маззани хўп қилишганди* (Х. Шокирова). гапида ҳам *маззани* ҳолат равиши воситасиз тўлдирувчи вазифасида қўлланганлиги ва синтактик вазифаси билан номутаносиб келганлигини ҳам кузатиш мумкин. Лекин бунинг учун равиш сифат вазифасида нутқка киритилиб, аниқланмиши эллипсисга учраши сабаб бўлган.

Ҳолат равишлари ва миқдор равишларининг турли тил ҳодисаларига кўра тўлдирувчи вазифасида қўлланиши тил ҳодисалари кечимида, оз бўлса ҳам, учраб туради

Ҳолат, миқдор равишлари ва миқдорий белги билдирувчи сўзларнинг аъъективацияси анча фаол бўлиб, аниқловчи вазифасида қўлланиши ҳам тилда табиий ҳолдир. Бу кўпгина тилшунослар томонидан қайд этилган.¹ Буни муаллифингиз синестезия ҳодисаси билан ҳам боғлаган эди. Масалан: *Кўп гап – эшакка юк (макол)*. *Хўжайин пастроқ овозда деди* (Т. Малик). *Анвар Элчинни ёқлаб келганида чиндан ҳам хушқайфиятда эди* (Т. Малик). *Бўғиқ, сокин тунлар ўтади* (Х. Олимжон). Бу гапларда *кўп*, *пастроқ*, *хуш* ва *сокин* равишлари сифат вазифасига кўчиб, аниқловчи бўлиб келган. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, ҳар қандай ҳолат ва миқдор холи ҳам рус туркологлари айтганидай, сифат вазифасини тўлалигича ўтайвермайди.² Масалан, *аста*, *дарров*, *аранг*, *зўрга*, *базўр*, *дарҳол*, *яёв*, *муттасил*, *батамом* каби равишлар ва шунингдек келишиқлар билан шаклланган ҳолат

¹ Кринг.: Ҳозирги замон ўзбек тили / Ф. Камол таҳр. ост. – 483-б.; Ҳозирги ўзбек адабий тили . 1-қт. / Ф. Абдурахмонов таҳр. ост. – 334-б.; Современный татарский литературный язык. Синтаксис. – С.295.

² Бу ҳақда боб бошида айтган ва илова келтирган эдик.

равишлари мутлако сифат вазифасини ўтамайди. Равишларнинг бошқа маъно турларининг шу туркумга хослиги анча қатъийдир. Бу, албатта, туркий тиллар хусусиятини тўла ўрганилмай чиқарилган хулоса, деб қаралиши керак. Уларнинг, равиш туркуми хали тўла шаклланмаган, деган фикрига ҳам қўшилиб бўлмайди.

Қўрдикки, ҳолат, миқдор равишлари ва миқдорий белги билдирувчи сўзлар синтактик жиҳатдан эга, кесим, тўлдирувчи ва қараткичли аниқловчи вазифасида келиб, маъно ва шакл номутаносиблигини юзага келтириши кузатилади. Бу номутаносиблик асосан мантик урғусини маълум бўлакка юклаш учун уни кесим вазифасига ўтказиш ёки феъл кесимдан олдинга келтириш; маълум бўлакни эллиписга учратиб, унинг вазифа ва маъносини тобе бўлакка юклаш орқали юзага чиқади. Ҳолат равишларининг сифатга кўчиши ва аниқловчи вазифасида келиши бор бўлса ҳам, ниҳоятда чегараланган, айниқса, кўлам равишлари ва келишиқлар воситасида шаклланган равишлар бундан мустаснодир. Номутаносиблик учун эллипис ҳам, мантик урғуси талаби ҳам бир йўла сабаб бўлиши кузатилади.

ХУЛОСА

Белгининг сифат, миқдорий белги билдирган сон ва улар ўрнида қўлланган олмошлар билан ифодаланганда синтактик аниқловчи ёки кесим билан; ҳолат, миқдор равишлари, баъзан миқдорий белги билдирган сонлар билан ифодаланганда синтактик тарз холи билан номутаносиб келишини таҳлил этиш қуйидаги хулосаларга олиб келди.

1. Белги сифат, миқдорий белги билдирган сонлар ва улар ўрнида қўлланган олмошларда; ҳолат миқдор равишлари ва баъзан миқдорий белги билдирган сонларда ифода топади.

2. Сифатлар, миқдорий белги билдирган сонлар ва улар ўрнида қўлланган олмошлар гап таркибида аниқловчи ёки кесим вазифасини ўтайди ва бу уларнинг синтактик нуктаи назардан меъёрдаги шакли ҳисобланади.

3. Ҳолат, миқдор равишлари ва миқдорий белги билдирган айрим сонлар гап таркибида тарз холи вазифасини ўтайди ва бу уларнинг синтактик нуктаи назардан меъёрдаги шакли ҳисобланади.

4. Сифатлар, миқдорий белги билдирган сонлар, улар ўрнида қўлланган олмошлар баъзан эга, воситали ёки воситасиз тўлдирувчи, қараткичли аниқловчи каби синтактик вазифада қўлланиб, маъно ва шакл номутаносиблигини юзага келтириши мумкин.

5. Ҳолат ва миқдор билдирувчи равишлар, айрим миқдорий белги билдирувчи сонлар эга, воситали ёки воситасиз тўлдирувчи, кесим каби синтактик вазифада қўлланиши, маъно ва шакл номутаносиблигини юзага келтириши мумкин.

6. Белги билдирувчи сўзларнинг синтактик шакл билан номутаносиблиги гапдаги муайян бўлакка мантик урғусини бериш заруриятига кўра, уни

кесимга чиқариш ёки феъл кесим олдига келтириш мажбурияти билан боғлилигидир.

7. Белги билдирувчи сўзларнинг синтактик шакл билан номутаносиб келиши гапдаги аниқланмишнинг эллипсисга учраши орқали унинг маъно ва вазифаси ўша белги билдирувчи сўзга қолиши натижасидир.

8. Сифат ва ҳолат равишининг бири вазифасини иккинчиси ўтаб туриши синтактик кечимда анча фаолдир. Бу синестезия билан боғли деб ҳисобланиши керак. Синестезия маълум сезгига хос белгининг иккинчи сезгига хос белги билан ондаги умумлашмага кўра қийсан тушунишдир. Бу ҳодиса ҳолат равишларида анча чегаралангандир. Бу ҳам белгиларнинг синтактик вазифаси билан номутаносиб келиши учун сабаб бўлади.

9. Сифат ва ҳолат равишлари ўртасидаги муносабатни шу туркумлар дифференциацияси тўла эмаслиги ва улар шакланмаганлигига йўйиш туркий тил хусусиятларини тўла тушунмаслик деб қараш керак.

МАКОН БИЛДИРУВЧИ СЎЗНИНГ ЎРИН ҲОЛИ БИЛАН НОМУТАНОСИБ КЕЛИШИ

Ҳамма нарса, ҳаракат ва ҳолат ҳам, маълум макон ва заманда мавжуддир.¹ Маълум субъектнинг ҳаракат ёки ҳолати маълум бир маконда содир бўлади. Яъни макон субъектнинг ҳаракат ёки ҳолатини ўзида акс эттиради.² Шу жиҳатдан субъект ва унинг ҳаракат ёки ҳолати билан макон ўртасида диалектик боғлиқлик бўлади.³ Макон моҳияти одатда феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат мантикидан келиб чиққан ҳолатда белгиланади. Яъни шу ҳаракат ёки ҳолатнинг ўрин муносабатига кўра характерлайди, макон муносабатини ифодалаши асосан семантик-функционал жиҳатдан фаол бўлади.⁴ Феъл семантикасида англашилган ҳаракат ёки ҳолат мантикига монанд ҳолда намоён бўлган субъект ва макон ўз моҳиятига кўра ҳам бир – бирини тақоза этиши табиийдир. Ҳолат ёки ҳолатни бажарувчи субъект ўз табиати эътибори билан мос ҳолдаги маконда фаолият кўрсатади.⁵ Масалан: *Балиқ сувда яшайди. Одам корхонада ишлайди.* Бу гаплардаги субъектлар ўз табиатига кўра мос ҳолдаги макон билан ифода топган.

Субъектнинг ҳаракат ёки ҳолати макони феълнинг локалис (ўрин) валентлигининг актанти сифатида намоён бўлади.⁶ Феълларнинг локалис актанти гапда ўрин ҳоли вазифасида ифода топади.⁷ У предикат вазифасидаги феъл томонидан бошқарилиб, у соф феъл, сифатдош, равишдош, ҳаракат номи ҳосланган шаклларида бирида қўлланган бўлиши ҳам мумкин.⁸ Ўрин ҳоли кўпинча ўрин келишиги билан шаклланган сўз

¹ Крнг.: Рахимов И. Фалсафа. – Тошкент: Университет, 1998, 77-б.

² Р. Расулов худди шу фикрни ҳолат феъллари билан боғли ҳолда илгари сурган. Крнг.: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент: Фан, 1989, 86-б.; Яна шу муал. Лексико-семантическое группы глаголов состояния и их валентность. – Тошкент: Фан, 1991, С.80.

³ Крнг.: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Ўша бет. Шу муал. Лексико-семантическое группы глаголов состояния и их валентность. Ўша бет.

⁴ Бу ҳақда каранг: Кашельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1979, С.245, 246; Яна крнг.: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1966, С.228; Розенталь Ю. Д., Теленкова М. А. Справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1972, С.163.

⁵ Р. Расулов бу фикрга ҳам ҳолат феъллари локалис валентлиги таҳлили натижасида келган. Крнг.: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – 86-б.

⁶ Крнг.: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – 86-б.; Шарипова Ў. Ўзбек тилидаги юмуш феълларининг маъно валентликлари. Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1996, 15-б.

⁷ Крнг.: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – 87-б.; Шу муал. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. – С.80-б.

⁸ Р. Расулов локалис (ўрин ҳолини ҳам назарда тутган) кесим вазифасидаги соф феъл ва аниқловчи вазифасидаги сифатдош томонидан бошқарилади, деган. Крнг.: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – 87-б. Бошқа алабийтларда феълларнинг барча ҳосланган шаклларида келиши мумкинлиги кўрсатилган. Крнг.: Ғуломов А. Ғ. Сода гап. – Тошкент: ФАН, 1955, 81-б.; Ғуломов А. Ғ., Аскарлова М. А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. – Тошкент: ЎОМДН, 1961, 118-б.

бўлади.¹ Чунки ўрин келишиги отларни ўрин маъносида шакллантирувчи кўшимчадир. У от вазифасидаги бошқа сўзларга ҳам ўрин семантикасини бераверади.² Ўрин ҳоли фақат ўрин келишиги эмас, қолган макон келишиклари билан ҳам шаклланиши мумкин.³ Ҳатто у ўрин билдирувчи кўмакчи вазифасидаги отлар билан ҳам шаклланади.⁴ Бу ҳолда, деб кўрсатади тилшунос Р. Расулов, феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат ўрни нисбатан аниқ ифодаланади.⁵ Умуман феълларнинг локалис актантининг шаклланиши макон келишиклари ва кўмакчи вазифасидаги ўрин билдирувчи отлардангина иборат эмас. Улар тушум келишигида шаклланган ўрин ҳоли бўлиши ҳам мумкин. У ҳам яқинда айрим тилшунослар томонидан қайд этишга улгурилди.⁶ Масалан, *Саҳрони кезиб ўтди* (Х. Олимжон), гапидаги тушум келишигида шаклланган *саҳрони* сўзи ўрин ҳоли вазифасини ўтаган ва *кезмоқ* феълнинг локалис актанти ҳисобланади. У I шахс ҳаракати амалга ошган макондир. Адабиётларда, яна *–гача* кўшимчаси ҳам ўрин холини шакллантиради, деб кўрсатилган.⁷ Шу ўринда Х. Ф. Неъматов бу кўшимчани чегара келишиги деб, макон келишиклари каторига қўшганлигини ҳам эслашга тўғри келади.⁸

Сўзларнинг макон келишикларидан бири ёки ўрин билдирувчи кўмакчи вазифасидаги от билан шаклланиб, синтактик жиҳатдан ҳол вазифасини ўташи ҳаракат ёки ҳолат макони маъноси учун одатий шакл ҳисобланади. Макон маъноси тушум келишиги билан шаклланган ҳол вазифасида қўлланиши маъно ва шакл номутаносиблиги деб қаралади. Чунки отлар тушум келишигида меъёрий ҳолатга кўра ҳаракат ёки ҳолат объектини ифода этади.

Ҳаракат ёки ҳолат макони маъноси одатий шаклда қўлланмай, номутаносиб шаклларда қўлланиши яна бир неча нутқий ҳолатларда кузатилади. Буни кўпроқ предикат вазифасини ўтовчи феълнинг сифатдош

¹ Крнг.: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – 86-б.

² Крнг.: Қурбонова Б. Қ. Локалик ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2007. 14-б.

³ Крнг.: Ғуломов А. Ғ. Содда гап. – 83-б.; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.:Изд. АН СССР, 1960. С.362; Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис / Ғ. А. Абдурахмоновнинг ум. тахр. – Тошкент:Фан, 1966, 114-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент:Ўқитувчи. 1966. 198-б.; Ўзбек тили грамматикаси. II т. Синтаксис. / мас. мух. Ғ. А. Абдурахмонов, Ш. Ш. Шоабдурахмонов, А. П. Ҳожиев. – Тошкент:Фан, 1976, 154-б.; Шарипова Ў. Ўзбек тилидаги юмуш феълларининг маъно валентликлари. – 15-б.

⁴ Крнг.: Ғуломов А. Ғ. Содда гап. – 83-б.; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – С.362; Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис. – 144-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 198-б.; Ўзбек тили грамматикаси. II т. Синтаксис. – 154,155-66.; Шарипова Ў. Ўзбек тилидаги юмуш феълларининг маъно валентликлари. – 15-б.

⁵ Крнг.: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – 86-б.

⁶ Крнг.: Мухамедова С. Х. Ўзбек тилида йўналма ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги. Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1999, 17-б.; Наримова Г. А. Ўзбек тилида феълларнинг объект аргументи. Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2005, 16-б.

⁷ Крнг.: Ғуломов А. Ғ. Содда гап. – 83-б.; Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис. – 146-б.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – 198-б.; Ўзбек тили грамматикаси. II т. Синтаксис. – 155-б.; Абдурахмонов Ғ., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент:Ўқитувчи. 1979. 82-б.

⁸ Крнг.: Неъматов Х. Ғ. Чегара келишиги // Ўзбек тили ва адабиёти. – 196. – сон. -б.

хосланган шаклида қўлланиши ва мантиқ урғусини жойлаштириш талаби юзага чиқаради.

Ҳаракат ёки ҳолат мақоинини билдирувчи сўз гапда эга вазифасида қайд этилиши мумкин. Бунда гап субъектини таъкидлаш зарурияти уни воситали тўлдирувчи вазифасида феъл кесим билан ёндош ҳолда гап бошида берилишини талаб қилади ва макон билдирувчи сўз улардан кейин эга вазифасида жойлаштирилади. Масалан, *Одамга тўлган бўстон ва боғлар* (Ҳабибий). гапда субъект билдирувчи *одам* сўзига мантиқ урғуси юклангани учун *тўлган* феъл кесими олдидан гап бошида берилган ва макон билдирувчи *бўстон ва боғлар* сўзлари эга вазифасига кўчирилиб, улар кетидан қайд этилган. Ўзбек тили хусусиятига кўра феъл кесимдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатни билдирувчи сўз нутқ талабига кўра воситали тўлдирувчи вазифасига кўчирилиши анча фаол эканлиги айtilган эди.¹ Бундай ҳолда эга вазифасини ҳаракат ёки ҳолат объектини билдирувчи сўз эгаллар эди. Аммо бу гапда объект билдирувчи сўз бўлиши мумкин эмас. Чунки кесим ўтимсиз феъл билан ифодаланган. Шунинг учун бу гапнинг эгаси вазифасини макон билдирувчи сўз эгаллаган.

Айрим ҳолларда ҳаракат ёки ҳолат объекти шу ҳаракат ёки ҳолат мақоининг характерли хусусиятини билдиради. Нутқда мана шу муносабатни қайд этиш зарурияти гап субъекти ва предикатини имплицит беришга олиб келади ва бунда макон билдирувчи сўз эга вазифасини ўтагани ҳолда, объект билдирувчи сўз кесим вазифасида берилиб, мантиқ урғусини олган бўлади. Мантикий предикат эгада имплицит ифодоланган бўлади. Масалан, *Китоб – билим манбаи* (мақол). гапига эътибор бериш мумкин. Унда *китоб* сўзи эга вазифасида макон билдириб келган. Унинг белгисини таъкидлаб келган *манбаи* сўзи гап объектини билдиради. Гап мантиқан *Кини билим манбаини китобдан топади*. мазмунини беради. Яна шунга ўхшаш *Ўз уйим - ўлан тўшагим* (мақол). гапини ҳам шундай таҳлил этилади. Бу гапда ҳам эга вазифасидаги *уйим* сўзи макон билдириб келган. Макон билдирувчи сўз эга вазифасига кўчирилиб, гап бошида берилгани ҳолда, касим эксплицит ифодаланиши ҳам мумкин. Лекин бунда феъл кесим билан, энг юқоридаги мисолга ўхшаш, субъект билдирувчи сўз тўлдирувчи вазифасида унга ёндош қўлланади. Бу ҳам субъектни таъкидлаш мажбурияти билан боғли бўлади. Масалан, *Уй хотинлар билан тўлди*. гапда макон билдирувчи *уй* сўзи бўлиб, субъект билдирувчи *хотинлар* сўзи тўлдирувчи вазифасида *тўлди* феъл кесим билан ёндош қўлланган ва мантиқ урғусини олган. Биринчи гапдагига ўхшаш тўлдирувчи вазифасидаги субъектни гап бошида берилмаслиги унга берилган таъкиднинг нисбатан кучсиз бўлишига томон йўналтиради, аммо уни бутунлай йўқотмайди.

Макон билдирувчи сўзнинг эга вазифасида гап бошида берилиши маъно ва шакл номуносивлигини юзага келтиради. Шу эганинг яна сифатдошда ифодаланган аниқловчини орттириши иккиламчи предикацияни

¹ Бу ҳақда I бобга қarang.

таркиб топтириб, кўшимча бир маъно ва шакл номутаносиблигини ўша гапга илова қилинишига сабаб бўлади. Масалан: *Ёмғирда ивиган парклар яна ошиқ-маъшукларнинг шивир-шивирига тўлди* (Ў. Ҳошимов). Бу гапдаги макон билдирувчи *парклар* сўзи эга вазифасини ўтаган. Вахоланки, *тўлди* феълидан англашилган ҳолат субъекти *ошиқ-маъшукларнинг* сўзида ифодаланган бўлиб, у тўлдирувчининг қаратқичли аникловчиси вазифасида қўлланган. Эганинг сифатдошда ифодаланган аникловчиси бор. У *ёмғирда ивиган парклар* қурилмасини уюштирган. Бу қурилма иккиламчи предикациядан иборатдир ва шу предикация таркибида ҳам *парклар* сўзи макон билдириб келган. Аммо предикация таркибида бўлақлар муносабатига кўра у воситасиз тўлдирувчи, яъни *ивиган* сифатдошдан англашилган ҳолат объектига ўхшайди. *Парклар* сўзи ‘дарахт ва ўсимликлар’ маъносини имплицит ифода этгани учун, гап меъёрий тузилганда мазкур синтактик вазифани бажарган бўларди, бироқ гап тузилишига кўра бу ҳам амалга ошмаган. У гап мантикига кўра ҳолат ўрнини кўрсатган. Натижада *парклар* сўзи етакчи предикацияда гап эгаси сифатида, иккиламчи предикацияда аникланмиш сифатида ҳоким бўлақ вазифасини ўтаган. Аммо у мантикан макон маъносини ифодалаб, номутаносибликни юзага келтирган, Яъни макон маъносини билдириб келган сўз бир содда гап таркибидаги икки предикацияда ҳам маъно ва шакл номутаносиблигини юзага келтирган – ўрин холи вазифасини ўташ ўрнига асосий предикацияни ифодалаган гапнинг эгаси ва иккиламчи предикацияни ифодалаган қурилмадаги предикатнинг аникланмиши вазифасида қайд этилган. Шунга қарамай, у содда гапда ягона бўлақ – эга вазифасида икки предикацияни бирлаштирувчи, ямаштирувчи “чок” аҳамиятига эга бўлган. Яна *Очилган дераза таратар ёғдуни-навони* (Х.Даврон). гапи ҳам бир жихати билан юкоридаги гап характерида – икки предикативликдан иборат. Лекин содда гапнинг эгаси ҳисобланган *дераза* сўзи асосий предикация таркибида макон билдириб келган ва предикати мажхул нисбати феълида ифодаланган иккиламчи предикация таркибида объектни қайд этган. Унинг асосий предикацияда эга, иккиламчи предикацияда предикатнинг аникланмиши вазифасида қўлланиши ҳам, синтактик қайдига нисбатан, номутаносиб ҳисобланади. Яъни бир референтга асосланган бир сўз икки синтактик вазифада айти бир гапда қўлланиб, ҳар иккисида ҳам номутаносибликни юзага келтирган.

Макон билдирувчи сўз гап эгаси бўлгани ҳолда, у сифатдошда ифодаланган аникловчи орттириши натижасида гап икки предикативликка эга – мураккаб бўлиши шарт эмас. Айниқса гап кесими сифат билан ифодаланган бўлса, у бир предикатив ҳолда таркиб топади. Ҳар қандай ҳолда ҳам эга макон билдиради ва синтактик вазифаси билан номутаносиб бўлиб қолаверади. Масалан, *Зайнаб ўсган эл бахтга тўлиқ* (Х. Олимжон). гапида *эл* сўзи эга вазифасида қўллангани ҳолда, макон билдириб келган, яъни бўлақнинг маъно ва шакли номутаносибдир. Гапнинг кесим состави ҳисобланган *бахтга тўлиқ* бирикмаси предикатив ўрам эмас. У *эл*

бўлагининг белгисини ифодалаш учун қўлланган. Гап предикацияси *Зайнаб ўсган* бирикувида шакл топган. Макон билдирувчи эл сўзининг эга вазифасида шаклланиши учун унинг 'бахтга тўлик' белгиси таъкидланиши заруриятдан келиб чиққан. Бунинг учун у гапнинг от кесими вазифасига кўчирилган ва эл сўзи табиий ҳолда эга вазифасида қайд этилган.

Демак, гапдаги маълум бўлакка мантик урғусини юклаш зарурияти унинг кесим вазифасида шаклланишига сабаб бўлади ва бунинг орқасида макон билдирувчи сўз эга вазифасига ўтади. Бу макон билдирувчи сўз синтактик вазифаси билан номутаносиб бўлишига сабаб ҳисобланади.

Макон билдирувчи сўз гап кесими вазифасида ҳам қўлланади. Бунда макон билдирувчи сўзга мантик урғуси бериш зарурияти туғилгани учун, уни кесим вазифасига кўчирилади. Маълумки, от кесимлар ҳар қандай гапда ҳам таъкидланган бўлади.¹ Бундай ҳолда унинг кўрсатиш оллошидан иборат белгига ишора қилувчи сўзи эга вазифасида қайд этилади. У гапдаги маълумга ишора қилиб, макон билдирувчи сўз янгилик сифатида гапда таъкидлаб берилади. Гапнинг предикатив қўшилмаси янгилик ўрамида кесимнинг аниқловчиси вазифасини ўтайди. Гап бўлақларининг бундай қайта жойлашуви макон билдирувчи сўзнинг синтактик вазифаси билан номутаносиб ҳолга келтиради. Масалан: *Бу мардларни ўстирган бешик* (М. Шайхзода). *Бу бизларни ўстирган мактаб* (Қ. Ҳикмат). Ҳар икки гапда ҳам макон билдирувчи *бешик* ва *мактаб* сўзлари кесим вазифасида қайд этилган. Уларга ишора қилувчи *бу* кўрсатиш оллоши эга вазифасидадир. Гапларда ўрин таъкидлаб берилган. Бу таъкидланиш яна субъект ҳаракатига имкон берувчи ўрин сифатида юзага чиқарилган.

Предикатив қўшилма қараткичи бирикма ҳолида эга составини таркиб топтириб, макон билдирувчи сўз кесим вазифасида берилади. Бунда ҳам макон билдирувчи сўзни таъкидлаш зарурияти туғилган бўлади. Масалан, *Бузоқнинг юзургани* – *сомонхонагача* (мақол). гапида *бузоқнинг юзургани* предикативлиги қараткичли бирикма ҳолида берилган ва эга составини таркиб топтирган. Предикат ифодаланган *юзургани* сўзи эгаллик қўшимчаси билан шакллангани ҳолда, эга вазифасини олган. Макон билдирувчи *сомонхонагача* сўзи кесим вазифасида таъкидланган, синтактик вазифаси билан номутаносиб қўлланган. Айрим ҳолларда предикатив қўшилманинг ясовчи воситасида отлаштириб, эга вазифасига кўчирилади ва макон билдирувчи сўз кесим вазифасида таъкидлаб берилиши ҳам кузатилади. Масалан: *Қурбақанинг тириклиги* – *қўл билан* (мақол). гапидаги предикативлик *қурбақанинг тириклиги* қараткичли бирикмаси ҳисобланади. Бундаги предикат асли сифат туркумига оид *тирик* сўзи бўлиб, бу ўринда *-лик* ясовчиси билан отга айлантирилган ва эга вазифасига кўчирилган. Макон билдирувчи *қўл билан* бўлаги кесим вазифасида таъкидланиб келган. Ҳар икки гапда ҳам макон билдирувчи сўзлар синтактик жиҳатига мутаносиб ҳолда кесим вазифасида қўлланган.

¹ Қрни., Ҳайитметов Ф. А. Алишер Навоий газалиётда қофия ва мантик урғуси муносабати. – Тошкент: Университет. 1993. 39-б.

Гапнинг кесими эллипсисга учраб, ўз вазифасини ўрин ҳолига қолдириши, яъни макон билдирувчи сўз орқали имплицит англашилиши шу макон билдирувчи сўзлар кесим вазифасини олишига ва маъно ҳам шакл номутаносиблиги учун сабаб бўлишига имкон беради.

Жўналиш келишиги билан шаклланган ўрин ҳоли, феъл кесим эллипсиси натижасида, кесим вазифасига кўчади. Масалан: *Икки шаввоз – икки колхозга* (Ё. Аҳмаджонов). Бу гапда макон билдирувчи *колхозга* сўзи кесим вазифасини олган.

Ўрин келишиги билан шаклланган ўрин ҳоли, феъл кесим эллипсиси натижасида, кесим вазифасига кўчади. Масалан: *Қанчалаб ботирлар қора тупроқда* (А. Эшанов). Бу гапда макон билдирувчи *тупроқда* сўзи кесим вазифасини ўтаган.

Чиқиш келишиги билан шаклланган ўрин ҳоли, феъл кесим эллипсисга учраши натижасида, кесим вазифасига кўчади. Масалан: *Олма, ўрик, шафтоли мактабимиз богидан* (Қ. Ҳикмат). Бу гапда макон билдирувчи *богидан* сўзи кесим вазифасида келган

Ўрин билдирувчи от кўмакчи бидан шаклланган ўрин ҳоли, феъл кесим эллипсиси натижасида, кесим вазифасига кўчади. Масалан: *Илму урфон бир томону жаҳду нодон бир томон* (Ҳабибий). Бу гапда макон билдирувчи *бир томон* сўзи кесим вазифасини бажарган.

Айрим шеърый асарларда макон билдирувчи сўз, феъл кесим эллипсисга учраб, унинг вазифасини ўз устига олар экан, ўрин ҳолида шакллантирувчи келишик ёки кўмакчи қайд этилмаслиги мумкин. Лекин унда ўрин ифодаси ва қайси шаклда бўлиши лозимлиги матндан мантиқан англашилиб туради. Масалан: *Янги деҳқон, янги боғу, янги бўстон – Янгийўл* (Ҳабибий). Бу гаптаги *Янгийўл* сўзи макон билдиргани ҳолда кесим вазифасини олган.

Демак, макон билдирувчи сўзлар таъкидланиши зарурияти ёки таъкиднинг кучайтирилиши мақсади уларнинг гапда от кесим вазифасида берилишига олиб келади. Бу макон билдирувчи сўз синтактик вазифаси билан номутаносиб бўлишига сабаб ҳисобланади.

Макон билдирувчи ўз гапда тўлдирувчи вазифасида ҳам қўлланади. Бу биз йиккан мисолларнинг факат биттасида кузатилди. Мазкур гапда макон билдирувчи сўз тўлдирувчи билан бир мураккаб бирикма таркибига киритилган ва ҳоким бўлак вазифасида қайд этилган: *Тузармиз биз қизил қарвон темир йўл* (Ҳабибий). Гапдан кўриниб турибдики, гапнинг феъл кесимини таъкидлаш учун мисра бошига чиқарилган. Феълдан англашилган ҳаракат объектини *қизил қарвон* бирикмаси ифода этгани ҳолда, уни макон билдирувчи *темир йўл* сўзи олтидан аниқловчи вазифасида келтирилган ва ҳоким бўлак вазифасида шаклланган *темир йўл* сўзи тўлдирувчи вазифасини олган. Яъни у маъносига нисбатан синтактик вазифа жиғатидан номутаносиб бўлган.

Демак, макон билдирувчи сўз гапда бирор бўлак билан (тўлдирувчи билан) ҳоким бўлак вазифасида мураккаб бирикмага киришуви унинг

тўлдирувчи вазифасида келишига олиб келади. Бу макон билдирувчи сўз синтактик вазифаси билан номутаносиб бўлишига сабаб ҳисобланади.

Макон билдирувчи сўз гапнинг бирор бўлаги аникловчиси вазифасида қўлланиши ҳам мумкин. Бунда макон билдирувчи сўзнинг белгисини кўрсатувчи сўзга таъкид юкланиши зарурияти қараткичли бирикма тузилиши ва белги кўрсатувчи бўлаги қаралмиш ҳолида бош бўлак, яъни эга вазифасида берилишига сабаб бўлади. У ҳақдаги тасдиқ ёки инкор билдирувчи сўз кесим вазифасини олади. Натижада макон билдирувчи сўз шу макон белгисини ифода этган бўлакнинг қараткичли аникловчиси вазифасида қайд этилади. Масалан, *Зайнаб усган элнинг мисли йўқ* (Ҳ. Олимжон). гапида *элнинг* сўзи макон билдириб келган. У ўзи билдирган макон белгисини кўрсатувчи *мисли* сўзи билан қараткичли бирикмани таркиб топтирган. *Мисли* сўзи гап эгаси вазифасини ўтаган. Кесим у ҳақдаги инкорни билдирувчи *йўқ* сўзидир. Гап бўлаklarининг қайта бўлинишига *мисли* сўзининг инкорини таъкидлаш зарурияти сабаб бўлган. Натижада макон маъноли сўз синтактик номутаносиб ҳолатдаги қараткичли аникловчи вазифасида қайд этилган.

Макон билдирувчи сўз таъкидланиши заруриятига кўра объект билдирувчи сўз билан форсий изофани тобе бўлак вазифасида таркиб топтириб, улар эга вазифасида қайд этилади ва феъл кесим олдидан берилади. Масалан: *Шўру савдо кўзгалиб, ташвишу олам бўлмасин* (Ҳабибий). Бу гапда мантиқан *олам* сўзи макон, *ташвиш* сўзи объект билдиради. Улар ўзаро изофали бирикмани таркиб топтирган. Шундай бўлгач, макон билдирувчи сўз объект билдирувчи сўзнинг аникловчиси ҳисобланади. Форсий изофанинг тузилиши *олам* сўзи феъл кесим олдидан берилиши ва таъкид олиши учун имкон берган. Лекин ўз маъноси билан номутаносиб синтактик вазифада келди.

Демак, макон билдирувчи сўз шу маконнинг белгисини билдирувчи ёки объект билдирувчи сўз билан қараткичли бирикма ёки форсий изофани таркиб топтирса, бунда у аникловчи вазифасида қайд этилади. Бу гапдаги бўлакка мантик ургуси юкланиши зарурияти ва шу бўлакни кесим вазифасига ёки феъл кесим олдига ўтказилиши сабаби билан юзага чиқади. Бу макон билдирувчи сўзнинг маъно ва синтактик вазифаси номутаносиб бўлишига олиб келади.

Макон билдирувчи сўз гап таркибида ўрин холи вазифасини ўташи ва маъно билан шакл номутаносиблигини юзага келтириши ҳам кузатилади. Бунда ўрин холининг сифатдошли аникловчиси бўлгани ҳолда, у иккиламчи предикацияни таркиб топтиради. Макон билдирувчи сўз шу иккиламчи предикация таркибида аниқланмиш вазифасини ўтаб, номутаносибликни юзага келтирган бўлади. Масалан, *...атлас кўрпалар ёпилган танчада ...бир киши ўтиради* (А. Қодирий). гапида *ўтиради* феълдан аниқлашилган ҳолат ўрни *танча* сўзида ифодаланган ва у гапда ўрин холи вазифасини ўтаган. Бу ўринда маъно ва шакл мутаносибдир. Аммо *ёпилган* сифатдоши аникловчилигида тузилган *атлас кўрпалар ёпилган танча* иккиламчи

предикация таркибида у предикатнинг аниқланмиши вазфасини ўтаган ва маъно билан шакл номутаносиблиги юзага келган.

Боб бошида айтилган эдики, макон билдирувчи сўзлар кўмакчи вазифасига кўчган отлар воситасида ҳам шаклланиб, гапда ўрин холи вазфасида қўлланади. Шундай ўрин ҳолларининг кўмакчи қисми сифатдошли иккиламчи предикация таркибига ўрин холи вазифасида киритилиб, макон билдирувчи сўз иккичи кўмакчилашган от ёки келишик билан гапнинг функционал ўрин холи вазифасида қўлланиши ҳам мумкин. Аммо бунда маъно ва шакл номутаносиблиги йўқ деб қаралади. Масалан, *Олдига брезент чодир тутилган айвон четига сандал ўрнатилган эди* (С. Аҳмад). гапидаги *ўрнатилган эди* феълидан англашилган ҳолат ўрни айвон сўзида ифодаланган бўлиб, у *четида* кўмакчилашган от билан шаклланган ўрин холидир. Сифатдошли аниқловчи уюштирган *олдига брезент чодир тутилган айвон* иккиламчи предикациясида эса *олдида* кўмакчиси отлашган ҳолда ўрин холи вазифасини ўтаган. Чунки у *айвон олдига* ўрин холининг қисми сифатида хол маъносини тўла сақлаб, предикация таркибида берилган. Яъни макон билдирувчи сўз гап таркибида иккиламчи предикациянинг ўрин холи вазифасини ўтаган ва маъно билан шакл мутаносиблигини сақлаган.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш жоизки, ўрин холи аниқловчиси вазифасини ўтаган иккиламчи предикация предикати деярли ҳолда мажхул нисбатида бўлади.

Демак, макон билдирувчи сўз гапнинг ўрин холи вазифасини ўтаб келса ҳам, сифатдошли аниқловчиси иккиламчи преикацияни таркиб топтирар экан, унинг таркибида номутаносиб гап бўлаги вазифасини бажаради. Иккиламчи предикация предикати деяли ҳолда мажхул нисбатидаги сифатдошдан иборат бўлади. Ўрин холи шакли ҳисобланган кўмакчи вазифасдаги от мустақил маънода иккиламчи предикация таркибига кирса, маъно ва шакл номутаносиблиги кузатилмайди.

ХУЛОСА

Макон ўрин холи билан номутаносиб бўлган гапларни таҳлил этиш куйидаги хулосаларга олиб келди.

1.Макон биринчи навбатда предикат билан боғланиб келади ва предикатда ифода топган ҳаракат, ҳолат, белги кабиларнинг содир бўлиш, акс этиш ўрни бўлади. Гап бўлақларида маъно ва шакл мутаносиблиги сақланган бўлса, у семантик жиҳатдан локалис билан, синтактик жиҳатдан ўрин холи билан адекват келади.

2.Макон ҳамма вақт синтактик жиҳатдан ўрин холи билан ва ҳатто семантик жиҳатдан локалис билан ҳам мутаносибликни сақлайвермайди. Бунга кесими кечим билдирувчи феълларда ифода топиши, шунингдек макон феълнинг хосланган шакллари билан грамматик боғланишдаги сўзда қайд этилиши ва мантикий предикатнинг кесимдан бошқа бирор бўлақ вазифасида қўлланиши ёки эллипсисга учраб имплицит англашилиши ва мантик урғусини бирор бўлақка юклаш мажбурияти кабилар аҳамият касб этади.

3. Макон билдирувчи сўз ўрин ҳоли вазифаси билан номутаносиб қўлланган ҳолларда, у гап эгаси, кесими, тўлдирувчиси, аниқловчиси ва айрим ҳолларда иккиламчи предикатининг предикати аниқланмиши вазифасида қайд этилади. У бирикмали тўлдирувчиларнинг таркибига кирган ҳолатда берилиши ҳам мумкин.

4. Макон билдирувчи сўз мураккаб содда гап таркибида ўрин ҳоли вазифасини ўтаб келгани ҳолда, у сифатловчили аниқловчи вазифасида иккиламчи предикацияни уюштирган бўлса, у шу предикацияда аниқланмиш вазифасида ўз шакли билан номутаносиб келади. Мантиқан ҳар икки предикациянинг ҳам ҳаракат ёки ҳолат макони ҳисобланади.

5. Мураккаб содда гап таркибидаги иккиламчи предикация предикати сифатдошда ифодаланган бўлса, макон билдирувчи сўз гап кесими билан предикатив муносабатда берилса, мураккаб содда гап полипредикатив, лекин монолокалели деб қаралади. Ундаги макон билдирувчи сўз таянч предикацияда эга, иккиламчи предикацияда аниқланмиш вазифасини ўтайди.

6. Макон билдирувчи сўзларнинг эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи вазифасида қўлланиши гапдаги бирор бўлакка мантиқ ургуси берилиши ва унинг гапдаги касим вазифасига ўтказилиши сабаби билан боғли бўлади. Макон билдирувчи сўзнинг бошқа вазифага кўчирилиши шунинг натижасида келиб чиқади.

7. Макон билдирувчи сўзнинг аниқловчи вазифасида қўлланишида унинг объект билдирувчи сўз билан қараткичли ёки форсий изофали бирикмада келиши ҳам ўз қимматига эга.

8. Макон келишиги ва ўрин ифодали кўмакчи билан шаклланган макон билдирувчи сўзлар кесим вазифасида қўлланишида ҳаракат ёки ҳолат билдирувчи сўз эллипсисга учраб, у орқали имплицит ифода топиши ҳам ўз қимматига эга бўлади. Бунда ҳам макон билдирувчи бўлак таъкидини кучайтириш зарурияти муҳим аҳамият касб этади.

9. Макон билдирувчи сўзлар гапда ўрин ҳоли вазифасини ўтар экан, улар макон келишикли от ёки отлашган сўзлардан танланади, деб қаралади. Бирок у тушум келишикли отдан танланиши ҳам кузатилади.

Ўзбек тилшунослигида анъанавий (шаклий) тилшунослик бўйича жуда кўп, баракали, илмий ютуқларга эришилди. Кейинги даврда, айниқса, 1970-йиллардан бери, тилшуносларнинг қўпчилиги эътиборини ўзига тортган ментал лингвистика мана шу анъанавий тилшунослик тадқиқотлари устига қурилган ҳолда, пойдевори сифатида унга таяниб қад тиклади ва ривожлана бошлади. Бу гапларнинг тадқиқ этилишида ҳам кузатилди. Шунга кўра бу ишда гапнинг семантик бўлаклари тадқиқ этилар экан, уларнинг қандай синтактик бўлақларда намоён бўлишига диққат қаратилди, шу асосда ёритиб борилди. Шу аниқландики, предикат гап кесими, субъект эга, объект воситасиз тўлдирувчи, локалис ўрин холи ва белги аниқловчи ёки тарз холи вазифасида намоён бўлиши шарт эмас. Бу бир қатор экстралингвистик ва интралингвистик сабаблар натижаси ҳисобланади. Уларнинг намоён бўлиши мавжуд меъёрий ҳисобланган гап бўлаклари билан номутаносиб қайд этилишини келтириб чиқарар экан, у фаол ва табиий ҳолдир.

Мазкур сабаблар гап қурилишининг айрим синтактик қонуниятларидан келиб чиқса, айримлари тилнинг бошқа сатҳлари: фонетиканинг устама ходисалари қонуниятларидан, морфологик шакллар семантикаси талаби қонуниятларидан, умуман, нутқ талаби қонуниятларидан келиб чиқади. Чунки тил ва нутқ, уларнинг барча сатҳлари ўзаро диалектик боғли бўлади, бир – бирларини доимо такозо этиб туради. Гапнинг бирор бўлагида семантик – синтактик номутаносиблик юзага келса, айниқса, бу предикат билан кесим ўртасида кузатилса, бошқа бўлақларида ҳам шуни кузатиш табиий ҳол бўлади. Гап трансформацияси ҳам шу билан боғлиқдир. Чунки гап кесими ҳамма вақт гап бўлаклари ўртасида ўзаро синтактик боғланиш марказида турса, мантикий предикат гап бўлаклари ўртасидаги ўзаро семантик боғланиш марказида бўлади. Шуларни тадқиқ этиш қуйидаги ҳулосаларни олиш учун имкон берди.

1. Предикат кесим вазифасида қўлланмай, эга, тўлдирувчи, аниқловчи, ўрин ёки пайт холи вазифасида қўлланиши ва гап кесими билан номутаносиб келиши мумкин. Бунда предикат ёки ҳаракат номи ҳосланган шаклида бўлиб, отлашган ҳолда келади ва у баъзан келишиқ билан турланган ҳолда ҳам кузатилади. Унинг кесим билан номутаносиб синтактик вазифада қўлланиши учун унга мантиқ урғусини юклаш мақсади ва гапнинг трансформация қилиниши сабаб бўлади. Гапдаги актуал бўлақланиш ҳам бу ўринда ўз аҳамиятига эгадир. Предикат келишиқ билан турланган ёки ҳол орқали имплицит англашилганда эса предикат семантикаси шу бўлаққа юкланган бўлади. У ўз семантикаси билан предикат семантикасини айна гапда ифода этади. Предикат қайси бўлаққа юкланган бўлса, унинг морфологик шаклини сақлагани ҳолда гапда кесим вазифасини ўтайди. Бу ўша бўлақ семантикасида предикат семантикаси бўлганлиги билан ва нутқ тежами талаби билан содир бўлади. Айна бўлақ бир синтактик вазифани бажариб, икки семантик ифода беради ва икки референтни билдиради. Предикат

ҳаракат номи, равишдош ва сифатдошлик хосланган шаклида бўлса, у иккиламчи предикат ҳукукида эканлиги ҳолда, гапда синтактик жиҳатдан аниқловчи ёки ҳол вазифасини ўтайди ва гап полипредикатив ҳолда таркиб топади. У ҳаракат номи ёки сифатдош хосланган шаклида ифодаланиб, отлашган ҳолда эга вазифасида ҳам келади.

2. Предикат сифатдош хосланган шаклида ифодаланиб, аниқловчи вазифасини ўтаса, аниқланмиши вазифасида гап эгаси, воситали ва воситасиз тўлдирувчидан бири ёки ўрин холи келиши мумкин. Эга вазифасидаги сўз сифатдошли курилма предикатидан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти ва асосий преикатдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти, объекти, белгиси ёки макони бўлиши мумкин. Агар эга асосий предикат учун ҳам, иккиламчи предикат учун ҳам субъект бўлса, гап полипредикатив, лекин бир референтга асосланган моносубъектли ҳолда таркиб топганлиги кузатилади. Эга иккиламчи предикатнинг субъекти эканлиги ҳолда, асосий предикатнинг бошқа семантика билан намоён этилган аргументи бўлса, гап полипредикатив, полисубъектли таркиб топганлиги кўзга ташланади. Бундай полипредикатив гаплар эгасида иккиламчи предикатнинг ё объекти, ё локалиси қайд этилгани ҳолда, гап ё монообъектли, ё монолокалисли бўлиши ҳам мумкин. Кейинги ҳолатда асосий предикатнинг ё объекти, ё локалиси бошқа синтактик бўлақда ифодаланади. Сифатдошли курилма тўлдирувчи ё ўрин холининг аниқловчиси эканлиги ҳисобига гап полипредикатив бўлиб, ё моносубъектли ё монолокалисли таркиб топиши ҳам, шунингдек гапдаги сифатдошнинг аниқланмиши вазифасидаги бўлақ ё унинг субъекти, ё объекти, ё локалиси сифатида англашилиши билан, асосий предикатнинг субъект, объект, локалис қабилари бошқа бўлақда қайд этилиши ҳам кузатилади. Сифатдош тўлдирувчи ё ўрин холининг аниқловчиси вазифасида қўлланганда, полипредикатив таркиб топган гап ҳеч вақт моносубъектли бўлмади.

3. Равишдошли курилма содда гап таркибига киритилиб, уни полипредикатив ҳолда таркиб топтиради, мураккаблаштиради, ўзи шу гап таркибида иккиламчи предикация сифатида ўрин олади. Равишдош эса ўз курилмасининг ҳоким бўлаги бўлгани ҳолда, гап таркибида ҳол вазифасини бажаради ва кесим томонидан бошқарилади. Семантик жиҳатдан у иккиламчи предикация предикати, асосий предикатнинг белги билдирувчи бўлаги бўлади. Равишдошли курилма билан мураккаблашган полипредикатив содда гаплар полисубъектли бўлиши ҳам, моносубъектли бўлиши ҳам мумкин. Улар, равишдошли курилмалари предикати бош нисбат ёки ўзлик нисбатдаги феъллардан ясалган бўлса, моносубъектли бўлади. Полипредикатив гап полисубъектли бўлиши равишдошли курилма предикати ифодаланган феъл орттирма, мажҳул, биргалик нисбатларидан бирида бўлиши билан боғлиқдир. Иккиламчи предикат вазифасидаги равишдош мажҳул нисбатида бўлса, гап кесими вазифасидаги феъл ҳам шу нисбатда кузатилади. Равишдош курилмали полипредикатив содда гаплар

полисубъектли, полилоклисли бўлиши табиий бўлиб, нутқ талабига кўра эксплицит намоён этилади.

4. Ҳаракат номили курилма содда гап таркибига киритилиб, уни полипредикатив ҳолда таркиб топтиради, мураккаблаштиради, ўзи шу гап таркибида иккиламчи предикация ҳуқуқида ўрин олади. Ҳаракат номи эса ўз курилмасининг ҳоким бўлаги бўлгани ҳолда, гап таркибида эга, тўлдирувчи ёки бирор бўлак аниқловчиси вазифасини олади. Семантик жиҳатдан у иккиламчи предикация предикати, асосий предикатнинг ё объекти, ё “киёс субъекти”, ё у хосланган нарса билдирувчи бўлаги бўлади. Ҳаракат номили курилма билан мураккаблашган полипредикатив содда гаплар монообъектли бўлиши фақат бир ҳолатда кузатилади. Объект содда гапнинг функционал тўлдирувчиси вазифасини ўтаб, у иккиламчи предикатнинг объекти бўлиб келса, ўшанда монообъектлик кайд этилади. Бошқа ҳолатларда полипредикатив гап полисубъектли, полиобъектли, полилокалисли бўлаверади. Бундай полипредикатив гаплар монособъектли бўла олмайди. Чунки ҳаракат номи ўз курилмасида фақат предикат, асосий предикат учун объект бўлиши мумкин.

5. Гапнинг кесими бирор нисбат шаклидаги феъл билан ифодаланса, феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти эга билан, объекти воситасиз тўлдирувчи билан номутаносиб келиши кузатилади. Агар гап кесими ўзлик нисбатидаги феъл билан ифодаланса, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти эга билан мутаносиб бўлса ҳам, объекти эгада ифода топиб, воситасиз тўлдирувчи билан номутаносиб келади. Яъни эга субъектни ҳам, объектни ҳам кайд этади. Кесим орттирма нисбатдаги феълда ифодаланса ва у ўтимли феълдан ясалган бўлса, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объекти воситасиз тўлдирувчи билан мутаносибликни сақлагани ҳолда, субъекти воситали тўлдирувчи вазифасида келиб, ўтимсиз феълдан ясалган бўлса, субъект воситасиз тўлдирувчи вазифасида ифодаланади. Ўтимли феъллардан ясалган орттирма нисбат феълларининг каузаланма субъекти синтактик мавқе жиҳатдан кучсиз бўлиб, нутқда кўпинча эллипсисга учрайди. Бу нисбатда субъект фақат эга эмас, феъл агенси билан ҳам намутаносибдир. Кесим феълнинг мажхул нисбатида ифодаланса, феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат объекти эга вазифасини олиб, субъекти воситали тўлдирувчи вазифасини ўташи мумкин. Кейинги ҳолат унинг ўтимли ёки каузатив феълдан ясалган бўлиши билан боғлиқдир. Бу нисбатда субъектни ифодалаган воситали тўлдирувчи деярли имплицит англашилади. Кесим феълнинг биргалик нисбатида кўлланиб, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти иккита ёки икки гуруҳда бўлса, улар бири иккинчисига объект вазифасини ўтайди. Бири гап агенси бўлгани ҳолда гап эгаси вазифасида, иккинчиси контрагент ҳолатида воситали тўлдирувчи вазифасида келади. Ҳаракат ёки ҳолатнинг асосий бажарувчи субъекти адресат актанти бўлган субъект эканлиги ҳолда, гапда воситали тўлдирувчи вазифасида намоён бўлади ва унга ёрдамлашувчи ёки етишувчи субъект феъл агенси эканлиги ҳолда, гап эгаси вазифасини олади. Бунда

ёрдамлашувчи субъект феъл агенси билан ҳам, гап эгаси билан ҳам номутаносибликни юзага келтиради. Мазкур ҳолда эга билан мутаносиб келган субъект кўпинча имплицит ифода топади. --н ёки --л билан тугаган туб феъллар ва --(и)н ёки --(и)л билан ясалган ясама феъллар гап кесими вазифасини ўтаганда ҳам улардан англашилган объект эга вазифасида субъект билан бирга қайд этилади.

6. Гап предикати кесим вазифасини ўтагани ҳолда, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти эга, объекти воситасиз тўлдирувчи билан мутаносиб келмаслиги ҳам кузатилади. Бу гап тузилиши ва гап кесими таркиби, берилиш усули билан боғли ҳолатда кечади: 1) Кесимдан англашилган кечим объекти эга вазифасида қўлланар экан, субъект воситасиз тўлдирувчи вазифасида бўлади ва чиқиш келишиги билан шаклланади. У айрим ҳолда воситали тўлдирувчи вазифасини бажаради. 2) Кесим мавжудлик билдирувчи сўз, модал сўз ёки микдор равишида ифодаланиб, эгада ифодаланган кечим билдирувчи объект билан қўшма кесимни таркиб топтиради ва ундан англашилган кечим тўлдирувчида ифодаланган субъектга тегишли бўлади, яъни субъект тўлдирувчининг қаратқичли аниқловчиси вазифасини ўтади. Бунда объект билдирган эга эгалик аффикси билан қўлланади. Бунда содда гап колипидаги фразеологизмларнинг гапда предикат вазифасини олиб, субъектнинг намоён бўлишига ўхшайди. 3) Буйруқ гапларнинг эгаси кўпинча имплицит англашилиб, субъект ундалмада қайд этилади. Эга эксплицит ифодаланса, у субъектни билдирмайди, балки уни таъкидлаш вазифасини ўтади. Бундай гаплардаги объект воситасиз тўлдирувчи билан мутаносибликни саклайди. 4) Эгаси номаълум гапларнинг кесими мажхул нисбатли феълларда; *мулкин, керак, шарт, зарур, лозим* сўзлари билан қўлланган ҳаракат номили феълларда; *тўзри келади* модал маъноли сўз жўналиш келишикли, ҳаракат номи шаклидаги феъллар билан ифодаланса, гап субъекти воситали тўлдирувчи вазифасида имплицит англашилади. Уни гапда эксплицит ифодалаш имкони йўқ. Кесими --(и)б шакли равишдош ва инкор сўз ёки --*ади* шакли *бўл-* феълда; ўтимсиз феълдан ясалган ўтимсиз феълларда ифодаланганда, гап ўз субъектига эга бўлмайди. Гап кесими ўтимсиз феъллардан ясалган мажхул нисбатида бўлса, улар фақат объектсиз ҳолда кузатилади. Мажхул нисбатидаги феъл кесим ўтимли феълдан ясалган бўлса, объект гап эгасида қайд этилади. Эгаси топилмас гапларда ва эгаси номаълум гапларнинг қолган барча кўринишларида объект воситасиз тўлдирувчи билан мутаносибликни саклайди.

7. Мантикий предикат кесимдан бошқа бўлак вазифасида келиши предикат (феълда ифодаланган) дан англашилган субъект, объект, макон кабиларнинг синтактик вазифаси билан номутаносиб берилиши учун сабаб бўлади. Бу, албатта, мантик урғусининг маълум бўлакка юкланиши мақсади ва шунга қўра гап бўлақларининг жойланиши қонунияти, гап трансформацияси талаби билан юзага чиқади. Бош омил предикатнинг қайси бўлакда намоён бўлиши билан боғлиқдир. Предикат эга вазифасида

қўлланса, ундан англашилган ҳаракат ёки ҳолат субъекти кесим, воситали тўлдирувчи, қараткичли аниқловчи вазифасида; объект эга ўрамидаги тўлдирувчи вазифасида; белги кесим вазифасида; макон кесим вазифасида келишига сабаб бўлади. Предикат гапда тўлдирувчи вазифасида қўлланиши ундан англашилган субъект қараткичли аниқловчи ёки кесим вазифасини; объект эга вазифасини ўташига олиб келади. Предикат аниқловчи вазифасини бажарса, объект бирикма таркибида аниқланмиш ва гап таркибида эга ёки кесим вазифасида; макон кесим вазифасида бўлади. Мантик урғуси талаби билан субъект билдирувчи сўз воситали тўлдирувчи вазифасида предикат ифодаланган кесим билан кантакт қўлланиб, субъект эга вазифасида ҳам келиши мумкин.

8. Белги аниқловчи ёки тарз холи вазифасини ўзгартириб, бошқа бўлак вазифасида келиши у аниқлаб келган аниқланмишнинг эллипсисга учраши ва мантик урғусининг талаби билан боғлиқдир.

9. Гап бўлақларининг синтактик ва семантик номутаносиблиги, унинг содир бўлиш сабаблари мазкур ишда ўзбек нутки қонуниятларига асосланиб кўрсатилди. Ундаги ҳодисалар ўзбек нуткига хосдир.